

Gapestokken som sanksjonsmiddel

- En rettshistorisk studie om bruk av gapestokk i Hordaland i perioden 1650-1750

Cathrine Thinn

Masteroppgave i historie
Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier

UNIVERSITETET I OSLO
Våren 2013

FORORD

Dette er min masteroppgave i historie våren 2013. Jeg vil først og fremst takke min veileder, førsteamanuensis Hilde Sandvik. Hennes engasjement og inspirerende innspill gjennom hele prosessen har bidratt til å gjøre dette arbeidet lettere og veldig lærerikt. Uten henne hadde heller ikke tematikken for denne oppgaven blitt aktuell. "Gapestokk" har fått en helt ny betydning, og har satt dype spor både i meg og historien. En stor takk til mine medstudenter som har bidratt med faglig og sosial hygge på Hildes torsdagskollokvier, turer til København, Krakow og Beograd: Christin, Ina, Marina, Marlena, Torgeir, Gina, Karoline, Caroline, Miriam – dere er fine.

Videre vil jeg takke mine venner og familie som har bidratt med oppmuntrende ord og støttende handlinger, spesielt gjennom disse to årene. Daglige telefonsamtaler med mamma om været i vest. Språklig bistand fra pappa, som vet best.

Til slutt vil jeg takke påskedagene 2013 – for en inspirerende solnedgang på Jæren, fjellturene til Vårli og Bjørndalsnuten som virkelig satte ting i perspektiv. Ellers komme jeg alltid til å minnes to-timers lunsjene med et smil, og tanken på at de stadig ble kortere i takt med at oppgaven krevde mer tid. Inspirerende mennesker og små gleder underveis har gjort denne prosessen mer enn okay. Et knippe av livet - takk for meg.

Blindern, 5.mai 2013

Cathrine Thinn

INNHold

FORORD	3
INNHold	4
TABELLER	5
1. Innledning	7
EMNE OG PROBLEMSTILLING	7
AVGRENSNING – TID OG STED	8
TIDLIGERE FORSKNING	9
KILDER	15
METODE OG METODISKE PROBLEMSTILLINGER	22
STRUKTUR OG OPPBYGGING	25
2. BAKGRUNN	27
HORDALAND I TIDLIG MODERNE TID	27
KART OVER HORDALAND	28
SONING ELLER OFFENTLIG STRAFF	29
”GAPESTOKKEN” – BEGREPSFORSTÅELSE OG DEFINISJONSPROBLEM	30
BILDE AV GAPESTOKK	32
3. GAPESTOKKEN SOM SANKSJONSMIDDEL I HORDALAND	33
GAPESTOKKEN I TINGBØKENE – HVOR OG NÅR?	34
GAPESTOKKEN I FOGDENS SIKT- OG SAKEFALL – SAMSVARTE DOM MED PRAKSIS?	37
DOM OG LOVVERK – SAMSVARTE DOMSAVSIGELSENE MED LOVVERKET?	41
HVILKE LOVBRUDD BLE STRAFFET MED GAPESTOKKEN?	44
GAPESTOKKEN SOM SKAMSTRAFF – HVILKEN FUNKSJON HADDE DEN?	45
GAPESTOKKEN SOM SUBSIDIÆRSTRAFF	47
GAPESTOKKEN OG BYGDESAMFUNNETS NORMER	50
OPPSUMMERING	52
4. GAPESTOKKEN SOM KVINNESANKSJON – HVEM BLE DØMT?	54
GAPESTOKKEN I ET KJØNNSPERSPEKTIV	54
GAPESTOKKEN OG UGIFTE MØDRE	55
GAPESTOKKEN OG GIFTE MENN	59
KVINNER TILTALT OG DØMT – MENN SLAPP UNNA?	61
GAPESTOKKEN OG 1724-FORORDNINGEN	67
OPPSUMMERING	68
5. HOLDNINGER OG HANDLINGER	70
DIREKTE OG INDIREKTE UTTRYKK FOR HOLDNINGER	70

MYNDIGHETENES HOLDNINGER	74
GAPESTOKKEN BETINGET AV SORENSKRIVER?	77
ÆRE ELLER IKKE ÆRE – GAPESTOKKEN EN HARD STRAFF?	81
GAPESTOKKEN - ET INITIATIV FRA FOGDEN?	83
HOLDNINGER I LOKALSAMFUNNET KNYTTET TIL GAPESTOKK	88
ØKONOMISK BISTAND FRA ”GODTFOLCK”	90
VEIEN VIDERE – FATTIG BETLER ELLER EKTEGIFT KVINNE?	94
OPPSUMMERING	96
6. MOTSTAND OG REAKSJONER. HORDALAND – REGEL ELLER UNNTAK?	98
GAPESTOKKEN SOM EN DEL AV ET TRADISJONELT STRAFFESYSTEM	99
MOTSTAND ELLER IKKE MOTSTAND – BETINGET AV FOGD?	102
HORDALAND, REGEL ELLER UNNTAK?	105
OPPSUMMERING	109
7. SAMMENFATNING OG AVSLUTNING	111
GAPESTOKKEN I HORDALAND – EN OFFENTLIG SKAMSTRAFF I LEIERMÅLSSAKER	111
GAPESTOKKEN SOM KVINNESANKSJON	
– UGIFTE MØDRE TIL SPOTT OG SPE I KIRKEBAKKEN	112
GAPESTOKKEN – EN HARD, MEN RETTFERDIG STRAFF?	113
GAPESTOKKEN SOM EN DEL AV ET TRADISJONELT STRAFFESYSTEM I HORDALAND	115
GAPESTOKKEN I HORDALAND – REGEL ELLER UNNTAK?	116
VEDLEGG 1: OVERSIKT OVER FUNN I TINGBØKER OG FOGDENS SIKT- OG SAKEFALL	118
VEDLEGG 2: SIKT- OG SAKEFALL I FOGDERIENE PÅ VESTLANDET	131
VEDLEGG 3: ORDFORKLARINGER	141
KILDER	144
LITTERATUR OG TRYKTE KILDER	151

TABELLER

1. TABELL 3.1: ANTALL GAPESTOKK-SAKER I HORDALAND FRA 1650-1750	34
2. TABELL 3.2: OVERSIKT OVER ANTALL FUNN GJORT I TINGBØKER, SIKT- OG SAKEFALLSLISTER OG TINGSVITNER	39
3. TABELL 3.3: GAPESTOKK-SAKER FØR OG ETTER 1724-FORORDNINGEN I HORDALAND	42
4. TABELL 3.4: OVERSIKT OVER LOVBRUDD I TINGBØKENE SOM FØRTE TIL GAPESTOKK-STRAFF	45

5. TABELL 3.5: GAPESTOKKEN SOM SUBSIDIÆRSTRAFF FØR OG ETTER 1724-FORODNINGEN – 1650-1750, HORDALAND	48
6. TABELL 4.1: PERSONER DØMT TIL STRAFF I GAPESTOKKEN, FORDELT PÅ KJØNN I PERIODEN 1650-1750	54
7. TABELL 4.2: MENN SOM BLE DØMT TIL GAPESTOKKEN I HOR/LEIERMÅLSSAKER	60
8. TABELL 4.3: OVERSIKT OVER ÅRSAKENE TIL AT MENN SLAPP UNNA GAPESTOKKSTRAFF I LEIERMÅLSAKER	62
9. TABELL 4.4: KVINNER OG MENN DØMT TIL GAPESTOKKSTRAFF FØR OG ETTER 1724-FORORDNINGEN	67
10. TABELL 4.5: KVINNER OG MENN DØMT FOR LEIERMÅL, FØR OG ETTER 1724-FORORDNINGEN	68
11. TABELL 5.1: SORENSKRIVERE I NORDHORDLAND OG ANTALL DØMTE TIL STRAFF I GAPESTOKK I DERES EMBETSTID	79
12. TABELL 5.2: SORENSKRIVERE I SUNNHORDLAND OG ANTALL DØMTE TIL STRAFF I GAPESTOKK I DERES EMBETSTID	80
13. TABELL 6.1: ANTALL PERSONER SOM BLE SATT I GAPESTOKKEN I FOGDERIENE PÅ VESTLANDET	107
14. TABELL 6.2: ANTALL PERSONER SOM BLE STRAFFET MED GAPESTOKK I SUNNMØRE FOGDERI 1680-1713	108

Kapittel 1

Innledning

Emne og problemstilling

I 1692 ble Anne Bottels datter innstevnet av fogden i Sunnhordland, tiltalt for leiermål med soldaten Hans Anders Nordbusta. Han hadde lovet henne ekteskap, men ombestemt seg. Nå måtte Anne møte på tinget, alene, å svare for sin straffbare handling.¹

Seksualsaker - særlig relatert til seksuell omgang mellom ugifte (leiermål²), var en av de vanligste forbrytelsene på 1600-1700-tallet.³ Et naturlig spørsmål vil da bli hvilke tiltak øvrigheten tok i bruk for å kontrollere folkets seksuelle adferd. Svaret på dette finner man i lovverket, tingbøkene og straffeapparatet – et sted mellom lov og praksis. Straffen for leiermål var streng, med både en geistlig og en verdslig reaksjon. I tillegg til offentlig skriftemål i kirken, ble man primært straffet med høye bøter.⁴ De som ikke hadde midler til å betale disse bøtene kunne bli straffet med en form for subsidærstraff. Dette innebar straff på kroppen. I eksempelet over ble Anne dømt til bøter for leiermål. Hadde hun ikke midler til å dekke denne boten lød dommen på at hun skulle plasseres i gapestokken. Samme år gikk det fram av fogdens regnskaper at Anne ikke hadde klart å skrape sammen boten. Hun hadde sonet sin straff i gapestokken.⁵

Temaet for denne oppgaven er gapestokken som sanksjonsmiddel. Jeg har først og fremst undersøkt omfanget og hvordan denne straffemåten ble brukt, hvem som ble straffet med gapestokk og hvilke holdninger som var knyttet til denne straffemåten. Mitt utgangspunkt er Lisabet Risas hovedoppgave fra 1974, *”Geistlege og verdslege sanksjonar mot ugifte mødre – Ei gransking av lov og rettspraksis i sedelegheitsaker, bygd på rettsmateriale frå Stavanger amt 1721-1741”*. I hennes undersøkelse avdekket hun blant annet motstand mot bruk av gapestokk fra lensmennene i Jæren og Dalane på 1720-30-tallet. Lensmennene gikk imot fogdens ordre, og nektet både å sette opp gapestokker ved kirkene og å straffe folk på denne måten. Fogden, som ønsket å bruke gapestokken som trussel for å presse til seg bøter fra leiermålsdømte, nektet imidlertid å godta dette. Han presset lensmennene til å sette opp gapestokker, og fikk det til slutt som han ville. Fogdens økonomiske motiv for å ta i bruk denne sanksjonsmåten forklarer Risa med 1722-

¹ Digitalarkivet. Sunnhordland tingbok I.A 23 1692. 1692: 50. Se sak nr. 8 i vedlegg 1.

² Formell definisjon, se vedlegg 3 *Definisjoner*

³ Österberg, Eva og Sølvi Sogner, *People meet the law*, 2000, s. 67, 84, 85

⁴ Österberg og Sogner 2000, s. 146

⁵ Fogderegnskap for Sunnhordland 1692, RA/EA-4092/R48/L2973. Se sak nr. 8 i vedlegg 1

resolusjonen, en bestemmelse om at leiermålsbøter skulle tilfalle fogdene.⁶ Lensmennenes motstand mot gapestokk i Jæren og Dalane tyder på at det ikke hadde vært gapestokker i dette distriktet. Var det samme tilfellet andre steder i landet? Kan samme uvilje knyttet til bruk av gapestokk avdekkes andre steder?

Jeg har valgt å undersøke Bergenhus len/amt – dagens Hordaland. Et raskt kikk i de digitaliserte tingbøkene viser at gapestokken her var i bruk alt på 1600-tallet. Jeg har ønsket å undersøke bruken av gapestokk i dette området, og sammenligne resultatene fra Stavanger Amt – dagens Rogaland. Særlig er lagt vekt på følgende problemstillinger:

1. Hvordan og hvor hyppig ble gapestokken brukt i Hordaland på 1600- og 1700-tallet?
2. Hvorvidt samsvarte domsavsigelsene på tinget med loven?
3. Hvem ble straffet på denne måten?
4. Hvordan var holdningene til denne straffemåten, både fra myndigheter og lokalsamfunn?
5. Finner man uttrykk for protest og motstand fra bygdelensmennene i Hordaland?
6. Ble gapestokken brukt som et effektivt virkemiddel (til skrekk og advarsel) for inndragning av bøter?
7. Hvordan var bruk av gapestokk i Hordaland i forhold til resten av Norge? Var forholdene i Hordaland særegent?

Avgrensing – tid og sted

Tidsavgrensingen for denne undersøkelsen er 1650 til 1750. Dette er en relativt bred tilnærming, som jeg først og fremst begrunner med kildenes tilgjengelighet. Tingbøkene for sorenskriveriene i Hordaland er transkribert, digitalisert og tilgjengelige på Digitalarkivet. En lang undersøkelsesperiode var også nødvendig for å få avdekket nok saker til en fullstendig analyse. Samtidig gjorde et slikt tidsperspektiv det mulig å avdekke endring og bruk av gapestokk over tid.

Jeg har valgt å avgrense oppgaven geografisk til å gjelde Bergenhus len/amt, dagens Hordaland. For å kunne gå mest mulig i dybden i denne undersøkelsen valgte jeg først og fremst å ta utgangspunkt i Sunnhordland-Hardanger fogderi og Nordhordland-Voss fogderi. Årsaken til dette var først og fremst kildenes tilgjengelighet i disse områdene av Hordaland –

⁶ En kunngjøring av kgl. Resolusjon av 19.12.1722, som tredde i kraft 16.1 1723. Fogden får, ifølge denne resolusjonen, leiermålsbøtene som en del av sin lønn. Fogden fikk beholde leiermålsbøter under 20 rd. i saker etter NL 6-13-1 og 6-13-25 mot selv å påkoste utgiftene ved subsidærstraffene.

både i tingbøkene og fogderegnskapene. Gjennom hele denne undersøkelsen har særpreg i undersøkelsesperioden i de ulike områdene stått sentralt. Formålet har likevel vært å belyse hvordan bruken av gapestokk var i hele Hordaland.

Tidligere forskning

Rettergang og gapestokk

Tidligere forskning som har omtalt bruk av gapestokk, har i stor grad lagt vekt på bruken i forbindelse med helligdagsforordningene som ble innført på 1730-tallet. Den har blitt omtalt som en kirkelig straff, uten nærmere definisjon.⁷

Arthur Thomson har utvidet denne forståelsen. I sin avhandling fra 1972 ”*I Stocken. Studier i stockstraffets historia*” har han analysert bruk av gapestokk i Skandinavia. Thomson har undersøkt gapestokkens historie fra middelalderen fram til 1800-tallet, der han blant annet har sett på utviklingen av dette strafferedskapet i både Sverige og Danmark-Norge. I sin analyse har han spesielt lagt vekt på bruk av gapestokk i byene i kraft av byjurisdiksjonene som var gjeldende på 1500 og 1600 tallet. Han viser at bruk av gapestokk ikke bare var knyttet til kirkelig lovgivning. Thomson hevder imidlertid at gapestokken ikke var foreskrevet i lovverket som gjaldt for bygdene før 1730. Av den grunn er han usikker på om gapestokken i det hele tatt ble brukt på bygdene før dette.⁸ Han har også unnlatt å omtale 1724/25 forordningen⁹ om bruk av gapestokk i leiermålssaker. Denne forordningen gjaldt både for byene og bygdene, og går imot hans påstand og antagelser.¹⁰

Lisabet Risa mener denne unnlatelsen er uheldig for Thomsons avhandling, og trekker en sammenheng mellom 1724/25 forordningen og bruk av gapestokk i sin egen avhandling fra 1974. I korte trekk dreier hennes undersøkelse seg om rettspraksis i leiermålssaker - geistlige og verdslige sanksjoner mot ugifte mødre, som ble stilt for retten tiltalt for leiermål. Hun kunne avdekke at loven i første del av 1700-tallet ble strengt håndhevet av myndighetene. Rettspraksis rammet hardest de svake i samfunnet, først og fremst ugifte mødre og fattige ektemenn.¹¹ Risa karakteriserer både de geistlige og verdslige straffene som skamstraffer, og

⁷ Risa, Lisabet: *Geistlege og verdslige sanksjonar mot ugifte mødre – Ei gransking av lov og rettspraksis i sedelegheitsaker, bygd på rettsmateriale frå stavanger amt 1721-1741*. Oslo 1974, s 70-71

⁸ Thomson, Arthur: *I stocken. Studier i stockstraffets historia*. Lund, 1972, s 122, 153, 178, 307-308, 311-312

⁹ Forordning 19.2.1724 om endring i subsidiærstraffen i leiermålssaker. Fengsel og gapestokk erstatter tvangsarbeid. Samtidig understrekes muligheten for avtinging dvs. forhandling om botens størrelse, slik at den dømte kunne betale. Gjaldt for bygdene. Forordning 11.8.1725 var likelydende som 1724-forordningen, men gjaldt for byene.

¹⁰ Risa 1974, s 72

¹¹ Aune, Anne: *Avkriminalisering av leiermål – Ein studie av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri 1727-1797*. Oslo 1994, s 6

omtaler gapestokken som en av disse. Hun har undersøkt bruk av gapestokk i Stavanger amt, der hun blant annet har avdekket motstand fra bygdelensmennene i Jæren og Dalane da fogden prøvde å innføre gapestokken som straffemiddel på 1720-30 tallet. Gapestokken ble av den grunn ikke tatt i bruk før 1735 – 11 år etter at den ble foreskrevet som subsidærstraff i leiermålsaker på bygdene.

I Risas undersøkelse omtaler hun bruk av gapestokk i forbindelse med *leiermål* - hvordan den ble brukt mot leiermålsdømte og motstanden som oppstod i forbindelse med dette.¹² Det er i denne sammenheng hensiktsmessig å redegjøre for den forskningen som foreligger om sedelighet, både rettslig sett som sosialt i forbindelse med førekteskapelig seksualitet.

Forskning knyttet til sedelighet

Det foreligger en rekke studier fra de siste 40 årene om seksualitet og illegitimitet i tidlig moderne tid. Denne forskningen har først og fremst konsentrert seg om de rettslige forhold - betydningen av kriminalisering og straff, rettspraksis og sanksjonsformene som ble anvendt mot sedelighetsforbrytere. Videre har de sosiale forholdene rundt illegitimitet blitt undersøkt. De uekte fødslene har blitt plassert inn i en sosial og kulturell sammenheng.

Kari Telste har undersøkt kontrollen av førekteskapelig seksualitet i Ringerike og Hallingdal i perioden 1652-1710. I sin avhandling "*Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652-1710*" analyserte hun alle typer sedelighetslovbrudd som ble behandlet på tinget. Målet for undersøkelsen var å kartlegge hvordan lovene ble praktisert i lokalsamfunnet og om selve lovbruddet kunne fortelle noe om forholdet mellom menn og kvinner. Hun kom fram til en nær sammenheng mellom ære og seksualitet, særlig for kvinner. Telste viser til samspill mellom rettspraksis og folkelige normer. Kvinner som fikk barn i forbindelse med ekteskapsinngåelse ble sjelden rettsforfulgt. Ugifte mødre ble imidlertid utsatt for både offentlig og sosial kontroll. Telste viste til utviklingen av lovverket, og en situasjonsendring for ugifte mødre mellom 1652-1710. Etter 1670 skjedde det en lovendring som påvirket kvinner i leiermålssaker. Soldater ble fritatt fra ordinær leiermålsstraff, og flere kvinner enn menn ble rettsforfulgt. Rettspraksis ble lagt om. Før hadde mannen betalt kvinnens bot i tråd med lokalsamfunnets normer for ære og mannens forpliktelser. Nå ble menn og kvinner dømt til å bøte hver for seg i samsvar med loven.. Rentekammerets kontroll av fogden ble også mer effektivt etter 1690. Fogden ble instruert om å følge loven bokstavelig

¹² Risa 1974, s 88, 89, 91

og iverksette kroppsstraff som fengsel og gapestokk.¹³ Dette påvirket rettspraksis videre, og rammet først og fremst de ugifte mødrene.

Bodil Chr. Erichsen har i sin hovedoppgave *”Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet”* undersøkt den rettslige behandlingen for en rekke lovovertrедelser. Hun har belyst hvordan lovbruddene ble behandlet på tinget, straffesystemet og forholdet mellom rettspraksis og det gjeldene lovverket. Hun har blant annet undersøkt rettspraksis i leiermålssaker i Kristiania, der hun kunne avdekke at det kun ble betalt bøter i 1/3 av de innrapporterte leiermålsforseelsene. Videre fant hun at det var få leiermålssaker som ble reist på tinget, og at mange saker ble gjort opp uten offentlig tiltale.¹⁴

Margit Løyland har undersøkt lovbruddsmaterialet fra Agder på 1600 og 1700-tallet i sin hovedoppgave *”Slagsmål, leiermål og bøtelagte egder 1600-1700”*. I sin undersøkelse har hun avdekket et skifte i kriminalitetsmønsteret. Bøter for slagsmål dominerte sakefallslistene på begynnelsen av 1600-tallet og endret seg til leiermålsbøter på slutten av århundret.¹⁵ Få førekteskapelige leiermål ble bøtelagt, mens leiermål som ikke resulterte i ekteskap var saker som gikk igjen i lens- og fogderegnskapene.¹⁶

Jorunn Dobbe har i sin hovedoppgave *”Blant granner og myndigheter. Konfliktløsning og disiplinering på bygdetinget i Nordhordland 1642-55”* undersøkt hvordan bygdetinget i Nordhordland fungerte på midten av 1600-tallet. Ifølge Dobbe fungerte tinget som et konfliktløsningsorgan for allmuen, samtidig som det også fungerte som et effektivt middel for myndighetene til å disiplinere folket. Hun undersøkte hvordan sedelighetsforbrytelser ble håndtert på tinget, og om rettspraksis samsvarte med loven. Hun kunne blant annet påvise at de mest alvorlige seksuallovbruddene – hor, leiermål i forbudne ledd og blodskam – ble behandlet og pådømt i samsvar med både loven og allmuens holdninger. Mindre forseelser ble imidlertid ikke slått så hardt ned på. Dette forklarer hun med at myndighetene til en viss grad hadde godtatt folks normer og gammel sedvane. Hun viser til at leiermål uten påfølgende ekteskap førte til bøtestraff i samsvar med loven, men at vedkommende fikk avsone uten en ydmykende rettssak.¹⁷

¹³ Telste, Kari: *Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652-1710*. Oslo 1993, s 221, 225, 226, 227

¹⁴ Erichsen, Bodil Chr.: *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*. Oslo, 1993, s 219

¹⁵ Løyland, Margit: *Slagsmål, leiermål og bøtelagte egder 1600 og 1700*. Oslo, 1992, s 45, 139

¹⁶ Ødeskaug, Gerd Irene Aamlid: *Leiermål i Setesdal. En undersøkelse av rettslige og sosiale følger av utenomekteskapelig seksualitet i perioden 1725-1815*. Oslo 2006, s 4

¹⁷ Dobbe, Jorunn: *Blant granner og myndigheter. Konfliktløsning og disiplinering på bygdetinget i Nordhordland 1642-55*. Oslo, 1996, s 15, 16 og 178

Illegitimitetsnivået på 1700-tallet lå på 3-4 prosent på landsbasis. Det var imidlertid store regionale forskjeller, særlig mellom Sørvest-Norge og resten av landet. Illegitimiteten var lavest i vest, og høyere i byene enn på landet.¹⁸ Mange forskere har satt søkelyset på fenomenet uekte barn og ugifte mødre i 1700 og 1800-tallssamfunnet i Norge.

I artikkelsamlingen *”Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet”* bidrar en rekke forskere med å belyse spørsmål knyttet til illegitimitet, både rettslig, sosialt og kulturelt. Blant bidragsyterne er Risa og Torleif Hansen som har behandlet ugifte mødre i lys av rettspleien i første halvdel av 1700-tallet. De er opptatt av hvilke følger rettspraksis hadde for ugifte mødre og deres skjebne.¹⁹ Hansen, som har undersøkt kvinner dømt og straffet for leiermål i Sogn 1711-1727, fant at rettshåndhevelsen var lite effektiv. Gapestokken ble brukt både på 1600 og 1700-tallet, men da som en forsinket masseavstraffelse av tidligere dømte. Ifølge Hansen slapp leiermålsdømte, som ikke hadde midler til bøter, i stor grad de subsidiære straffene som fengsel og straffarbeid. Videre kom han fram til at kvinner dømt for leiermål havnet i en vanskelig situasjon preget av fattigdom og betleri i ettertiden av dommen. De ugifte mødrene var lite ettertraktet, både som ekteskapspartnere og i arbeidslivet.²⁰ Likevel ser det ut som at det var normen både for menn og kvinner å starte samlivet før de var gift.

Jørgen Eliassen har undersøkt fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet i perioden 1760-1850. Han hevder at førektekapelig seksualitet både var utbredt og sosialt akseptert i lokalsamfunnet, til tross for strenge straffer. Gravide bruder var høyst vanlig mot slutten av 1700-tallet. Dette var heller ikke uvanlig i eldre tider. Dette forklarer Eliassen med at det ikke forelå noen holdningsendring til det førektekapelig samliv.²¹

Ståle Dyrvik har undersøkt giftermål og sosiale normer i Etne i perioden 1715-1801. Han har drøftet giftermålet både som en normregulert sosial institusjon og som faktor for befolkningsutviklingen. Han kom blant annet fram til at førektekapelig samliv i stor grad var utbredt, men at dette må ses i sammenheng med forlovelsens rolle. Forlovelsen var sterkt kontraktforpliktende og hadde samme posisjon som det egentlige giftermålet. Dyrvik avdekket en motsetning mellom den offisielle religions moralkrav og bygdesamfunnets egne

¹⁸ Oldervold, Jan og Sølvi Sogner: *Fødsler utenfor ekteskap i lys av giftermålsmarked og økonomisk utvikling ca 1800-1850: Hvorfor er utviklingen så ulik de forskjellige landsdelene?*. I Eliassen og Sogner (red) 1981, s 71-74.

¹⁹ Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner: *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*. Oslo 1981, s 9-11

²⁰ Hansen, Torleif: *Straff og skjebne. Ugifte mødre i Sogn 1711-1727*. I Eliassen og Sogner (red) 1981, s 43-45 og 57

²¹ Eliassen, Jørgen: *Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet*. I Eliassen og Sogner (red) 1981, s 60-61 og 69-70

normer. Disse normene satte ikke klare stengsler for seksualitet, men regulerte seksualiteten inn i den slektssammenheng som i det gamle samfunn var fundamentalt viktig for definisjonen og fordelingen av rettigheter og plikter.²²

Den forskningen som foreligger og undersøkelsene som er gjort viser klare regionale forskjeller, både når det gjaldt omfanget av illegitimitet og de lokale normene og holdningene knyttet til føreketenskapelig samliv. Gerd Irene Aamlid Ødeskaug har undersøkt utenomekteskapelig seksualitet i Setesdal 1725 til 1815. Hun har blant annet sett på konsekvensene av leiermål, både strafferettslig og sosialt. Videre har hun påvist både et strengt lovverk og strenge folkelige normer. Det ble ikke født mange barn utenfor ekteskap. Det var en lav aksept for utenomekteskapelige fødsler i området. Likevel mener hun at lokalbefolkningen hadde en mer forsonende holdning overfor de ugifte mødre enn det statsmakten hadde. De ugifte mødre i Setesdal ble ikke direkte utstøtt av familie og omgivelsene for øvrig som følge av leiermålet. De ble i bygden og fikk ofte hjelp til omsorgen for barnet. Dette gjorde det mulig for de ugifte mødre å livnære seg gjennom dagarbeid eller fast tjeneste et sted. Ødeskaug mener derfor at det ikke var selve leiermålet eller en moralsk fordømmelse som var årsaken til en eventuelt endring i livssituasjon, men rett og slett omsorgen for barnet. På lik linje med Risa, viser Ødeskaug til fogdens økonomiske interesse i leiermålsbøtene, og at trusselen om iverksettelse av subsidiærstraff var et viktig pressmiddel overfor gjenstridige leiermålssyndere. Hun mener imidlertid at fogden kun brukte gapestokk mot dem som var helt uten betalingsevne, og at han lot folk betale etter evne uten at saken nødvendigvis var pådømt på tinget.²³

I motsetning til Ødeskaugs undersøkelse for Setesdal, kunne Randi Holden Hoff avdekke en høy illegitimitet i Kristiansund 1742 til 1801. Løse seksuelle forhold var vanlig. Det å få barn utenfor ekteskap førte sjelden til sosiale eller økonomiske katastrofer. Ifølge Hoff var de ugifte mødre fortsatt kandidater på ekteskapsmarkedet. Bøtene kunne være harde rent økonomisk, men toleransen i lokalsamfunnet var likevel stor. Ifølge Hoff fikk ikke ubemidlede leiermålsforbrytere subsidiærstraff i tråd med det lovverket foreskrev. Få ble satt i fengsel, og ingen ble satt i gapestokken. Formålet med avstraffelsen var ikke primært å heve

²² Dyrvik, Ståle: *Om giftermål og sosiale normer. Ein studie av Etne 1715-1801*. i Tidsskrift for samfunnsforskning 1970 s 285-300 og i Artikler i etnologi, institutt for etnologi, Oslo, 1987, s 34-35

²³ Ødeskaug 2006, s 1, 121 og 122

lovbryternes moral. Straffeformen ble mest valgt ut ifra hensyn til forpakterens personlige økonomiske vinning, som f.eks. å foreta utpanting av løsøre i hjemmet.²⁴

Anne Aune har i sin oppgave ”*Avkriminalisering av leiermål. Ein studie av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri 1727-1734*” undersøkt bakgrunnen for avkriminaliseringen av leiermål i 1812. Hun har først og fremst sett på endringer i hvorledes leiermålsaker ble håndtert på tinget. Hun påviste en kvantitativ endring i løpet av 1700-tallet. Tallet på leiermålssaker sank, til tross for at tallet på illegitime fødsler økte. I første halvdel av 1700-tallet ble nesten alle som var tiltalt for leiermål dømt. Dette endret seg opp mot århundreskiftet. Da ble loven mildere håndhevet og antall leiermålssaker sank. I stedet ble det brukt mer funksjonelle måter å løse sakene på, som at disse ble utsatt eller at vedkommende sonet privat med fogden. Subsidiærstraffer ble også sjeldnere brukt. Aune konkluderte med at primærformålet med å få sakene opp på tinget etterhvert ble å få stadfestet farskap og sikre underhold av barnet. Leiermålssakene fylte andre funksjoner enn de rent strafferettslige. Leiermål var ikke en typisk kvinneforbrytelse slik den hadde vært tidligere.²⁵

Kvinneforskning – gapestokken i et kjønnsperspektiv

I kvinneforskningen har det vært en debatt om såkalt elendighets- kontra verdighetsforskning: I henhold til det førstnevnte ble kvinner sett på som undertrykte objekter i et patriarkalsk samfunn. Utgangspunktet for verdighetsforskningen har vært å se kvinnene som frie aktører med fri handlekraft i samfunnet. Denne konflikten har ført til at mange kvinneforskere har gått bort fra patriarkat-teoriene, der kvinner ble sett på som objekter uten innflytelse på sin egen situasjon. Kvinneforskningen har beveget seg over til å studere relasjonen mellom kjønnene. Det er ikke lenger bare kvinner som settes i fokus, men snarere det kvinnelige i forhold til det mannlige.²⁶ Det er dette som har vært fokus i denne oppgaven, der jeg har prøvd å sette gapestokken som sanksjonsmiddel inn i et kjønnsperspektiv. Jeg har sett på hvorvidt denne straffemetoden rammet kvinner mer enn menn, samt faktorene som kan ha vært årsaken til eventuelle kjønnsforskjeller.

Yvonne Hirdman hevder at kjønnssystemet kan studeres som en genuskontrakt. Med dette mener hun forestillingene om hvordan mann og kvinne skal forholde seg til hverandre

²⁴ Hoff, Randi Holden: *Avlet i synd og skam. En sosial- og rettshistorisk undersøkelse av fødsler utenfor ekteskap i Kristiansund 1742-1801*. Oslo 1996, s 172-175

²⁵ Aune 1994, s 125-126

²⁶ Telste, 1993, s. 15

abstrakt og konkret, i alle sosiale og kulturelle sammenhenger.²⁷ I følge Telste kommer slike forestillinger til uttrykk i loven, eller mer presist gjennom øvrighetens praksis av loven og folkelige normer. I en undersøkelse av hvordan lovens ord rammet den enkelte, sier hun at det er lett å oppdage kvinners elendighet.

Liv Emma Thorsen har imidlertid etterlyst perspektiver som både fanger inn kvinners elendighet og verdighet. Hun mener at en analyse av disse forhold, ikke som motsetninger men som komplementære kategorier, kan synliggjøre kulturelle variasjoner og unntak.²⁸ Telste hevder at et slikt perspektiv gjør det mulig å se hvordan kvinner tilpasset seg den patriarkalske strukturen, samt hvordan de opptrådte som aktører i sitt eget liv.²⁹

I min studie er det vanskelig å se på kvinnens situasjon gjennom et verdighetsperspektiv. Å bli satt i gapestokk var alt annet enn verdig. Det var heller ikke en situasjon man kunne kontrollere eller utøve handlefrihet over. Hvem som ble straffet på denne måten reflekterer i høy grad øvrighetens syn på den syndige, både når det gjaldt sosial status og kjønn. Det var kun de som sto lavest i samfunnet som endte i gapestokken - en gruppe der kvinner utgjorde et klart flertall. Derfra var veien kort til elendighet og skam.

Kilder

Hovedkildene til rettspraksis i denne oppgaven er tingbøker og fogdens sikt- og sakefallslistene for Hordaland på 1600-1700 tallet. Rettspraksis sammenholdes med lover og forordninger. I det følgende vil jeg redegjøre for de kildene som er brukt i denne undersøkelsen, samt eventuelle utfordringer knyttet til disse.

Lover og forordninger om halsjern og gapestokk

Lovene kan ikke alene gi kunnskap om hvordan livet faktisk var. Men var like meget et uttrykk for hvordan den lovgivende makt, kongen, ønsket det skulle være.³⁰ ”Halsjern” og ”gapestokk” var foreskrevet i en rekke dansk-norske forordninger på 1600-tallet. Det er imidlertid viktig å slå fast at disse forordningene utelukkende gjaldt byene, særlig København.³¹ Først ved NL av 1687 ble gapestokken også lovbestemt på bygdene. På 1700-

²⁷ Hirdman, Yvonne, 1988, *Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning*. Kvinnovetenskaplig tidskrift 1-1989, s. 54.

²⁸ Thorsen, Liv Emma, 1990, *Rette og Vrange – et kritisk perspektiv på etnologi og kvinneforskning*. Norge 1990, s. 79-89

²⁹ Telste, 1993 s. 16-17

³⁰ Sandvik, Gudmund: *Lov og Liv*. i Liv Martinsens (red) Tingboka som kilde, Oslo 1990, s 46-47

³¹ Thomson 1972, s. 122, 135, 136, 173-174, 177, 178,

tallet kom en rekke nye forordninger der gapestokken var foreskrevet, og som ytterligere regulerte tidligere bestemmelser.

I denne undersøkelsen har jeg kun undersøkt rettergang og straff på bygdetingene i Hordaland på 1600- og 1700-tallet. Jeg anser det likevel som hensiktsmessig å redegjøre for de lover og forordninger gapestokken var en del av på 1600-1700-tallet, for på den måten kunne avdekke om lovbestemmelsene samsvarte med domsavsigelsene på bygdetingene.

Christian den 4 recess 1643

Første gang gapestokken ble nevnt i almen offentlig lov i Danmark-Norge, var i Christian den fjerdes forordning av 1629 om ”Kirckens Embede oc Møndighed mod ubodferdige sampt om atskillige Geistlighedens Forhold.”.³² Denne forordningen knyttet gapestokk-straffen til offentlig forbrytelse mot det andre bud, og ble videreført til Christian den fjerdes recess i 1643 ”Om utilbørlig æder oc helligbrøde”.³³ Begge disse bestemmelsene gjaldt for kjøpstedene, og ble videreført i Christian den femtes norske lov av 1687 *Om Sværen og Banden*.

Christian Vs Norske Lov 1687

Utgangspunktet for denne undersøkelsen er først og fremst NL av 1687. I tre straffebestemmelser ble gapestokken foreskrevet som straff. Dette gjaldt følgende bestemmelser i 6. Bok – ”Om Misgierninger”: *Om Sværen og Banden* NL 6-2-2, *Om Helligbrøde* NL 6-3-10 og *Om Husfred, Kirkefred, Tingfred, Vejefred, Ployfred* NL 6-9-19.

Andre bestemmelser i bok 6 har vært relevant for denne undersøkelsen. Dette gjaldt først og fremst bestemmelser i Cap. 13 – ”Om Løsagtighet”: *Leiermål mellom ugifte* – NL 6-13-1, *leiermål i ekteskap* – NL 6-13-25, og *leiermål mellom slektninger* – NL 6-13-1. Disse bestemmelsene ble presisert og regulert ved en rekke forordninger på 1700-tallet – først og fremst når det gjaldt subsidiærstraffene.

³² Thomson 1972, s 134

³³ Christian den fjerdes recess 1643, Den retthistoriske kommisjon, Oslo, 1981, s 166

Forordninger og reskripter

Ifølge forordningen av 1617 om løsaktighet skulle leiermål mellom ugifte straffes med bøter – 6 riksdaler for kvinner og 12 riksdaler for menn.³⁴ Denne bestemmelsen og de foreskrevne straffene ble videreført til NL 1687 6-13-1. Kroppsstraff ble benyttet på dem som ikke kunne betale bøkene. Hvilken type kroppsstraff det var snakk om, ble presisert ved en rekke forordninger på 1700-tallet.

I 1714 kom en ny kongelig forordning om endring av subsidiærstraffen i NL 6-13-1 fra fengsel til tvangsarbeid.³⁵ Menn skulle arbeide på kastellet, bergverkene eller festningene. De ugifte kvinnene skulle sendes til spinnehuset. Der skulle de arbeide til de hadde tjent opp penger til å betale bøkene. Begrunnelsen for denne forordningen var å få etablert en ensartet sanksjonspraksis mot alle som var uten formue. I 1724 kom en ny forordning som regulerte bruken av subsidiærstraff ytterligere.³⁶ Da ble tvangsarbeid erstattet med fengsel eller gapestokk i leiermålsaker på bygdene. Denne forordningen åpnet også muligheten for avtingning: dvs. forhandle med fogden om lavere bøter. I 1725 kom en likelydende forordning, men som da gjaldt for byene. I 1743 kom nok en forordning om endring av subsidiærstraff i leiermålsaker. Da ble mangel på bøter straffet med fengsel på brød og vann.³⁷

19. desember 1722 kom en kongelig kunngjøring som bestemte at fogden skulle få alle leiermålsbøter under 20 rd som en del av egen lønn. Forutsetningen var at han selv bekostet samtlige utgifter i tilknytning til avsoningen av subsidiærstraffene. Reskriptet gjaldt det nordenfjelske, og trådte i kraft 16. januar 1723.³⁸ Risa ser en sammenheng mellom 1722-resolusjonen og bruk av gapestokk i Stavanger amt. I følge henne, var det forståelig at fogden ønsket å benytte seg av gapestokkstraff fremfor fengselsopphold i leiermålsaker, da det lå et økonomisk motiv bak dette.³⁹

Helligdagsforordningene på 1730-tallet videreførte bestemmelsen om "Helligbrøde" i NL 1687. I følge Christian den sjettes sabbatsforordning av 1735 skulle enhver bonde og hans husstand som forsømmet gudstjenesten ved helligdager bøte tre lod sølv⁴⁰ eller "[...] de som ikke har Penge at betale, straffes på Kroppen med Gabestokken paa Kirkegaarden, første

³⁴ Risa: *Mann og Kvinne framfor loven. Rettspraksis mot ugifte mødre. En gransking av rettsmateriale frå Stavanger amt, 1721-1741*. I Eliassen og Sogner (red) 1981, s 22

³⁵ Forordning 5.1.1714 om endring i subsidiærstraff i NL 6-13-1 fra fengsel til tvangsarbeid. Ugifte kvinner skulle sendes til spinnehuset, menn til festningen eller bergverket.

³⁶ JF. kapittel 1, s 9, fotnote 9

³⁷ Eliassen og Sogner 1981, s 95

³⁸ Eliassen og Sogner 1981, s 94

³⁹ Risa 1981, s 37-38

⁴⁰ *Salmonsens konversasjonsleksikon B9: Friele-Gradient*, København: Schultz, 1920, s 303

Gang Een Time, anden Gang To Timer og tredje Gang Tre Timer”.⁴¹ Likeledes kom en forordning i 1739 om hvor mange faddere som kunne bes i barnedåp. Ifølge denne kunne man ikke benytte mer enn fem personer som vitner. Dersom bøndene ikke overholdt dette, skulle barnets far stå en halv time i gapestokken før og etter preken.⁴²

I denne undersøkelsen søkes avdekket hvor stor rolle ovennevnte lover og forordninger har spilt i bruken av gapestokk i Hordaland.

Tingbøkene

Tingbøkene for Hordaland på 1600- og 1700-tallet er digitalisert, og er tilgjengelig på Digitalarkivet. Dette har gjort det mulig å finne saker som omhandler gapestokken over et langt tidsrom. Tingbøkene, dvs. rettsprotokollene, inneholder saker fra den laveste domstolen - bygdetinget. Her ble menn og kvinner stevnet og dømt for forskjellige forbrytelser.

Ifølge Erling Sandmo hadde tinget tre formelle funksjoner: En rettslig funksjon, en tinglysningsfunksjon samt funksjonen å være forum for skatteforhandlinger og innbetalinger. Han fremhever tingets sosiale, diskursive funksjon som like relevant for historiske undersøkelser.⁴³ Tinget fungerte som det lokale felleskapets offentlige sentrum. Det var et forum for kommunikasjon mellom øvrighet og lokalsamfunn, der allmue og øvrighet ga uttrykk for sine synspunkter. Dette gir opplysninger om samspillet mellom bygdefolkets normer og rettspraksis.⁴⁴ Tingbøkene kan derfor brukes som kilde til hvordan loven ble håndhevet i praksis, samtidig som disse gir forståelse for de normer og holdninger som var gjeldene i datidens samfunn.

Det var sorenskriveren⁴⁵ som førte pennen på tinget, og som beskrev de aktuelle kriminelle handlingene og konsekvensene disse fikk for både menn og kvinner. Denne skriftlige fremstillingen hadde sine svakheter. Erling Sandmo påpeker dette. Han stiller seg spørrende til om man kan være sikker på at den skrevne tekst er en noenlunde nøyaktig gjengivelse av det bønder og husmenn virkelig sa. Årsaken til dette er at teksten ble skrevet av en representant for myndighetene – ”lokalsamfunnets rettslige og kulturelle motpol”.⁴⁶ I tillegg påpeker Hans Eyvind Næss poenget med at sorenskriverene ikke hadde noen formell utdannelse før langt ut på 1700-tallet. I tillegg var disse ofte utlendinger, uten omfattende kunnskap til norsk språk og kultur. Med dette hevder Næss at det ikke er sikkert at skriverne

⁴¹ Thomson 1972, s 310

⁴² Thomson 1972, s 311

⁴³ Sandmo, Erling: *Tingets tenkemåte – kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763-97*. Oslo, 1992, s 32

⁴⁴ Telste 1993, s 34

⁴⁵ Sorenskriveren var meddommer fra 1634, før han ble enedommer fra 1687.

⁴⁶ Sandmo 1992, s 18

refererte vitneprovene på korrekt måte. Av de overnevnte årsaker bør man være kritisk til tingbøkene som en **sikker** kilde til hva som ble **sagt** på tinget

På den annen side kan man hevde at lagrettemennene fungerte som et språklig sikkerhetsnett. De fungerte som meddommere og måtte forvisse seg om at tingreferatene var korrekt gjengitt. Det kan også tenkes at sorenskriveren konfererte med lagrettemennene, om hvordan utsagn skulle forstås.⁴⁷ Referatene i tingbøkene er dog uansett det nærmeste vi kommer til språkvekslingen på tingmøtene. Sammen med fogdens regnskaper er de primærkildene for påtale- og straffepraksis.

Den tidligste bevarte digitaliserte tingboken for Hordaland er datert til 1642. Jeg har kun tatt utgangspunkt i de digitale tingbøkene, og har søkt systematisk gjennom disse fram til 1750. Noen tingbøker har imidlertid gått tapt, og i undersøkelsen ligger det et forbehold om dette. En oversikt over de gjennomgåtte tingbøkene ligger under ”Kilder”. En oversikt over funnene er samlet i vedlegg 1.

I gjennomgangen av tingbøkene valgte jeg søkeord på bakgrunn av hva som mest sannsynlig ville lede fram til domsavsigelser der gapestokken var en del av straffen: *Gab, gap, hals, halls, hallz, halz, lei, lej, maal, qvind*. Jeg har tatt hensyn til de mange skrivemåtene av ord i tingbøkene. Målet var å kunne avdekke alle saker der gapestokk/halsjern var en del av dommen, enten som hovedstraff eller subsidiærstraff. I disse sakene har jeg blant annet sett på hvilke lovbrudd som ble begått, hvem som ble tiltalt og dømt, og deres sosiale status. Likeledes er registrert eventuelle tingsvitner, se vedlegg 1. Jeg har satt forordningen av 1724 som et skille for sammenligningen, idet jeg har sett på forskjeller i sakstyper og domsavsigelser før og etter denne.

Gjennomgangen har belyst samspillet mellom domsavsigelser på tinget og gjeldende lover og forordninger. Men hva med iverksetting av straffene? Tingbøkene gir ingen kunnskap om hvorvidt dommene ble satt ut i livet. Dette vil fogdens sikt-og sakefall i større grad kunne belyse.

Fogdens sikt- og sakefall

Sikt- og sakefallsregnskapet er den delen av fogderegnskapet som omfatter innbetalte bøter og utgifter i forbindelse med rettshåndhevelsen. Det gir en oversikt over de domsavgjørelsene på bygdinget som ble fulgt opp i praksis. I tillegg gir det opplysninger om soningspraksis, den

⁴⁷ Telste 1993, s 43

økonomiske evnen til lovbryteren, samt bruk av straffetyper og straffeutmålingen i de forskjellige sakene.⁴⁸

Det var fogdens oppgave å inndrive skatter og bøter, samt føre regnskap over fogderiets inntekter og utgifter. Dette innbefattet blant annet utgifter i forbindelse med avstraffelser på kroppen. Regnskapet kan inneholde vedlegg og regninger fra bygdelensmannen og bøddelen på utgifter de har hatt i forbindelse med avstraffelsen og prosessen forøvrig.⁴⁹ Dobbe hevder imidlertid at sakefallslistene for Nordhordland som regel ikke inneholdt opplysninger om de lovbruddene som førte til kroppsstraff eller forvisning. Videre mener hun at de som var for fattige til å betale bot også ville falle utenfor regnskapet.⁵⁰

Jeg undersøker praksis over et lengre tidsrom, samt utvider det geografiske området til også å gjelde Sunnhordland. Hvor effektiv fogden var i sin oppebørsel kan diskuteres. Hvor nøye fogden dokumenterte boteinntektene og iverksettelsen av eventuelle subsidiærstraffer - kan ha variert fra fogderi til fogderi. Dette vil begrense opplysningene man kan vente å finne i fogdens sikt-og sakefall.

Fogdens sikt-og sakefallslistene for Hordaland, perioden 1650-1750, ligger delvis tilgjengelig på Riksarkivet i Oslo. Skriftforfatningen og kvaliteten er varierende. Noen av regnskapene har vært tilgjengelige digitalt på Digitalarkivet, men de aller fleste har jeg lest i original. I min gjennomgang av disse kildene var utgangspunktet funnene jeg gjorde i tingbøkene. Jeg har gått gjennom samtlige år der gapestokken var en del av domsavsigelsen på tinget, med unntak for årene 1681 og 1678 for Sunnhordland og 1678 og 1675 for Nordhordland. Regnskapene for disse årene har gått tapt. I tillegg har jeg tatt stikkprøver for å utelukke eventuelle unntak fra tingbøkene, se vedlegg 1.

Da jeg startet min undersøkelse forventet jeg å finne igjen de fleste av sakene fra tingbøkene. Dette måtte jeg imidlertid raskt legge fra meg, da sakefallslistene både virket mangelfulle og i enkelte tilfeller også manglet helt i regnskapet. Dette er en realitet som vanskeliggjorde en fullkommen oversikt over det reelle omfanget av straffene. Særlig fra tiden etter 1724, ser det ut som om fogdens sikt- og sakefall faller helt utenfor regnskapene. Grunnen er at lønssystemet til fogden ble omlagt i 1722/23. Bøter under 20 rd gikk inn som

⁴⁸ Risa 1974, s 5

⁴⁹ Telste 1993, s 44

⁵⁰ Dobbe 1995, s 21

del av hans lønn.⁵¹ Fogden oppgav da ikke lenger vanlige leiermålssaker i regnskapsføringen.⁵²

Ifølge Risa, gir ikke sikt- og sakefallslistene noe fullgodt svar på hvordan det gikk med dem som ikke kunne betale bøtene sine.⁵³ Det ble vanskelig å få sikker kunnskap om bruk av gapestokk. Jeg gikk derfor gjennom *hele* regnskapet enkelte år etter reskriptet, for å se om jeg kunne finne vedlegg eller andre opplysninger som kunne belyse emnet mitt.

Enkelte år var det mulig å finne sikt- og sakefallslistene og andre opplysende vedlegg. Det var også mulig å følge en del av ektemennene og oppgjøret av deres bo. Dette gjorde det mulig å utelukke kroppsstraff i enkelte saker, der ektemenn hadde klart å betale på sin ”ytterste formue”. Jeg har imidlertid kun foretatt stikkprøver av enkelte saker der ektemenn fikk gapestokken som subsidiærstraff. Dette for å belyse hypotesen om at ektemenn hadde bedre forutsetninger for å slippe kroppsstraff enn ugifte mødre.

For å få et større sammenligningsgrunnlag, har jeg også gjennomgått sikt- og sakefallslistene for flere fogderier på Vestlandet i perioden 1680-1713, se vedlegg 2:

- Sunnmøre fogderi: 1680-1713 og 1725-1727
- Sunn- og Nordfjord fogderi: 1691-1696
- Sogn fogderi: 1691-1695
- Romsdal fogderi: 1687-1696
- Nordmøre fogderi: 1687-1696
- Ryfylke fogderi: 1682-1696

Gjennomgangen av sikt- og sakefallslistene for disse områdene viste visse forskjeller, sammenlignet med Hordaland. Dette gjaldt først og fremst omfanget av bøteinndrevningen. Det ser ut som om fogdene i disse områdene var flinkere til å følge opp rettspraksis og iverksette kroppsstraff, særlig på Sunnmøre. Denne undersøkelsen, samt opplysninger om gapestokk i lokalhistoriske verk fra andre steder i landet, har bidratt til å sette forholdene i Hordaland inn i en større kontekst. Mer om dette i kapittel 6.

Stiftamtmanden i Bergen – Statsarkivet i Bergen

Statsarkivet i Bergen har ansvar for arkivene for de statlige institusjonene fra Hordaland og Sogn og Fjordane. Det arkivmaterialet som ligger under navnet ”Stiftamtmanden i Bergen”

⁵¹ Aune 1994, s 11

⁵² Risa 1974, s 5

⁵³ Risa 1974, s 76

inneholder brev fogdene i Bergenhus amt sendte til stiftamtmanden i Bergen. Som en del av sin undersøkelse, gikk Risa gjennom amtmannsarkivet for Stavanger amt. Hun undersøkte korrespondansen mellom fogd og amtmann, der fogden uttrykte misnøye med lensmennene som nektet å sette folk i gapestokken. I den grad det har vært mulig, har jeg ettergått tilsvarende kilder som Risa brukte i sin undersøkelse. Dette for å avdekke eventuell motstand fra fogdene i Hordaland. Jeg undersøkte brev sendt fra fogden i Nordhordland og Voss i årene 1723 til 1730 og fogden for Sunnhordland og Hardanger i årene 1723-1732. Disse brevene ble imidlertid sendt til stiftamtmanden, som var den øverste embetsmannen i amtet.

Metode og metodiske problemstillinger

Metode – sammenligne tingbøker med fogdens sikt- og sakefall

Antall straffesaker man finner i tingbøkene avhenger av i hvor stor grad fogden stevnet saker inn for tinget. Regnskapene på sin side reflekterer hvor effektiv fogden var til å inndra bøter, realisere dommene og til å føre regnskap.⁵⁴

I denne undersøkelsen har jeg sammenlignet funnene som ble gjort i tingbøkene med fogdens sikt- og sakefall. Formålet var på den måten å kunne avdekke hvor mange som kan ha blitt satt i gapestokken og hvem dette gjaldt. Navnet på personene som ble dømt til straff i gapestokken på bygdetinget ble notert sammen med år og saksnummer. Jeg har kategorisert sakstypene i to hovedkategorier; ”leiermål” og ”annet”. Førstnevnte kategori innbefatter alle seksualsaker der gapestokken er nevnt. Dette gjelder leiermål mellom så vel ugifte som gifte og/eller i forbudne ledd. I sistnevnte kategori inngår blant annet tyveri, nabokrangler, slagsmål og skjellsord. Jeg har i begge kategorier undersøkt om personene dukket opp i fogdens sikt- og sakefall. Jeg har videre foretatt stikkprøver for å se om der kan finnes flere personer som endte i gapestokken enn det som fremgår av tingbøkene, se vedlegg 1.

Fogdens regnskaper kunne også innbefatte utgifter til gapestokker. Spørsmålet er om det lar seg gjøre å finne bilag på slike utgifter i det materialet som skal gjennomgås i min undersøkelse? Forutsetningen må være at det var behov for dette utenfor kirkene i fogderiet i Hordaland, både over tid og over et større geografisk område.

Jeg har også benyttet kirkebøker og tatt stikkprøver enkelte år i Haus prestegjeld. En systematisk gjennomgang av flere prestegjeld ville blitt for omfattende for denne undersøkelsen. Jeg ønsket å avdekke antall uekte barn i Haus i perioden 1700-1722 og

⁵⁴ Telste 1993, s 48

sammenholde dette med de funnene jeg har gjort både i tingbøker og fogdens sikt- og sakefall. Ble noen av foreldrene til disse barna dømt og straffet med gapestokk?

Kvantitativ metode

I denne undersøkelsen har jeg foretatt en systematisk gjennomgang av tingbøkene for Hordaland, og i den grad det har latt seg gjøre, fogdens sikt- og sakefall. Jeg har registrert antall saker i tabeller, notert kildehenvisninger, år, sakstype, den tiltaltes navn og status, sanksjonsmiddel, straffens varighet, eventuelle tingsvitner, samt årsaker til at noen slapp unna. Formålet har vært å belyse gapestokken som sanksjonsmiddel - hvordan og hvorfor den ble brukt, hvem den rammet og virkningen den hadde. Å organisere kildene på denne måten over et så langt tidsrom har gjort det mulig å belyse utviklingen av gapestokken som sanksjonsmiddel - både når det gjaldt funksjonen og hensikten bak bruken, hvem den rammet og hvorfor. Det er imidlertid viktig med et forbehold når det gjelder behandlingen av kildene over en så lang tidsperiode. Kildenes struktur og innhold er varierende. Informasjonen disse kan gi blir derfor ofte tilfeldig. Dette gjelder ikke minst informasjon om sosial status og betalingsevne til den tiltalte.

I min undersøkelse ser jeg både på saksomfanget og antall personer tiltalt og dømt i disse sakene. Kapittel 3 har fokus på saksnivå, der jeg har gått gjennom alle sakene og sett på kvantitative endringer over tid. Kapittel 4 har fokus på personnivå, der formålet har vært å avdekke eventuelle kjønnsforskjeller. Jeg har undersøkt antall dømte etter kjønn, samt foretatt en summering over alle som slapp unna. Denne metoden har bidratt til å avdekke årsakene til hvorfor noen var mer utsatt for straff i gapestokk enn andre.

Kvalitativ metode

En kvalitativ metode benyttes i kapitlene 5 og 6, der jeg har sett på holdninger og tankemønstre når det gjaldt bruk av gapestokk. I denne delen av undersøkelsen er det forbehold knyttet til hvorledes datidens mennesker levde, tenkte og handlet. Er det mulig å belyse denne delen av historien med sikker kunnskap? De kildene jeg har brukt er skrevet av embetsmenn. Dette kan ha bidratt til en skeiv framstilling. Det kan nok diskuteres hvilken evne disse har hatt til å beskrive en "sannferdig" virkelighet. Telste legger vekt på at tingbøkene gir et levende bilde av bygdefolket og deres tanker og holdninger. Selv om informasjonen i de fleste sakene er begrenset, kan kildene bidra til innblikk i

enkeltmenneskets livssituasjon.⁵⁵ Gjennom kildene får vi kjennskap til reaksjoner både fra øvrigheten, den tiltalte selv og i enkelte tilfeller også fra lokalbefolkningen. Den enkeltes skjebne, før og etter dommen, kan også gi oss et lite innblikk i de holdningene som preget datidens lokalsamfunn.

Komparativ metode

Sammenligningsmetoden har flere viktige funksjoner, spesielt knyttet til lokalhistorie. Ifølge Knut Kjeldstadli er det spørsmål og forklaringer som gjør et fag til vitenskap - ”Ved å sammenligne får vi hjelp til å spørre og til å svare.”⁵⁶ Det skilles gjerne mellom å sammenligne på ”langs” og på ”tvers”. Sammenligning på langs vil si å jamføre et sted med seg selv, men da på et annet tidspunkt. Sammenligning på tvers vil si å se studieobjektet opp mot andre steder. Begge tilnærmingmåtene er relevante for mine undersøkelser. Kjeldstadli hevder at historisk metode består av tankeeksperimenter, der historikeren forestiller seg det som har skjedd. Dette tankemønsteret bør da følge en viss logikk, der vi systematisk sammenlikner det som er likt og det som er ulikt. Denne metoden kan blant annet bidra til å oppdage det særegne ved et fenomen på et gitt tidspunkt, eller den kan brukes til å prøve ut forklaringer.⁵⁷

Gjennom hele denne oppgaven har jeg anvendt den komparative metoden. Jeg har først og fremst sammenlignet mine funn for Hordaland med Risas funn for Rogaland. Dette har jeg gjort systematisk for lettere å kunne påvise det særegne i det området som omfattes av oppgaven. Det er særlig i kapittel 6 at denne metoden kommer til anvendelse. I andre halvdel av dette kapittelet har jeg vurdert bruken i Hordaland i forhold til bruken i andre deler av Norge. I den sammenligningen har jeg benyttet både primær- og sekundærkilder. Formålet har vært for å finne forklaringer på hvorfor de strafferettslige forholdene var som de var i Hordaland på 1600 og 1700-tallet. Videre å få avdekket det særegne for Hordaland når det gjaldt bruk av gapestokk.

Tolkning og forståelse

I min gjennomgang av kildene, både de primære og sekundære, har jeg fått et innblikk i 1600 og 1700-tallets samfunn. Dette gjelder først og fremst de administrative forholdene samt

⁵⁵ Telste, 1993, s 55

⁵⁶ Kjeldstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. 2. utgave, Universitetsforlaget 1999, s 269

⁵⁷ Kjeldstadli 1999, s 264-65 og 267

rettergang og straff. Samtidig har kildene på en helt unik måte gitt et bilde av enkeltmenneskers skjebne, deres tanker og holdninger. Man kan således sammenholde det som ble sagt på tinget med menneskenes aktuelle livssituasjon og sette dette inn i et videre historisk perspektiv.

Det å lese gotisk tekst har bydd på noen utfordringer, særlig når det gjelder forståelsen av ord som ikke er en del av det vokabularet vi kjenner i dag. Det har vært viktig å forstå teksten og ordene på bakgrunn av datidens premisser og kulturelle forutsetninger. Mange av begrepene man møter i kildene blir gjenstand for tolkning. Det blir da desto viktigere å studere kildene grundig. Jeg har også lest enkelte av disse flere ganger. Arbeidsmetoden har ikke bare utløst nye spørsmål underveis, men også økt forståelsen og skapt rom for nye tolkninger. Dette kan best karakteriseres som en hermeneutisk forståelsesprosess, der det som leses inngår i en helhet som stadig tolkes og omtolkes i en uendelig runddans. Ved å bearbeide kildene på denne måten har det kanskje vært mulig å etablere en forståelse mellom min egen tid og den tiden som studeres i denne oppgaven.

Struktur og oppbygging

Oppgaven består av totalt 7 kapitler. I kapittel 2 vil jeg kort gjøre rede for området Hordaland i tidlig moderne tid, med særlig vekt på levetilstandene innenfor det geografiske og administrative rammeverket. Videre vil jeg redegjøre for rettspraksis og de sanksjonsformene som vil være aktuelle for denne undersøkelsen. Til sist vil jeg se nærmere på begrepet ”gapestokk” og den historiske rollen dette har hatt.

I kapittel 3 vil jeg ta for meg problemstillingene 1 og 2, der formålet er å kartlegge bruken av gapestokk i Hordaland på generell basis. Jeg ønsker å se på omfanget av denne straffemetoden, funksjonen den hadde og hvorfor den ble tatt i bruk. Likeledes om bruken samsvarte med lover og forordninger. Jeg ønsker å vurdere dette i lys av 1724-forordningen, som blir et tidsskille i analysen av gapestokkens utvikling.

I kapittel 4 vil jeg vurdere gapestokken i et kjønnsperspektiv. Jeg vil redegjøre for hvem som ble utsatt for denne straffemetoden. Var det en utpreget forskjell mellom kvinner og menn? I så fall, hvorfor?

I kapittel 5 og 6 er utgangspunktet Risas hovedoppgave. Jeg ønsker undersøke om man kan finne samme type holdninger og uttrykk for motstand knyttet til bruk av gapestokk i Hordaland, som Risa avdekket for Rogaland. Videre vil jeg drøfte fogdens økonomiske motiv for å ta i bruk gapestokken i bøteinnekravingen, både før og etter 1722-reskriptet. I kapittel 5

skal jeg analysere holdningene knyttet til bruk av gapestokk, både fra myndighetene og lokalbefolkningen. I kapittel 6 skal jeg analysere og drøfte årsakene til motstand/ikke motstand i Hordaland, og knytte dette opp til Risas undersøkelse for Rogaland. Til sist i dette kapitlet plasserer jeg bruken av gapestokk i Hordaland inn i et større perspektiv, der målet er å kunne besvare problemstillingen: Var bruk av gapestokk i Hordaland særegent?

Avslutningsvis i kapittel 7 vil jeg sammenfatte hovedelementene for denne undersøkelsen, og forhåpentligvis utvide forståelsen av gapestokken som sanksjonsmiddel i Hordaland - hvorfor den ble brukt, hvem den rammet, lidelsene den medførte, reaksjonene den skapte og om den var en del av en landsomfattende rettspraksis på 1600 og 1700-tallet.

Kapittel 2

Bakgrunn

Hordaland i tidlig moderne tid

Bergenhus amt tilsvarte i 1671 dagens Hordaland, Sogn og Fjordane og Sunnmøre. I tillegg omfattet det underamtet Nordlandenes amt. Sunnmøre var en del av stiftamtet i 1680.⁵⁸

Før eneveldet var dagens Hordaland delt inn i Nordhordland og Voss fogderi samt Sunnhordland fogderi. Hardanger og Halsnøy kloster var et eget len som var delt i to. Utstein kloster og Allehelgens gods utgjorde et len, men det er vanskelig å si noe om forvaltningen av dette lenet. Det ble vanligvis levert fogderegnskap fra hver av disse godsenhetene til Bergenhus. Det samme gjaldt Lyseklosterlen, Munkeliv kloster og St. Hans kirkegods og Giske len.

Etter innføringen av eneveldet ble det gjort noen små endringer i denne inndelingen. Sunnhordaland og Hardanger utgjorde etter 1697 ett fogderi. Rosendal baroni, som var et godskompleks fra 1678, var imidlertid utskilt fram til 1821. Baroniet hadde en rekke privilegier, blant annet birkerett. Det hadde også egen lensmann og eget fogderegnskap. Det samme gjaldt Lyse kloster. Nordhordland og Voss utgjorde som før ett fogderi, der Apostelkirkens gods var utskilt fra fogderiets forvaltning.⁵⁹

I Hordaland var hovednæringen jordbruk. I tillegg ble drevet så vel skogbruk som fiske. På begynnelsen av 1600-tallet var det god tilgang på jord, befolkningen økte og gårder ble gjenryddet. Denne utviklingen stagnerte imidlertid på slutten av århundret. De fleste gårder var da gjenryddet og det ble knapphet på jord.⁶⁰ Befolkningen levde i stor armod og fattigdom.⁶¹ I tiden mellom 1670 og 1695 var det krisetilstand og uår i jordbruksproduksjonen.⁶² Skatteøkninger forsterket denne nøden ytterligere, spesielt i forbindelse med de mange krigene som preget tiden. Danmark-Norge var i stadige strid med Sverige: Krabbekrigen 1657-58, Gyldenløvefeiden 1675-79 og deltagelse i den store nordiske krig fra 1709-20. Både hæren og flåten ble utbygd. Kongen hadde stort behov for soldater. Dette gikk spesielt ut over bygdene på Vestlandet, hvor mange yngre menn ble utskrevet til

⁵⁸ Fladby, Rolfm Harald Winge, Steinar Imsen: *Norsk historisk leksikon: Næringsliv, rettsvesen, administrasjon, mynt, mål og vekt, militære forhold, byggeskikk mm: 1500-1850*. Oslo, 1974, s 14, 15

⁵⁹ Fladby 1974, s 94-97 og 31-32

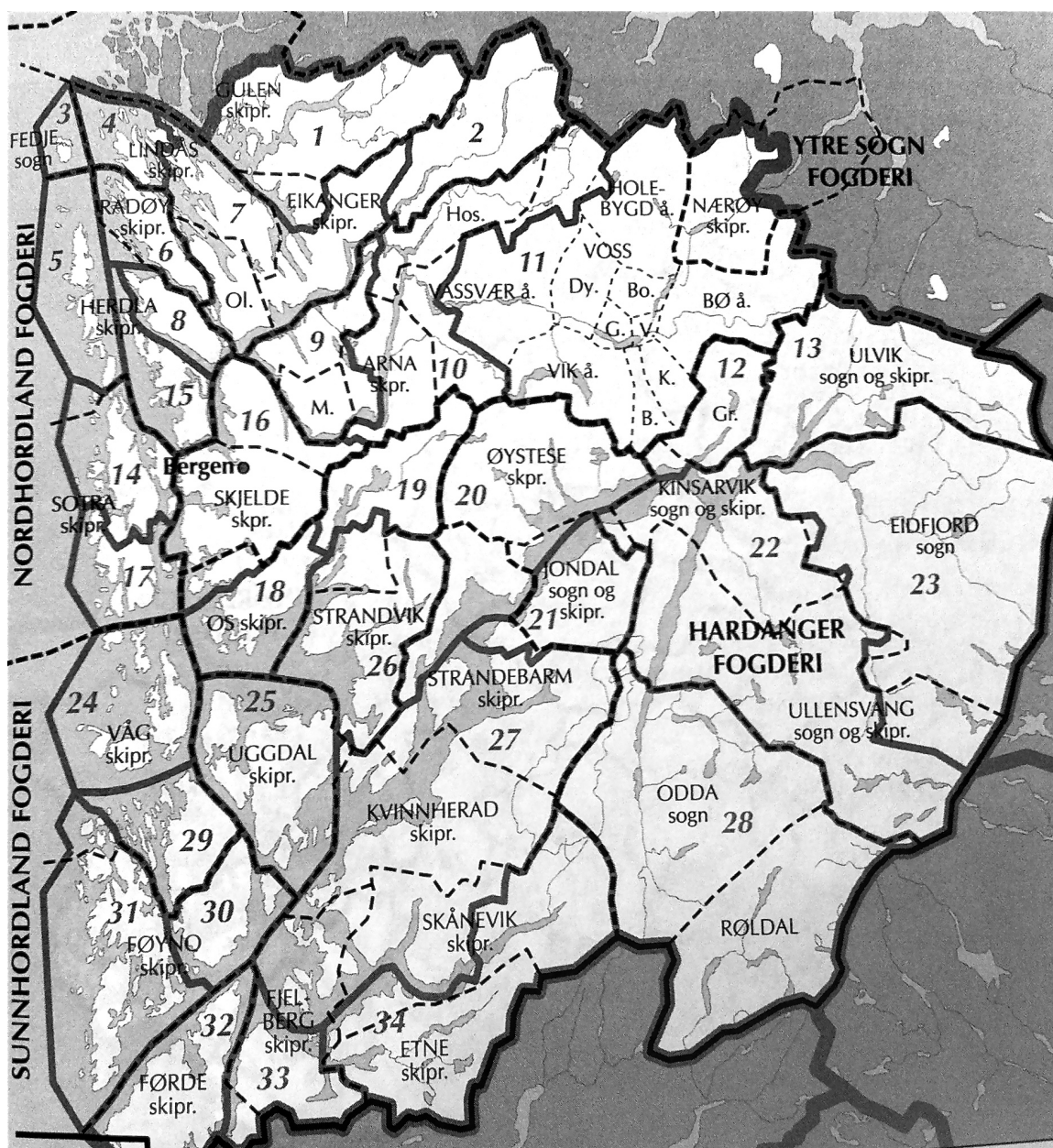
⁶⁰ Telste 1993, s 25

⁶¹ Døssland, Atle: *Strilesoga Nord- og Midhordland gjennom tidene – frå 1650-1800*. Bind 3, Bergen, 1998, s 70, 71 og 92

⁶² Dyrvik: *Etne-soga. Bygde og gardssoge 1660-1800*. Bergen, 1972, s 75, 79

flåten.⁶³ Stadige kriger, knapphet på jord og armod påvirket også giftermålmønsteret. Ifølge Telste var det lettere å etablere seg på 1650-tallet enn det var rundt 1700.⁶⁴ Dette kan forklare alle leiermålsakene, samt den store anvendelsen av kroppsstraff i enkelte perioder på slutten av 1600-tallet. Gapestokken som sanksjonsmiddel ble nå aktuell.

Hordaland – Skipreider, åttinger, sogn og kommuner ca 1647 og 1998

Kilde: Historisk norsk leksikon, s 387

⁶³ Akselberg, Gunnstein, Helge Askvik, Frode Fyllingsnes, Øystein Geber og Knut Krzywinski: *Det stig av hav...Fjell bygdebok. Band 1.* Straume, 1996, s 365

⁶⁴ Telste 1993, s 25

Soning eller offentlig straff

Soning med fogden

Å sone med fogden var en måte å løse sakene på. Med ”soning” forstår vi en bot som ble betalt direkte til fogden uten tiltale og dom. Lovbryteren slapp da unna påkjenningen med en offentlig tiltale og rettslig behandling.⁶⁵ Hvor utbredt en slik soningspraksis var på 1600 og 1700-tallet er vanskelig å si, og har vært gjenstand for diskusjon blant forskere.⁶⁶ I Nordhordland stod soning med fogden sterkt og var en viktig institusjon ved siden av bygdetinget på midten av 1600-tallet.⁶⁷ Et viktig spørsmål i denne undersøkelsen blir om kroppsstraff ble benyttet av fogden i forbindelse med denne soningspraksisen?

Straffene

Som tidligere nevnt var straffen for **leiermål** todelt: En geistlig og en verdslig straff. Kirkens straff var det offentlig skriftemålet. Denne avstraffelsen står beskrevet Kirkeritualet av 1685.⁶⁸ Den verdslige straffen var bøter, jf. s 17. De som ikke hadde midler til bøtesummen skulle straffes på kroppen.⁶⁹ I NL 1687 6-13-1 ble denne straffen foreskrevet som ”Fængsel paa kroppen”. Rettspraksis viser imidlertid en bredere tolkning av hva dette skulle innebære i praksis – fengsel på brød og vann, straffarbeid, kakstryking og gapestokk.

Straffene for **tyveri** ble etter NL 1687 samlet, systematisert og mer nyansert enn tidligere.⁷⁰ Bøter var ikke lenger noe alternativ, kun fysisk refselse. Ifølge NL 6-17-33 skulle *ringe* tyveri straffes med fengsel, der tyven skulle ”miste sin hud”. Straffen ble hardere dersom det var gjentatt tyveri, samt om det var av grovere karakter. Da ble det pisking, brennmerking på rygg eller panne, eller i verste fall straffarbeid på livstid.⁷¹ Gapestokken var ikke foreskrevet som straff for tyveri.

Straffen for **slagsmål** var primært bøter, og står omtalt i NL 1687 ”Om Afhug og Saar”. Bøtesummen varierte med skadens alvorlighetsgrad. I tillegg til bøter skulle skadevolderen betale sykehjelp og kost under sykeleiet, samt en rimelig erstatning. Slagsmål i seg selv kvalifiserte ikke til infamerende straff, heller ikke til gapestokk. **Vold og hæververk** ble

⁶⁵ Erichsen 1993, s 92

⁶⁶ Ødeskaug 2006, s 63

⁶⁷ Dobbe 1995, 210

⁶⁸ Hansen 1981, s 41

⁶⁹ jf. s 17 *Forordninger og reskripter*

⁷⁰ Christian den fjerdes norske lov 1604, *Tyffue Balcken*. Tyver ble primært straffet med bøter. Fysisk avstraffelse trådte i kraft som subsidærstraff. Se Erichsen 1993, s 102-103

⁷¹ NL 1687 *Om misgierninger*: 6-17-33, 6-17-34, 6-17-35, 6-17-36, 6-17-37 og 6-17-38

straffet etter NL 1687 6-14-1. Lovovertrederen skulle erstatte skaden og i tillegg betale en bot til kongen. Ingen form for fysisk refselse blir nevnt som alternativ i bestemmelsen.

Ingen av de nevnte lovbestemmelsene foreskrev gapestokk som straff. Min undersøkelse vil imidlertid avdekke at gapestokken *ble brukt* som straff for lovovertreddelser uten formel hjemmel i loven.

”Gapestokken” – begrepsforståelse og definisjonsproblem

Ordet ”gapestokk” kan være en utfordring å definere. Definisjonen kan tenkes avhengig av flere faktorer. Den kan defineres i forhold til utseende og/eller etter funksjon. Dersom man utvider begrepsforståelsen og samler begge disse faktorene, vil man stå igjen med en videre forståelse av hva som menes med gapestokk. Dagens definisjon har bakgrunn fra kildebelegg datert til 1600 og 1700-tallet. Gapestokken har imidlertid utviklet seg både når det gjelder utseende og funksjon - på tvers av både tid og sted. Variasjonene er store. Spørsmålet blir derfor hvor grensene skal gå i vår definisjon av dette straffemiddelet.

Er det dansk-norske ordet ”gabestokk” det samme som det engelske ordet ”pillory”, det franske ”carcan” eller det spanske ”picota”? Er ”Gabestokk” synonymt med ”Halsjern”?

Dersom man velger å definere etter **straffefunksjon**, vil stokkens utseende spille en mindre viktig rolle. Hvilken kroppsdel som ble fastlåst – enten det var hendene, føttene og /eller halsen – har ikke påvirket gapestokkens funksjon. En definisjon etter straffefunksjon innbefatter et skille mellom bruk av gapestokk 1) *i fengsel*, 2) *på torv eller kirkebakke*. Ved førstnevnte bruk vil straffefunksjonen være å holde den dømte fanget, isolert fra omverden. Den dømte skulle ikke ha mulighet til å bevege seg fritt eller rømme. Ved sistnevnte ville straffefunksjonen være offentlig skam og ydmykelse. Gapestokken skulle ha en avskrekkende virkning. Definisjon etter straffefunksjon, slik som det går fram her, vil med andre ord være avhengig av om straff i gapestokk ble utstått i det skjulte eller i det offentlige.

Defineres gapestokken etter **utseende**, må det slås fast at det fantes mange ulike former for ”stokker”. I Danmark-Norge var den mest vanlige et halsjern festet til en stokk i bakken, se bilde 1. Denne formen ble både omtalt som ”gabestokk” og ”halsjern” i de norske kildene. Selv om det har vært mye diskutert blant forskere hvorvidt disse to begrepene skal forstås som det samme, er det ingen tvil om at det var snakk om synonymer.⁷² Det mest håndfaste beviset for dette er en forordning fra 1794, der det heter at ”(...)han i det sted sættes

⁷² Thomson 1972, s 144 og 147

en Time i Gabestokken eller Halsjernet på en Søndag(...)”.⁷³ Den franske ”carcan” hadde tilnærmet likt utseende som den dansk-norske, der synderen var lenket fast med et halsjern.⁷⁴ Den engelske ”Pillory” bestod av trebjelker på tvers, med hull for hodet og hender. Denne stod gjerne på en platting såpass høyt over bakken at man trengte stige for å komme seg opp.⁷⁵ Der ble synderen låst fast til offentlig beskuelse. Det kan være interessant å nevne at den britiske forfatteren Daniel Defoe endte i gapestokken i 1703 for å ha skrevet ”The Shortest Way with the Dissenters”. Denne hendelsen inspirerte til nok et verk: nemlig ”Hymn to the pillory”.⁷⁶

På bakgrunn av det jeg har redegjort for vil jeg karakterisere den norske gapestokken som en skamstraff. Synderen ble lenket fast til en stokk med armer, hals eller føtter. Dette ble gjort i all offentlighet på et torv eller utenfor den lokale kirken. Dette straffemiddelet ble anvendt for en rekke lovbrudd, der det offisielle formålet var å statuere et eksempel til skrekk og advarsel for likesinnede.

Det første belegget på den danske gapestokken er fra 1559 fra torget i Ribe. Den ble da anvendt som en offentlig skamstraff og var et halsjern festet til en påle. Thomson mener den danske gapestokken var en importartikkel fra Nord-Tyskland.⁷⁷ Og da den først var kommet til Danmark, var veien kort til bruk også i Norge – først og fremst i byene, *men også på bygdene*.

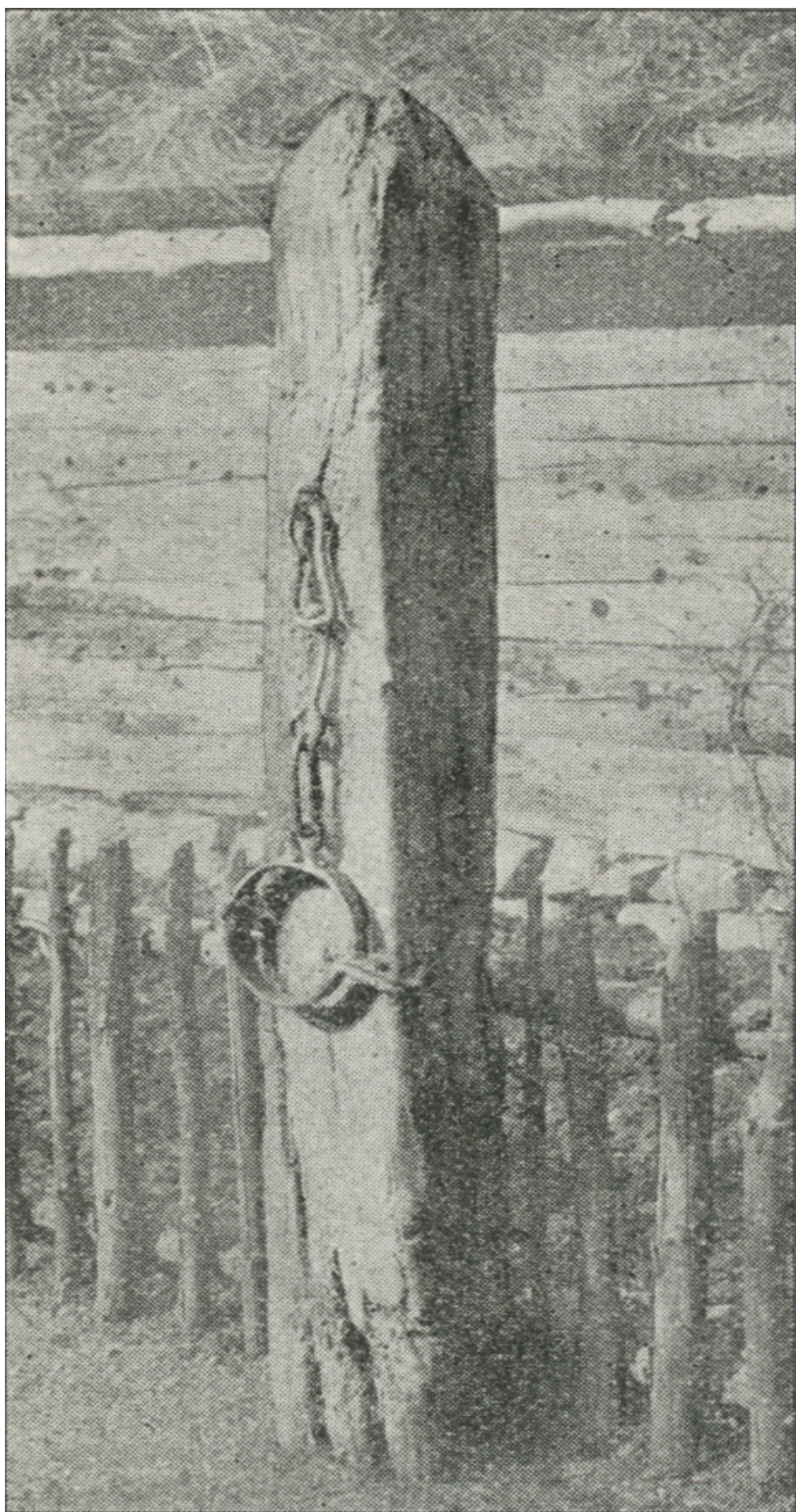
⁷³ Thomson 1972, s 313-314

⁷⁴ Salmonsens Konversationsleksikon B9: 1920, s 304

⁷⁵ Thomson 1972, s 35-37

⁷⁶ Daniel Defoe. (16.03.2009) I Store norske leksikon. Hentet fra: http://snl.no/Daniel_Defoe

⁷⁷ Thomson 1972, s 115 og 122

Bilde 1: Gapestokk fra Kolby kirke, Samsø. Halsjern festet til en påle. Dette var den typisk dansk-norske gapestokken på 1600 og 1700 - tallet.

Kilde: Salmonsens konversationsleksikon B:9 s 303

Kapittel 3

Gapestokken som sanksjonsmiddel i Hordaland

En dag i februar 1569 ble en tjenestegutt ved navn Per Olson dømt for å ha slått sin husbonde og stukket ham i hans hus og tjeneste. For dette skulle han stå to dager i halsjernet i rådstuen. Deretter skulle han rømme byen og aldri vende tilbake – ”vnder hans liffs fortabelse andre til it exempel och Spegel.”⁷⁸ Byen var Bergen og hendelsen er hentet fra Absalon Pedersøn Beyers dagbok. Dette er den tidligste daterte omtale der halsjern ble brukt som sanksjonsmiddel i Norge, og ligger utenfor tidsavgrensningen for denne oppgaven. Det er allikevel viktig å ta med innledningsvis. Ikke bare for å vise at halsjern ble brukt som straff allerede på 1500 tallet, etter reformasjonstid, men også for å belyse gapestokkens utvikling i rettspraksis og straffekultur. I hvor stor grad den ble tatt i bruk på 1500-tallet, eller om gapestokken ble anvendt i tiden før reformasjonen, er vanskeligere å avklare på grunn av manglende kilder - og skal heller ikke drøftes i denne oppgaven.

Eksempelet over gir et lite innblikk i anvendelsen av gapestokk, og ble i dette tilfellet brukt som straff for en voldshandling. Samtidig går det fram at Olsen skulle sone sin straff i rådstuen. Med andre ord, skulle han stå i halsjernet utenfor offentligheten. Hundre år seinere hadde bruk av gapestokk endret karakter. Fra soning i det skjulte, skulle man nå sone straff i det offentlige rom til skrekk og advarsel for andre likesinnede. Hvordan var utviklingen av denne sanksjonsformen fra 1650-1750?

I dette kapittelet skal jeg redegjøre for de funnene som er gjort i tingbøkene for perioden 1650-1750, og sammenholde disse med fogdens sikt- og sakefall. Som tidligere nevnt samsvarer ikke alltid disse to kildene med hverandre. Undersøkelsen tar forbehold om dette. Hvor og når ble gapestokken brukt som sanksjonsmiddel? Ble alle dommer der gapestokken var en del av straffen satt ut i livet? Samsvarte dommen med lovverk og forordninger? Ved hjelp av både tingbøker og fogderegnskap vil det være mulig å drøfte utviklingen av denne straffemåten - hvilke lovbrudd denne gjaldt, hvem som ble dømt og hvilken funksjon den hadde. I tillegg vil det være mulig å kartlegge endringer i måten gapestokken ble brukt over tid.

⁷⁸ Beyer, Absalon Pedersøn”Absalon Pederssøns Dagbog : over begivenheder, især i Bergen 1552-1572 / udg. af N. Nicolaysen”, Chra. : Johan Dahls Forl.,1860, s 170

Gapestokken i tingbøkene – hvor og når

I denne undersøkelsen har tingbøkene for Hordaland i perioden 1650-1750 blitt systematisk gjennomgått. Målet har vært å finne det totale antallet gapestokk-saker i perioden, for blant annet å kunne avdekke utbredelse og omfang. I min gjennomgang har jeg først og fremst kategorisert funnene etter sorenskriveriene Sunnhordland og Nordhordland, da tingbøkene for disse områdene var best tilgjengelige på Digitalarkivet. Voss, Hardanger, Lysekloster og Halsnøy kloster har jeg behandlet under ett, da sakene for disse områdene er registrert i samme tingbøker enkelte år på 1600-tallet.⁷⁹

Utgangspunktet for denne oppgaven har vært Risas hovedoppgave fra 1974, og resultatene hun kunne avdekke når det gjaldt bruk av gapestokk i Stavanger amt. Hennes undersøkelse viste en relativt beskjeden bruk av gapestokk som sanksjonsmiddel i Jæren og Dalane fogderi på 1600 -1700 tallet. Risa hevder at gapestokken ikke ble brukt før i 1735 i dette fogderiet. Årsaken til dette var den motstanden fogden Zachariassen møtte fra sine lensmenn, som nektet å ta i bruk gapestokken.⁸⁰ Min gjennomgang av tingbøkene for Hordaland viste en helt annen utvikling, en mørkere virkelighet – der gapestokken åpenbarte seg relativt hyppig i tingbøkene helt tilbake til 1600 tallet.

Tabell 3.1: Antall gapestokk-saker i Hordaland fra 1650-1750⁸¹

Sted – inndelt etter tingbøkene	Nordhordland	Hardanger,Voss, Lysekloster og Halsnøy kloster	Sunnhordland	Totalt antall saker
Antall saker	24	11 ⁸²	18	53

Kilde: Tingbøker for Nordhordland, Voss, Sunnhordland, Hardanger, Halsnøy kloster og Lysekloster.

⁷⁹ Tingbøker for Hardanger, Lysekloster og Halsnøykloster 1663, 1666, 1667, 1668, 1671, 1674, 1677, 1678, 1681, 1689, 1690, 1691, 1692. Tingbøker for Hardanger og Voss 1699-1701. Se vedlegg 2.

⁸⁰ Risa, 1974, s 92

⁸¹ Se vedlegg 1.

⁸² Sandvik, Hilde og Sølvi Sogner: *Voss Tingbok nr. 15 1683-1685*, s 16, Tingbokprosjektet ved Historisk institutt i Oslo, 1990. En sak fra 1683 er hentet fra denne tingboken. Merk: Flere tilfeller av leiermålssaker der subsidiærstraffen er ”straffes paa kroppen” eller ”at lide paa kroppen”. Blant annet s 26 og 27, der det er 3 tilfeller. Dette gjelder alle tingbøkene generelt. Hva dette innebærer er et tolkningsspørsmål, og kan innebære gapestokk så vel som noe annet. Men da dette ikke går eksplisitt frem av kilden, velger jeg å unnlate dette i min undersøkelse. Jeg har kun tatt med de sakene der det går tydelig fram i domsavsigelsen at gapestokken eller halsjernet er en del av straffen.

Gjennomgangen av tingbøkene for denne perioden viste totalt 53 saker der gapestokken var en del av straffen, enten som hoved- eller subsidiærstraff. Disse sakene var fordelt på hele Hordaland. Hovedvekten for den systematiske undersøkelsen har ligget på tingbøkene for Nordhordland og Sunnhordland, da disse har vært best tilgjengelige og stort sett dekket alle årene for perioden. Tabell 3.1 viser tall for Voss, Hardanger, Lyse kloster og Halsnøy kloster samlet under ett. Det må imidlertid nevnes at de digitale tingbøkene for disse områdene kun strakk seg fram til 1713, der enkelte år også manglet underveis. Et sannferdig bilde av omfanget ble dermed vanskelig å avdekke for disse områdene. Bruk av gapestokk kan ha vært langt mer utbredt enn det som framgår av denne undersøkelsen. Først og fremst på grunn av mangelfulle kilder, men også fogdens soningspraksis. Dette skal jeg drøfte mer inngående i kapittel 5. Det vil derfor være et forbehold om mørketall av den gjennomgangen som er gjort i denne undersøkelsen.

Thomson hevder at det er vanskelig å si noe om gapestokkens faktiske rolle når det gjaldt 1730-tallets helligdagsforordninger. Han mener at man ikke kan vente å finne mye om gapestokken i tingbøkene, ettersom brudd på helligbrøde ikke kom opp for domstolene.⁸³ Han har imidlertid oversett andre lovovertridelser der gapestokken ble brukt, samt oversett forbeholdet om uhjemlede domsavsigelser på tinget. Som tidligere nevnt, omtaler han heller ikke gapestokkens rolle i forbindelse med 1724/25 forordningen. Min undersøkelse vil drøfte og analysere disse forhold, for å øke forståelsen av gapestokkens reelle rolle i rettspraksis. Hvordan kan man tolke disse tallene?

For det første viser tallene at gapestokken som sanksjonsmiddel ble brukt i relativt stor grad sammenlignet med Stavanger amt. Dette er imidlertid kun domsavsigelser og sier lite om bruken i praksis. En ting kan jeg imidlertid slå fast: *Gapestokken var i bruk i Hordaland lenge før den kom i bruk i Stavanger amt – helt tilbake på 1500-tallet.* Var bruk av gapestokk i Hordaland unntaket, eller kan tilsvarende bruk spores til andre deler av Norge – både i tid og omfang? Dette vil jeg komme nærmere tilbake til i kapittel 6.

Tingbøkene for Hordaland er blitt digitalisert og er tilgjengelige fra år 1648. Den første saken som er funnet, der gapestokken ble nevnt i dommen, var fra Nordhordland i 1651. Denne saken dreide seg om en kvinne ved navn Doritte Kobbervog. Hun hadde ”forlokket” gutten Jørgen Andersøn – en angivelig mindreårig gutt. For denne ugjerningen skulle hun straffes

⁸³ Thomson 1972, s 312

med halsjernet i to timer, for ”och siden strax Rømme Bergenhuss stigt og Lehn”⁸⁴ Hvilken type sak dette var, om ordet ”forlokke” innebar seksuell omgang eller ei, er vanskelig å si. Det ville da vært snakk om en leiermålsak, som kunne grupperes sammen med et flertall av sakstyper der gapestokken ble brukt som straff. Dette skal jeg komme tilbake til seinere i kapittelet, under ”For hvilke lovbrudd?”.

Fra denne saken kom opp på tinget på midten av 1600-tallet, viser tingbøkene en jevn strøm av saker der gapestokken var en del av straffen. Denne utviklingen viser kvantitative endringer over tid, noe jeg skal belyse seinere i kapittelet. I min undersøkelsesperiode ble gapestokken sist nevnt som del av domsavsigelser på tinget i 1741. En grunn til dette kan ha vært den nye forordningen av 1743, som endret subsidiærstraffen for leiermål.⁸⁵ Etter denne ble gapestokken byttet ut med fengsel. Dette betyr imidlertid ikke at gapestokken ikke har vært anvendt i tiden etter.

Hilde Sandvik viser til bruk av gapestokk i Hordaland på slutten av 1700-tallet, der to tjenestefolk ble satt i gapestokken for å ha forlatt sin tjeneste.⁸⁶ Dette gikk frem i tingbøkene for Nordhordland 1777 og 1778, og viser at gapestokken kan ha vært brukt i tiden etter 1740-årene – om enn sporadisk. Samt at omfanget av denne bruken har vært mer omfattende enn det som framgår av denne undersøkelsen. Dette må ses i sammenheng med 1754-forordningen, som var en ytterligere presisering av NL 1687 3-21 ”Om Tienistefolk”. Denne forordningen bestemte blant annet at tjenestefolk som gikk fra sin tjeneste uten lovlig årsak, først og fremst skulle skaffe en like kompetent ”Karl/Tienestepige” til å overta tjenesten. Ble dette påbudet brutt skulle den skyldige ”foruden Straf efter Loven sættes i Gabestokken eller Halsjernet paa Kirkebakken i nogle Timer.”⁸⁷

Basert på de sakene som er funnet i tingbøkene kan man få en oversikt over fordelingen mellom steder innad i Hordaland. Med andre ord, om det var regionale forskjeller i antallet domsavsigelser der gapestokken var en del av straffen. Som tabell 3.1 viser, var det en relativt liten forskjell mellom de to områdene, Sunnhordland og Nordhordland. Sunnhordland hadde 18 saker og Nordhordland 24. Sakene var fordelt gjennom hele perioden. I de andre områdene ble det avdekket 11 saker. De ga likevel et skeivt bilde i sammenligningen med resten av

⁸⁴ Nordhordland Tingbok nr. 2 1648 -1651 39a, <http://digitalarkivet.no/da/TGB02nhl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 19 i vedlegg 1.

⁸⁵ Eliassen og Sogner 1981, s 95.

⁸⁶ Sandvik, Hilde, artikkel. Tingbok for Nordhordland nr. 46 1777-1778, <http://digitalarkivet.uib.no/da/tgbnhl46f.htm> , Digitalarkivet.

⁸⁷ Thomson 1972, s 161 Forordning 9/8 1754 ”At alle af Bonde-standen i Norge baade Mands- og Quindes-Personer, som ei bruge Gaarde eller Husmands Pladser, skal være bundne at fæste sig i aarlig Tieniste og ei være tilladte at arbeide for Dagløn.”

Hordaland, da undersøkelsen kun strakk seg fram til 1713. Jeg vil imidlertid påstå at gapestokken ble brukt, i større eller mindre grad, i hele Hordaland.

Så langt i undersøkelsen har jeg kartlagt domsavsigelser på tingene. Hvor mange av de dømte som *ble satt* i gapestokken kan ikke tingbøkene i seg selv gi svar på. For å kunne avdekke hvorvidt domsavsigelsene på tinget samsvarte med straffepraksis, må overnevnte resultater sammenholdes med fogdens sikt-og sakefall.

Gapestokken i fogdens sikt- og sakefall - samsvarte dom med praksis?

Arthur Thomson har gransket et omfattende *lovmateriale* om bruk av gapestokk. Han hevder at det er lite vi vet om *den faktiske bruken* av denne. Videre mener han det er altfor tidkrevende å gå gjennom tingbokmaterialet. Thomson har derfor ikke kunnet avdekke hvilken rolle gapestokken har hatt i rettspraksis. Mye har skjedd siden 1972, da Thomson ga ut sin avhandling. Tingbøker er blant annet blitt digitalisert, og med det også lettere tilgjengelig og bedre egnet for en effektiv systematisk gjennomgang. Thomson utelater også å nevne embetskorrespondanser og sikt- og sakefallslister som kilder i sin avhandling. I henhold til Risas undersøkelse er disse både lettere tilgjengelig og gir rikere opplysninger om den faktiske bruken av gapestokken.⁸⁸ Denne oppgaven bygger primært på gapestokkens rolle i forbindelse med 1724/25-forordningen, og hvordan den ble brukt for leiermålsforbrytelser.

Fogdens sikt- og sakefall for både Sunnhordland-Hardanger og Nordhordland-Voss fogderi er gjennomgått for perioden. Utgangspunktet har vært de sakene som jeg har funnet i tingbøkene, i tillegg til stikkprøver underveis. Dette for å utelukke, eventuelt avdekke, andre gapestokk-saker som ikke kom opp på tinget. Undersøkelsen ble likevel ikke som ventet. Fogdens sikt- og sakefall var mangelfulle og i enkelte tilfeller manglet helt i fogderegnskapet.⁸⁹

Ifølge Telste er det ingen belegg for at kroppsstraff ble anvendt før 1680-årene i Ringerike/Hallingdal, selv om den var en del av dommen på tinget.⁹⁰ Det samme kan jeg avdekke i denne undersøkelsen. Sikt- og sakefallslistene for fogderiene i Hordaland og andre fogderier på Vestlandet gir ingen opplysninger om bruk av gapestokk før 1680.⁹¹ Selv om gapestokken var en del av domsavsigelser på tinget lenge før 1680, blir det vanskelig å si noe om det reelle omfanget av bruken før 1680.

De mangelfulle sikt- og sakefallslistene hindrer også en systematisk sammenligning

⁸⁸ Risa 1974, s 87.

⁸⁹ Se vedlegg 1.

⁹⁰ Telste 1993, s 103.

⁹¹ EA-4092/R54: Sikt-og sakefall for Sunnmøre fogderi. Se vedlegg 1 og 2.

med tingbøkene i tiden etter 1680. Dette har gjort det vanskelig å kartlegge rettspraksis og hovedtendensene i bruk – både knyttet til tid og person. Lite samsvar kan forklares på flere måter. For *det første* kan fogden ha vært lite effektiv i bøteinnekravingen. Denne forklaringen forutsetter forskjellig praksis blant fogdene. For *det andre* kan mange ha sonet direkte til fogden uten sak på tinget, eller at få dømte betalte bøkene sine. En *tredje* forklaring kan være, slik Dobbe hevder, at kroppsstraff ikke ble registrert i fogdens sikt- og sakefall. Som vist i vedlegg 1 og 2 ble dog kroppsstraff boført i sikt- og sakefallslistene både i Sunnhordland og andre fogderier på Vestlandet. Dette kan utelukke sistnevnte forklaring.

Denne undersøkelsen kan avdekke lite samsvar mellom fogdens sikt- og sakefall og tingbøkene. I min gjennomgang av kildene registrerte jeg flere saker i tingbøkene som ikke var omtalt i fogdens regnskaper. Et godt eksempel på dette er tre leiermålssaker fra 1692.⁹² Tre kvinner ble dømt til bøter eller straff i gapestokken på tinget i Sunnhordland. Kun to av kvinnene ble omtalt i fogdens sikt- og sakefall samme år.⁹³ Fogden forklarte da at de to kvinnene ikke hadde midler til bøkene. Av den grunn skulle begge sone sin straff i gapestokken. Hva skjedde så med den tredje? Ingen bøter var registrert fra Anne Grøn Aas, som hun het. Kan man tolke dette som at fogden har vært lite nøye med sin bøteinnekraving, eller rett og slett glemt Anne? Fogden kan ha vært lite effektiv i sin oppebørsel, noe som kan ha medført en forsinkelse i bøteinnekravingen. Jeg har imidlertid undersøkt fogdens sikt- og sakefall de fire neste årene, uten å finne spor etter Anne. En slik forklaring blir derfor lite sannsynlig. En annen mulig forklaring er selvsagt at Anne måtte lide samme skjebne som sine to medsøstre, uten at fogden har registrert dette i sitt regnskap. Det er uansett vanskelig å si noe helt sikkert.

Ved hjelp av både tingbøker og tingsvitner vil det være mulig å tolke hvorvidt gapestokken *ble brukt* i de enkelte sakene. Utsagn fra allmuen på tinget om tiltaltes økonomiske status, kan brukes som indikator på om gapestokken ble iverksatt eller ikke. Jeg fant 11 tingsvitner der allmuen bekreftet tiltaltes fattigdom. Det ble da opplyst at tiltalte ikke hadde penger eller midler til bøter. To av tingsvitnene gjaldt kvinnene som nevnt ovenfor. Både Ziri Jørgens datter og Anne Bottels datter skulle ”lide paa kroppen udi HalsJern”.⁹⁴

⁹² Se sak nr. 6, 7 og 8 i vedlegg 1

⁹³ RA/EA-4092/R48/L2973. Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1691-1692: Sikt- og sakefall for 1692 –. Sak 1692:50 i tingboken: Anne Bottelsdatter dømt til halsjernet for leiermål. Ifølge sikt og sakefallslisten ble hun ”tilkiendt at lide paa kroppen udj Halsjern, efftersom hun intet hafue at betalle bøderne med”. Sak 1692: 37 i tingboken: Ziri Jørgensdatter dømt til halsjernet for leiermål. Ifølge sikt- og sakefallslisten ble hun ”til kiendt for sin fattigdom, at lide paa kroppen udj Hals Jern”. Se sak nr. 7 og 8 i vedlegg 1.

⁹⁴ Ibid.

Tabell 3.2: Oversikt over antall funn gjort i tingbøker, sikt- og sakefallslister og tingsvitner.⁹⁵

	Tingbøker	Sikt- og sakefallslister	Tingsvitner
Antall saker	53	5	11

Kilder: Tingbøker for Nordhordland, Sunnhordland, Voss, Hardanger, Lyse kloster og Halsnøy kloster. Sikt- og sakefallslister for Nordhordland og Voss, og Sunnhordland og Hardanger.

Tabell 3.2 viser hvor mange dømte saker på tinget jeg fant igjen i fogdens sikt- og sakefall. Kun fire personer som ble *dømt* til straff i gapestokken kunne jeg forfølge videre i regnskapene.⁹⁶ I tillegg var det en person i regnskapet fra 1691, som jeg ikke hadde mulighet til å sammenfalle med tingboken samme år. Tingboken for dette året mangler i Digitalarkivet. Totalt fant jeg fem personer i fogdens sikt- og sakefall. Samtlige av de fem var kvinner som ble ”tilkiendt at lide paa kroppen udj halsjern, efftersom hun intet hafue at betalle bøderne med”.⁹⁷ Denne sammenligningen krever forbehold.

For det *første*, flere av de fogderegnskapene jeg har gjennomgått inneholder ikke sikt- og sakefallslister. Dette gjaldt spesielt i tiden etter 1722, og må ses i sammenheng med 1722-reskriptet. Ifølge Risa, fikk denne nye ordningen konsekvenser for regnskapsføringen. Fogden slapp heretter å bokføre slike saker i regnskapet til rentekammeret. Det er derfor ikke mulig for oss å få sikker kunnskap om hvordan det gikk med alle dem som ikke hadde penger til bøtene.⁹⁸

For det *andre*, fogdens sikt- og sakefall som er gjennomgått i denne undersøkelsen virker relativt mangelfulle. Flere besto kun av to-tre sider. Sammenlignet med andre fogderier på Vestlandet⁹⁹, virker det som om fogdene i Hordaland ikke har vært like nøye med å bokføre bøteinntekter til rentekammeret.

For det *tredje*, er det ikke sikkert fogden har bokført saker som endte med kroppsstraff i sine regnskaper – dvs. kroppsstraff som *ikke* innebar ekstraordinære utgifter. Avstraffelse i gapestokken ble utført av bygdelensmennene i de enkelte områdene. Lensmennene mottok en tiendepart av bøteinntektene. Dette var i henhold til rentekammeret betaling for blant annet å

⁹⁵ Se vedlegg 1 for en detaljert oversikt.

⁹⁶ Sikt- og sakefallslister for Sunnhordland og Hardanger 1691, 1692 og 1704, Fogderegnskap for Hardanger og Voss 1726. Se sak nr 7, 8, 13 og ”stikkprøver” i vedlegg 1.

⁹⁷ RA/EA-4092/R48/L2973. Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger 1691-1692, 2973, Sikt- og sakefall for 1692. Se sak nr. 7 og 8 i vedlegg 1.

⁹⁸ Risa 1981, s 35

⁹⁹ Sikt- og sakefallslistene for Sunnmøre, Nordfjord, Sunnfjord, Sogn, Romsdal og Nordmøre fogderi inneholdt alt fra 5-15 sider.

iverksette avstraffelser i gapestokken.¹⁰⁰ Denne avstraffelsen innebar ikke ekstra økonomisk utlegg for lensmennene. Alt de trengte å gjøre var å føre den dømte til kirkebakken, og plassere jernlenken rundt halsen på vedkommende. Hvorvidt kroppslig avstraffelse i gapestokken ble iverksatt kan derfor ha blitt utelatt fra regnskapene.¹⁰¹ Omfanget av denne straffen kan ha vært langt større enn det som går fram av fogdens sikt- og sakefall, og denne undersøkelsen for øvrig.

Det kan imidlertid tyde på at rentekammeret var opptatt av et grundig dokumentert regnskap, både når det gjaldt bøteinntekter og attester på at bygdensmennene hadde straffet dem som ikke klarte å betale bøtene sine. Ifølge Telste ble Rentekammeret mer aktivt etter 1696. Hun viser til antegnelser fra Rentekammeret for 1696 og 1697. Disse påpekte at fogdene i Ringerike og Hallingdal ikke dokumenterte regnskapene sine godt nok.¹⁰² Dette underbygger påstanden om at myndighetene ikke hadde tilstrekkelig kontroll over bøteinntekter kongen hadde krav på, samt om kroppslig avstraffelse ble iverksatt eller ikke. Det skal ikke utelukkes at myndighetenes mangel på kontroll, ga rom for økonomisk utnyttelse fra fogden. Fogden kunne lettere stikke penger, som skulle tilfalle kongens kasse, i egen lomme uten at dette nødvendigvis ble oppdaget av rentekammeret. Domsavsigelser på tinget som ikke viser seg i fogdens regnskaper, kan tyde på dette. Dette skal jeg drøfte nærmere i kapittel 5.

Fogden kan imidlertid ha hatt problemer med inndragelsen av bøter på grunn av fattigdom. Samme problem kan også skyldes at folk rømte fogderiet før fogden fikk innkrevd bøter og dokumentert dette i regnskapet sitt.¹⁰³ Det kunne også gå flere år fra dommen falt til fogden klarte å drive inn bøtene til kongens kasse. Dette må selvsagt også tas til etterretning i forklaringen på hvorfor det er så lite samsvar mellom tingbøkene og Fogdens sikt- og sakefall. Jeg har imidlertid foretatt stikkprøver i årene etter dommen, uten å finne sakene eller personene igjen i regnskapene.

Økt kontroll og krav til dokumentasjon til fogdens regnskaper på slutten av 1600-tallet, tyder på at mangelfulle fogderegnskap har vært et problem. Dette forklarer de relativt mangelfulle sikt- og sakefallslistene som er gjennomgått i denne undersøkelsen. Dette har gjort det vanskelig å avdekke det reelle omfanget av gapestokk og straffepraksis. Denne undersøkelsen har imidlertid vist at gapestokken *ble brukt* i fogderiene i Hordaland på 1600-

¹⁰⁰ Hansen 1981, s 44. Brev fra fogdene i Sogn. Stiftamtmannsarkivet pakke 188.

¹⁰¹ Sikt-og sakefall for Ytre Sogn: EA-6043/R/Rc/L0059/0004/0002, Ytre Sogn: V Sikt- og sakefall, , , 1680-, oppb: RA, http://arkivverket.no/URN:db_read/rk/26459/2/ Digitalarkivet. Eksempel på den tiendepart fogdene fikk som lønn, gjort opp på slutten av sikt- og sakefallslisten.

¹⁰² Telste 1993, s 45 og 46

¹⁰³ Telste 1993, s 103

tallet. Dette poenget tar jeg med meg videre i undersøkelsen.

Dom og lovverk – samsvarte domsavsigelsene med lovverket?

I 1729 ble en kvinne ved navn Marithe Johnsdatter innstevnet av fogden, tiltalt for leiermål. Marithe hevdet at barnefaren hadde lovet henne ekteskap, men siden han nå var død og hun ikke kunne bevise dette mente retten at hun måtte utstå sin verdslige straff. Hun hadde jo tross alt allerede stått offentlig skrifte, da den ”geistlige rett”¹⁰⁴ ikke hadde tatt hennes påstand om lovet ekteskap for god fisk – ”saa kand hun lige saa lidet befries for dend verslige Straf, som hun for Kirche disciplinen /er befriet/”. Hun ble dømt til å betale 12 lodd sølv innen 15 dager. Dette hadde hun imidlertid ikke midler til å betale, og måtte stå i gapestokken tre søndager etter hverandre ”ved Strandvigs Kircke eftter forordningen”.¹⁰⁵

I denne saken henvises det til 1724-forordningen, som endret bruk av subsidiærstraff fra tvangsarbeid til fengsel og gapestokk.¹⁰⁶ Den ga lovhjemmel for å anvende gapestokken på leiermålsdømte. Ifølge NL 1687 var gapestokken forbeholdt brudd på helligdagslovgivningen. Denne innbefattet tre bestemmelser. Disse var de eneste som foreskrev straff med gapestokk på bygdene før 1724. Til tross for dette ble gapestokken anvendt i domsavsigelser på bygdetingene lenge før 1724-forordningen. Da for helt andre mislighold enn brudd på helligdagsforordningen. I hvor stor grad ble gapestokken benyttet i domsavsigelser der loven ikke åpnet for en slik straff?

Tabell 3.3 viser hele 32 saker og domsavsigelser før 1724, der gapestokken var en del av straffen. Av disse var minst 17 leiermålssaker. Domsavsigelsen i disse sakene har ikke hatt hjemmel i loven. Hvorfor slike saker opptrer i tingbøkene før 1724, med et slikt utfall, er interessant og skal drøftes seinere i denne delen. Tallene, som vist i tabellen, gjaldt for hele Hordaland sett under ett. Det var imidlertid regionale forskjeller. Sunnhordland hadde flere saker sammenlignet med Nordhordland, og langt flere leiermålsaker.

Etter 1724 endret dette bildet seg totalt. Da ser vi at Nordhordland hadde langt flere saker enn Sunnhordland. Samtidig økte antall leiermålsaker i begge områdene. Hele 20 av 21 saker var leiermål. Denne utviklingen var som ventet, og må ses i sammenheng med 1724-forordningen. I nærmere alle leiermålsaker etter 1724 gikk det eksplisitt fram i

¹⁰⁴ Tingbok I.A 33 for Sunnhordland 1729, 1729:146. I tingboken står følgende: ”og det disforuden er befunden at dend Geistlige Ret iche haver villet imodtage same Raisons for gyldig, men hun haver allerede maatt udstaaet Kirchens disciplin, saa kand hun lige saa lidet befries for dend verslige Straf, som hun for Kirche disciplinen \er befriet/”. Se sak nr 16 i vedlegg 1. ”Geistlig rett” henviser her trolig til konsistorialretten i Bergen.

¹⁰⁵ Tingbok I. A. 33 for Sunnhordland 1729, 1729:146, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001729sh.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 16 i vedlegg 1.

¹⁰⁶ Eliassen og Sogner 1981, s 94.

domsavsigelsen at personene ble dømt etter forordningen.¹⁰⁷ Hvordan rettferdiggjorde sorenskriveren gapestokkstraffen før 1724? Ble det i det hele tatt henvist til noe lovbestemmelse?

Tabell 3.3: Gapestokk saker før og etter 1724 forordningen i Hordaland.¹⁰⁸

	Nordhordland	Sunnhordland	Hardanger,Voss, Lyse kloster og Halsnøy kloster	Totalt
Saker før 1724	8	13	11	32
Leiermål	3	8	6	17
Annet	5 ¹⁰⁹	5	5 ¹¹⁰	15
Saker etter 1724	16	5	-¹¹¹	21
Leiermål	15	5	-	20
Annet	1	-	-	1
Totalt	24	18	11	53

Kilde: Tingbøker for Nordhordland, Sunnhordland, Hardanger, Voss, Lyse kloster og Halsnøy kloster.

I kun **fem** av sakene som fremgår i tingbøkene før 1724 henvises det til en lovbestemmelse. Dette gjaldt stort sett leiermålsaker. I den ene saken fra 1675, ble begge dømt til jern på

¹⁰⁷ I 18 av de 20 leiermålsakene som fremgår av tingbøkene, henvises det til forordningen av 1724. Unntak: Tingbok for Sunnhordland 1737:231b, <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001737sh.htm>, se sak nr. 17 i vedlegg 1. Tingbok for Nordhordland 1732:35b, <http://digitalarkivet.uib.no/da/nhltgb38a.htm>, se sak nr. 41 i vedlegg 1.

¹⁰⁸ Se vedlegg 1.

¹⁰⁹ Sak fra 1651 i tingbok nr. 2 for Nordhordland, 1651:39a, <http://digitalarkivet.no/da/TGB02nhl.htm>, Digitalarkivet. Uklart om dette er en leiermålsak eller ikke. Jeg har derfor plassert saken under ”annet”, da denne innbefatter den mest vide kategorien. Se sak nr. 19 i vedlegg 1.

¹¹⁰ Sak fra 1707 i tingbok I.A.d 6 for Hardanger, Voss og Lysekloster, 1707:59, <http://digitalarkivet.no/da/tb12241707volu.htm>, Digitalarkivet.no. Uklart hvilken type sak dette dreier seg om, leiermål eller annen forseelse. Saken forteller om en ved navn Jomer Arnesen, som sto i halsjernet i to dager i 1696. Det kommer ikke fram hvorfor. Fogden spør allmuen i 1707 om dette ikke stemmer, der allmuen bekrefter dette. Jeg har derfor plassert saken under ”annet”, da denne innbefatter den mest vide kategorien. Se sak nr. 52 i vedlegg 1.

¹¹¹ Tingbøkene for Hardanger, Voss, Lysekloster og Halsnøy er kun tilgjengelige fram til 1713 på Digitalarkivet. Noen systematisk gjennomgang og funn etter dette har jeg ikke kunnet gjøre.

kroppen etter recessen av 1643.¹¹² To andre saker er fra 1692 og henviser til NL 1687 6-13-1.¹¹³ I alle disse tilfellene har sorenskriveren tolket ”fængsel på kroppen” som gapestokk. Gapestokken var med andre ord ikke foreskrevet i den lovbestemmelsen sorenskriveren henviste til. I de resterende sakene ble gapestokken fremlagt som straff uten henvisning og hjemmel i loven. I stor grad gjaldt dette leiermålsaker - men også lovbrudd som tyveri, hærverk, slagsmål, nabokonflikter inngår i denne analysen.¹¹⁴ Når det gjelder de sakene der lovbruddet var ”ugudelige ord” eller slagsmål på en sabbat er det uvisst om dette ville gått inn under bestemmelsen om helligbrøde.¹¹⁵ Samtlige av disse sakene fant imidlertid sted *før* NL 1687 trådte i kraft. Gapestokken hadde dermed heller ikke lovhjemmel i disse sakene. Hvorfor ble den brukt i tider da loven ikke åpnet for en slik straff?

Torleif Hansen har påvist at gapestokken ble anvendt på leiermålsdømte uten lovhjemmel i Sogn lenge før 1724-forordningen. I fogdens sikt- og sakefall for Ytre Sogn i 1665 har fogden bokført 2 riksdaler til gapestokker ved alle hovedkirker. I henhold til rettsprotokollene ble den deretter brukt som subsidiærstraff for leiermålsdømte. Årsaken til dette er meget interessant. Ifølge Hansen var det trolig en forsinket avstraffelse av tidligere dømte eller en effektivisering av straffefullbyrdelsen på grunn av økning i antall forseelser.¹¹⁶ Kan det tenkes at samme årsak kan tillegges forholdene i Hordaland? Var leiermålsaker og uekte barn et problem man måtte få bukt på, der gapestokken ble brukt til skrekk og advarsel?

Leiermålsakene for Sunnhordland *før* 1724 fordeler seg over få år. Tre av sakene er fra 1692, to er fra 1700 og to fra 1704. Med andre ord, åtte saker på fire år. I Nordhordland er det tre saker i henholdsvis 1675, 1678 og 1694. Dette kan indikere at gapestokken ble brukt periodevis, i år med mange leiermålsaker - slik som i Ytre Sogn. Om det var en sammenheng mellom økning i antall leiermålsaker og økt bruk av gapestokk må undersøkes. Jeg har imidlertid ikke hatt mulighet til å undersøke omfanget av utenomekteskapelige fødsler, og derfor heller ikke undersøkt om det er noen sammenheng mellom økning i gapestokk-bruk og andelen utenomekteskapelige fødsler.

¹¹² Tingbok nr. 14 for Nordhordland 1675, 1675:6, <http://digitalarkivet.no/da/tgb14nhl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 22 i vedlegg 1.

¹¹³ Tingbok nr. 23 for Sunnhordland 1692, 1692:37 og 50, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001692shl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 7 og 8 i vedlegg 1.

¹¹⁴ Sak nr. 1, 2, 4, 9, 19, 20, 26, 42, 43, 44, 45 og 51 i vedlegg 1.

¹¹⁵ Sak nr. 3 og 24 i vedlegg 1.

¹¹⁶ Hansen 1981, s 43.

Hvilke lovbrudd ble straffet med gapestokken?

Gapestokken ble brukt som straffemetode for flere ulike lovbrudd. Disse lovbruddene varierte over tid, og noen opptrådte mer enn andre i visse perioder. I gjennomgangen av tingbøkene var det likevel et lovbrudd som utpekte seg – leiermål. Manglende bøter for leiermål var tre ganger mer vanlig årsak til bruk av gapestokk enn andre lovbrudd totalt sett. Som tidligere nevnt, var gapestokkstraff i leiermålsaker noe man fant i tingbøkene både før og etter 1724 – altså både med og uten lovhjemmel. Det er et spesielt klart skille i tiden etter 1724. Da er det en økning i antall leiermålsaker. Ikke bare var det en økning. Stort sett alle straffesaker der gapestokken var en del av dommen var leiermål etter 1724, se tabell 3.3. Dette har selvsagt sammenheng med 1724-forordningen, om endring av subsidiærstraff i leiermålsaker. Andre årsaker og motiver kan også ha ligget bak en slik økning. Dette skal drøftes nærmere i kapittel 4 og 5.

Gapestokken ble ikke bare brukt i leiermålsaker. Andre lovbrudd førte også til en slik straff, se tabell 3.4. Dette gjaldt stort sett bare på 1600-tallet. Kun en sak, som ikke dreide seg om leiermål, var å finne i tingbøkene etter 1724. Dette var en sak fra 1741. En mann ved navn Niels Thomæsøn Soleim ble innstevnet for å ha stjålet tre sauer. Saken endte med forlik, men Soleim ble likevel satt i gapestokken en time før og etter preken. Sorenskriveren begrunner dette med ”Dog paa det baade den ind stæfnte Niels Thomæsøn Soleim og andre lige sindede kand have afskye for saadan strafværdig gierning”.¹¹⁷ Seks andre tyverisaker var å finne i tingbøkene - alle utenom en i tingbøkene for Nordhordland og Voss på 1600-tallet.

¹¹⁷ Tingbok nr. 40f for Nordhordland 1741:252, <http://digitalarkivet.no/da/nhltgb40f.htm>, Digitalarkivet.no. Se sak nr. 42 i vedlegg 1.

Tabell 3.4: Oversikt over lovbrudd i tingbøkene som førte til gapestokk-straff¹¹⁸

Sted – inndelt etter tingbøkene i Hordaland	Leiermål	Annet	Totalt
Nordhordland	18	6 ¹¹⁹	24
Hardanger, Voss, Lyse kloster og Halsnøy kloster	6	5	11
Sunnhordland	13	5	18
Totalt	37	16	53

Kilde: Tingbøker for Nordhordland, Voss, Sunnhordland og Hardanger, Lyse kloster og Halsnøy kloster

I tillegg til åtte tyverisaker, ble gapestokken nevnt i følgende saker: to nabokrangler, to slagsmål og hververk, en sak om ugudelighet og ikke minst: en sak om ”ond Schieldz mund”. I to av sakene er det uvisst hvilke lovbrudd forbryteren var tiltalt for.¹²⁰ Alle disse sakene er samlet under kategorien ”Annet”. I 1678 ble Mogens Røgh innstevnet av Alduold Bierchenes for å ha ”offuerfaldet hannem med en ond schieldz mund, truet och wndszagt hannem”. I tillegg hadde han nattes tider løpt rundt med ”urolige vesener” inn i folks hus, når han burde være hjemme i sitt eget. For dette skulle han stå i halsjernet ”i allmuens paasziun paa en dagsz tid”¹²¹ Om ikke dette fikk skikk på ham, skulle han siden straffes som en gal mann – som om ikke en dag i halsjernet ikke ville gjort en hvilken som helst ”frisk” person litt gal i ettertiden.

Gapestokken som skamstraff – Hvilken funksjon hadde den?

Hva var årsaken til at gapestokken ble brukt når den ikke var foreskrevet i loven? Lå det en bevisst tanke bak denne straffen, et spesielt formål fra styresmaktene? I denne sammenheng er også skillet før og etter 1724-forordningen helt sentral for å forstå eventuelle funksjoner bak denne straffemåten.

¹¹⁸ Se vedlegg 1.

¹¹⁹ En sak fra 1651 er uklar når det gjelder hvilken type sak det er snakk om, leiermål eller annen forbrytelse. Nordhordland tingbok nr. 2 1648 -1651, 1651:39a, <http://digitalarkivet.uib.no/da/TGB02nhl.htm> , se sak nr. 19 i vedlegg 1.

¹²⁰ Se sak nr. 19 og 52 i vedlegg 1.

¹²¹ Tingbok nr 17b for Sunnhordland 1677-1678, 1678:11b, <http://digitalarkivet.no/da/TB17bSHL.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 4 i vedlegg 1.

Risa kaller gapestokken en skamstraff – en vanærende straff de fleste gjorde alt for å unngå. Det fortelles om skrekken som var knyttet til denne straffen, om barnefedre som gjorde sitt ytterste for å låne penger til bøkene – ”for at undflye den faarestaaende Spot, om endskiønt enhver Skilling hos Gotfolck til Laans bekommen”.¹²²

Tingbøkene vitner om tilfeller der gapestokken også ble brukt som en *trussel*. Tre saker fra 1600-tallet dreide seg om nabokrangler. Gapestokken ble i alle de tre sakene brukt i advarende forstand.¹²³ Overholdt de ikke påbudet om å holde godt naboskap ventet gapestokken - ”Hun bleff paalagtt at holde god naboschab saa frembt hun iche will straffis med gabstochen”.¹²⁴ I disse tilfellene ble den brukt for å unngå ”ond grandschab” mellom folk, og har ikke nødvendigvis vært reell. I andre tilfeller fungerte den som trussel for å drive inn bøter. Dette var tilfellet både før og etter 1724-forordningen. Kari Telste skriver at gapestokken var en reell trussel også i Ringerike og Hallingdal. I 1698 ble en mann ved navn Gregers Jensen dømt til leiermålsbøter – ”huor eftter ieg blef saa hart truet, med Gabestochen, at ieg Har mot betalle ved Gunder Gundersen d: 12 rdr bøder”.¹²⁵ Trusselen om gapestokken ble oppfattet som så reell og skapte slik frykt, at mannen gikk hen og lånte penger til sine bøter. Alt for å slippe denne vanærende straffen.

På Voss ble gapestokken rett og slett brukt fordi de *ikke hadde bøddel*. Gapestokken var med andre ord ikke en del av bøddelvirksomheten. Dette går frem i to tyverisaker i 1664 – ”Effter Som till Melt er At her paa Vos Er Ingen Bødell At hand til kaget kunde lide Sin straff da Er hand tildøpt 3 dage At staa i halsiernet och huergang 3 Spand Vand paa hanss hoffuet”.¹²⁶ Det at han fikk tre bøtter vann helt over hodet for hver dag, underbygger skammen som var knyttet til denne straffen. Gapestokken var heller ingen del av bøddelviksomheten i Sogn. Der var det lensmennene som satte de dømte i gapestokken. Ifølge rentekammeret var dette lensmennenes oppgave.¹²⁷

Det var imidlertid lokale forskjeller når det gjaldt hvem som iverksatte denne straffen i praksis. Dette kunne igjen påvirke æren til den dømte. I områder der straffen ble utført av æreløse personer, som bøddel eller ”stokkeknekt”, ville det innebære tap av ære for den dømte selv. Risa mener at gapestokken i Jæren og Dalane ble *assosiert* med en bøddelvirksomhet -

¹²² Risa, 1974, s 93. Fotnote 80. Tingbok for Jæren og Dalane 1728. En mann fra Egersund som klaget over at han var svært fattig. Han kom likevel med fulle bøter, 12 rd.

¹²³ Tingbok for Sunnhordland 1665:69b, 1666:34b, 1678:53b – se sak nr. 1, 2 og 3 i vedlegg 1

¹²⁴ Tingbok for Sunnhordland 1665, 1665:69b, <http://digitalarkivet.no/da/TB12SHL.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 1 i vedlegg 1.

¹²⁵ Telste 1993, s 105

¹²⁶ Tingbok for Voss nr. 4, 1664, 1664:3b, <http://digitalarkivet.no/da/VOSSTGB4.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 43 i vedlegg 1.

¹²⁷ Hansen 1981, s 44. Brev fra fogdene i Sogn. Stiftamtmannsarkivet pakke 188.

en avstraffelse som skulle utføres av den æreløse bøddelen. Motstanden ble derfor stor da fogden påla lensmennene å utføre denne avstraffelsen. Noe lignende var også tilfellet i Gudbrandsdalen, der det var en egen ”stokkeknekt” som satte jernlenken rundt halsen på den dømte. Dette ble sett på som en simpel beskjefligelse, som ingen vanlige folk ønsket å ta på seg. Det var kun mulig å få heste- eller hundegjeldere til å være ”stokkeknekt” i dette området – altså æreløse mennesker. Så da ”stokkeknekten” i Gudbrandsdalen ble fengslet 1716, var det ingen som var villige til å påta seg denne ”forhaanlige betiening”. Av den grunn var det heller ingen som ble straffet med gapestokk i dette fogderiet etter dette.¹²⁸

I flere av sakene i tingbøkene, gikk det eksplisitt fram i domsavsigelsen at gapestokken skulle brukes *for å statuere et eksempel*. Den skulle skape avsky og virke avskrekkende – ”da andere saadanne let ferdige quindfolch til affschye, att staa første søndagh udj Halszhjernet”.¹²⁹ I dette tilfellet er man også inne på poenget om at den ble brukt periodevis på 1600-tallet, i år med økende forseelser. Formålet kan ha vært å statuere eksempler for å få bukt på eventuelle problemer knyttet til visse lovbrudd. Ut fra dette kan man kanskje gå så langt som å påstå at gapestokken fungerte som et *middel for moralsk orden* – at det lå en god intensjon bak fra styresmaktenes side. Etter 1724 fikk den derimot en helt annen funksjon. Den ble da i stor grad brukt som et virkemiddel for å inndrive leiermålsbøter, jf. Risa og 1722-reskriptet. Fogden hadde nå en personlig økonomisk interesse av å ta i bruk gapestokken som sanksjonsmiddel. Dette kan forklare en kvantitativ økning av denne bruken etter 1724.

Gapestokken som subsidiærstraff

Ifølge NL 1687 skulle man straffes med fengsel på kroppen om man ikke hadde penger til bøter i leiermålsaker. Hva denne subsidiærstraffen innebar i praksis gikk ikke alltid klart fram i kildene. I flere av leiermålsakene, både på 1600- og 1700-tallet, har sorenskriveren skrevet at tiltalte skulle ”lide på kroppen”. Hva dette i realiteten innebar for den dømte ble ikke alltid ytterligere presisert. Rettspraksis viser imidlertid at dette i stor grad innbefattet fengsel på brød og vann, men også gapestokk. Hvilken type subsidiærstraff som skulle iverksettes varierte både over tid og sted. Variasjonene i rettspraksis må sammenholdes med de forordningene som ble innført på 1700-tallet. I hvor stor grad ble den brukt som subsidiærstraff?

¹²⁸ Johannessen, Finn Erhard: *Gausdal bygdehistorie. Folkevekst og levekår 1530-1830*. Lillehammer, 1990, s 62

¹²⁹ Tingbok nr. 19 for Sunnhordland 1681, 1681:32b, <http://digitalarkivet.no/da/shltgb19.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 5 i vedlegg 1.

I de sakene som er behandlet i denne undersøkelsen, ble gapestokken brukt både som hovedstraff, subsidiærstraff og trussel. Med hovedstraff menes en straffereaksjon der straff med gapestokk var eneste alternativ. Den dømte kunne ikke betale seg fri fra fysisk refselse. Med subsidiærstraff menes en straffereaksjon der bøter var den primære straffen. Gapestokken ble brukt som alternativ straff mot dem som ikke hadde tilstrekkelige økonomiske midler. Som fremgår i tabell 3.5, ble den oftest anvendt som subsidiærstraff. Dette gjaldt i størst grad leiermålsaker både før og etter 1724.

Tabell 3.5: Gapestokken som subsidiærstraff før og etter 1724-forordningen – 1650-1750, Hordaland.¹³⁰

	Subsidiærstraff	Hovedstraff	Trussel	Totalt
Før 1724	12 (14¹³¹)	15 (17)	3	32
Leiermål	12	4	-	16
Annet	- (2)	11 (13)	3	16
Etter 1724	18	3	-	21¹³²
Leiermål	18	2	-	20
Annet	-	1	-	1
Totalt	30 (33)	17 (20)	3	53

Kilder: Tingbøker for Nordhordland, Voss, Sunnhordland, Hardanger, Lyse kloster og Halsnøy kloster

Etter 1724 ble gapestokken stort sett bare brukt som subsidiærstraff, både i Sunnhordland og Nordhordland. Dette gjaldt 20 av 21 saker, alle leiermål. Som tidligere nevnt, hadde dette sammenheng med forordningen, og forklarer hvorfor gapestokken i økende grad ble anvendt som subsidiærstraff i leiermålssaker. De tiltalte ble først og fremst dømt til leiermålsbøter. Skulle de derimot ”intet have at bøde med, da i aller underdanigste følge af den allernaadigste udgangne forordning af 14 Januarij 1724 tilfindis de begge at straffis med gabestokken;” het

¹³⁰ Se vedlegg 1.

¹³¹ Tre av sakene har jeg satt i parentes fordi det ikke går fram av dommen hvilke type straff og/eller lovbrudd det var snakk om. Jeg har av den grunn plassert dem under kategorien ”annet”. Dette gjaldt følgende saker: Nordhordland i 1665:1b, <http://digitalarkivet.no/da/nhlTGB07.htm>, Hardanger, Voss og Lyse kloster i 1707: 59, <http://digitalarkivet.no/da/tb12241707vol4.htm>, Hardanger, Lysekloster og Halsnøy kloster 1678:17, <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001678.htm>. Se sak nr. 20, , 46 og 52 i vedlegg 1.

¹³² I disse tallene inngår ingen funn fra tingbøkene for Hardanger, Lyse kloster, Voss og Halsnøy kloster. Årsakene til dette er at tingbøkene for disse områdene ikke er tilgjengelig på Digitalarkivet etter 1713. I analysen etter 1724 vil det kun være fokus på de funn som er gjort i tingbøkene for Nordhordland og Sunnhordland.

det i en dom fra 1726.¹³³

Før denne forordningen trådte i kraft ble gapestokken i stor grad også brukt som hovedstraff. Det ser da ut til at den i stor grad fungerte og ble brukt, som et moralsk virkemiddel. I minst 14 av 32 saker ble gapestokken brukt som den eneste straffen. Da var det ikke bøter som skulle innkreves for å styrke statskassen. Det var den offentlige ydmykelsen som var formålet når personen skulle lenkes fast til stauren i kirkebakken, til skrekk og avsky for andre. Det kan være verdt å merke seg at et flertall av disse sakene dreide seg om tyveri, hærverk og gudsbespottende ord – altså ikke leiermål. Forbrytelser som tyveri innebar alltid tap av ære. Ifølge Erling Sandmo foreskrev lovverket vanærende straff, ærestraff, for tyveri i egentlig forstand.¹³⁴ Den æreløse tyven og den tilsnikende handling av annenmanns eiendom var adferd som ikke var ønsket i samfunnet. Selv om straff i gapestokken ikke innebar tap av ære i direkte forstand, var det en vanærende skamstraff tyvene ikke kunne betale seg fri fra. Tyvene skulle ut i offentligheten, lenkes fast som et dyr til pålen i kirkebakken, for å statuere eksempler for likesinnede. Den skulle ha en avskrekkende effekt, og på den måten ha en preventiv virkning. Det var imidlertid ikke bare tyver som ble dømt direkte til gapestokken.

I seks leiermålssaker ble gapestokken brukt som den eneste straffen. Fire av dem ble reist på tinget før 1724-forordningen. Det særegne med disse sakene var at det utelukkende dreide seg om gjentatte leiermål, andre og tredje gangs forseelser.¹³⁵ I en av sakene fra Hardanger i 1692 ble en kvinne ved navn Randie Larsdatter dømt direkte til gapestokken, uten at bøter ble nevnt som et alternativ. Grunnen til dette var at hun så ofte hadde levd ”udj it Schamelig Letferdig Lefuit”. Dette var nå andre gang Randie fikk barn utenfor ekteskap. Dommen var streng: ”saa snart hun blifuer frisch effter barne Fødselen, at staa udj hals Jernet, toe timer for predichen, tuende søndager effter hin anden”.¹³⁶ Siden skulle hun rømme lenet. Dette illustrerer også at dette var en person man ønsket å bli kvitt – det var ikke plass til mennesker som Randie i lokalsamfunnet. Ikke bare mistet hun sin tilhørighet, straffen i sin helhet innebar også tap av æren til Randie. Ifølge Thomson innebar ikke gapestokk-straffen tap av æren i seg selv. Kun om den ble supplert av en annen straff, innebar det tap av æren for

¹³³ Tingbok nr. 36b for Nordhordland 1726, 1726:54, <http://digitalarkivet.no/da/NHLTGB36b.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 29 i vedlegg 1.

¹³⁴ Sandmo, Erling: *Slagsbrødre. En studie av vold i to norske regioner i tiden fram mot eneveldet*. Oslo, 1997, s 99

¹³⁵ Tingbok for Nordhordland 1678:24b, se sak nr. 23 i vedlegg 1. Tingbok for Nordhordland 1694: 3, se sak nr. 25 i vedlegg 1. Tingbok for Hardanger, Lysekloster, Halsnøy kloster 1692:52b-53a, se sak nr. 49 i vedlegg 1. Tingbok for Hardanger og Voss 1700:50b, s sak nr. 50 i vedlegg nr.1.

¹³⁶ Tingbok I.A.c for Hardanger, Lysekloster og Halsnøy kloster 1691-1692, 1692:53, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001691.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 49 i vedlegg 1.

den dømte.¹³⁷ Dette var tilfellet i domsavsigelsen mot Randie. I tillegg til ydmykelsen i gapestokken ble hun også forvist. Hennes atferd og umoralske liv skulle bort fra lokalsamfunnets åsyn. Igjen skulle minnet om gapestokken stå friskt i sinnet, og fungere som en stadig påminnelse om at slik atferd ikke var akseptert.

I flere av sakene på 1600-tallet ble den dømte forvist fra fogderiet. Vedkommende fikk i disse tilfellene klar beskjed om ikke å vende tilbake. Gjorde de det, ventet en enda strengere straff. I en sak fra 1694 hadde et par fått to barn uten å være gift. De ble begge dømt til halsjernet i tre dager og siden forvist. Det fascinerende med denne saken var at det i dommen også gikk fram at de nærmest måtte gå hver sin vei ut av fogderiet – ”og bør huer at tage sin vej saa de ej mere samles, eller her lader sig finde, saa fremt de ej til *høyere straf vil vorde anseede”.¹³⁸ Bøter ble ikke nevnt i det hele tatt, og kan illustrere et prinsipp om moral som kan ha ligget til grunn for en slik domsavsigelse. Det at gapestokken også ble brukt som trussel på 1600-tallet, for å få skikk på folks oppførsel og sikre gode naboforhold, underbygger også en moralsk tankegang.¹³⁹

Denne utviklingen endret seg imidlertid da 1724-forordningen ble innført. Da ble gapestokken brukt som subsidærstraff i stort sett alle sakene. Da var bøter den primære straffen. Dette tyder på et skiftende fokus, fra prinsippet om moralske samfunnsverdier til økonomiske fordeler. Fordeler en slik straffemetode kunne bidra til å oppnå. I disse domsavsigelsene gikk bøkene fremfor straff i gapestokken. Gapestokken var likevel reell. Såpass reell at den fungerte som et effektivt virkemiddel i realiseringen av fogdens egentlige formål; nemlig innkreving av leiermålsbøter.

Gapestokken og bygdesamfunnets normer

Gapestokker ved kirkene førte ikke til slutt på forekteskapelig seksualitet. Lokalsamfunnets atferd samsvarte ikke alltid med det gjeldene lovverket. I sin studie ”Om giftermål og sosiale normer – Ein studie av Etne 1715-1801”, kunne Dyrvik avdekke at forekteskapelig samliv var utbredt. Det var et klart flertall gravide bruder i Etne - kvinner som fikk barn under 9 måneder etter bryllupsmåneden. Dyrvik mener dette må ses i sammenheng med den sterkt kontraktforpliktene trolovelsen, som ser ut til å ha hatt lik posisjon som det egentlige giftermålet. På den måten mener Dyrvik å ha avdekket en motsetning mellom den offisielle

¹³⁷ Thomson 1972, s 140

¹³⁸ Tingbok nr 25 for Nordhordland 1694-1695, 1694:3, <http://digitalarkivet.no/da/tgb25nhl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 25 i vedlegg 1.

¹³⁹ Tingbok for Sunnhordland 1665:69b, 1666:34b, 1678:53b – se sak nr. 1, 2 og 3 i vedlegg 1.

religionens moralkrav og bygdesamfunnets egne normer.¹⁴⁰ Påvirket lokalsamfunnets normer straffereaksjonene når det gjaldt føretekenskapelig seksualitet?

Tallet på uekte barn, definert som barn av foreldre som siden ikke giftet seg, utgjorde kun 3 % i Etne. Dette er relativt lite og samsvarer med andre undersøkelser på landsbygda i Norge på 1700-tallet. Jeg har kunnet avdekke at gapestokken *ble brukt* i domsavsigelser på bygdingetinget i Etne på begynnelsen av 1700-tallet. I en leiermålsak fra år 1700 ble et ugift par dømt til å stå i gapestokken ved Støle kirke.¹⁴¹ Hvor mange av de ugifte foreldrene som reelt ble dømt og straffet går imidlertid ikke fram av denne undersøkelsen. Jeg kan likevel slå fast at gapestokken var en av straffereaksjonene mot ugifte foreldre i Etne på 1700-tallet, men også andre steder i Hordaland.

Det kunne vært interessant å sammenholde antall leiermålsdømte og antall dømt til gapestokk i fogderegnskapene eventuelt også kirkebøkene med antall uekte barn som ble registrert i kirkebøkene. Dette for å synliggjøre andelen av ugifte foreldre som ble dømt og straffet med gapestokk. Dette har imidlertid ikke latt seg gjøre systematisk. Det ville blitt for omfattende for denne undersøkelsen. Jeg undersøkte Haus prestegjeld i perioden 1700-1722. Der kunne jeg avdekke 51 uekte barn.¹⁴² Ingen av foreldrene til disse barna ble dømt til straff med gapestokk på tinget, se vedlegg 1 for Nordhordland. Det må imidlertid understrekes at disse foreldrene kan ha blitt tiltalt og dømt, men da til annen type kroppsstraff som fengsel eller straffarbeid. Avstraffelse med gapestokk utgjør kun en liten brøkdel av alle kroppsstraffer som ble dømt på tinget. Som jeg skal drøfte seinere i denne oppgaven, ble fengsel på brød og vann og straffarbeid anvendt som straff parallelt med gapestokk. Omfanget av disse straffene gjenstår å undersøke, og vil i større grad kunne belyse om alle de ugifte foreldrene ble straffeforfulgt hvis de ikke betalte bøtene. Denne undersøkelsen kan imidlertid avdekke at folk valgte å trosse myndighetenes skrevne lover, til tross for strenge straffer som blant annet gapestokk. Dette kan forklares med de normene som var gjeldende i de enkelte lokalsamfunn. Kanskje var et føretekenskapelig samliv en akseptert handling, så lenge det resulterte i ekteskap.

I studien til Dyrvik ble det avdekket et stort antall kvinner som var blitt gravide før de var gift, *men som var trolovet og hadde planer om å gifte seg med barnefaren*. Dette var i tråd med lokalsamfunnets normer.¹⁴³ Myndighetenes reaksjoner var også mildere mot de ugifte

¹⁴⁰ Dyrvik 1970 (1987), s 62-68

¹⁴¹ Tingbok for Sunnhordland I.A 1700, 1700:59, <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001700shl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 10 i vedlegg 1.

¹⁴² Kyrkjebok, Døpte i Haus prestegjeld 1691-1722. Digitalarkivet.

¹⁴³ Dyrvik 1970 (1987), s 62-69

parene og mot par som fikk barn for tidlig. De ble dømt til en ektebot, og var en kraftig redusering av den ordinære leiermålsboten på 6 og 12 rd. De slapp det offentlige skriftemålet og 4/5 av bøtesummene.¹⁴⁴ Forutsetningen var at paret var gift, eller i det minste trolovet. De slapp uansett den vanærende kroppsstraffen.

I de sakene jeg har gjennomgått i denne undersøkelsen, der par ble dømt til ektebot for å ha fått barn for tidlig, var kroppsstraff stort sett aldri en del av dommen. Bare i en sak fra 1689 ble gapestokken brukt for å straffe en fattig husmann fordi hans kone hadde fått barn for tidlig.¹⁴⁵ Hvordan var det så med parene som *ikke* var trolovet og *ikke* hadde planer om giftermål? Dersom ekteskap var intensjonen da leiermålet ble begått har nok ikke skrekken for tiltale og straff med gapestokk vært parene bevisst. De handlet på det tidspunktet i tråd med lokalsamfunnets normer. Først hvis ekteskapsplanene ble brutt, ble både lovbruddet og straffesanksjonene reelle. Kanskje hadde en av partene brutt sitt løfte, eller dødd før ekteskapet ble inngått. Dette var også en tid med kriger og mange utskrevne unge soldater. Kanskje etterlot de seg en gravid kjæreste i hjembygden, som nå måtte svare for synden de begge hadde begått. Skrekkhistoriene om folk som hadde stått i gapestokken ble først nå noe å frykte. Da var det allerede forseint. De hadde både gått imot myndighetenes skrevne lover, samt lokalbefolkningens egne normer. Det var disse menneskene som ble stevnet og dømt til kroppsstraff i gapestokken – først og fremst de *ugifte* mødrene.

Oppsummering

I dette kapittelet har jeg undersøkt bruk av gapestokk i Hordaland på generell basis. Jeg har kartlagt omfanget av denne straffemetoden, funksjonen den hadde og hvorfor den ble tatt i bruk. Jeg har sett dette i lys av 1724-forordningen, der jeg har undersøkt om bruken hadde formell lovhjemmel.

Gapestokken var en del av domsavsigelsene på bygdetingene i Hordaland helt tilbake på 1600-tallet. Mellom 1650 og 1750 kunne jeg avdekke 53 saker i tingbøkene. Disse sakene fordelte seg relativt jevnt over denne undersøkelsesperioden. Manglende samsvar mellom tingbøkene og fogdens sikt- og sakefall gjorde det vanskelig å avdekke det reelle omfanget av gapestokken i straffepraksis. Kun fire personer som ble dømt til straff i gapestokken på tinget kunne jeg forfølge videre i fogdens regnskaper. Denne undersøkelsen har imidlertid kunnet avdekke at gapestokken *var i bruk* og en del av domsavsigelsene på tinget flere tiår før den

¹⁴⁴ Risa 1981, s 27

¹⁴⁵ EA-6043/R/Rc/L0090/0006/0001, Sunnmøre: F Sikt- og sakefall,,1689-, oppb: RA. En fattig husmann ble satt i gapestokken fordi hans kvinne hadde fått barn for tidlig. Dette var en sak fra Sunnmøre fogderi i år 1689. Se Vedlegg 2, sikt og sakefall for Sunnmøre fogderi, sak nr. 6 i tabellen.

ble anvendt som straff i Stavanger amt.

Gapestokken var først og fremst en offentlig skamstraff, og ble i størst grad brukt mot leiermålsforbrytere - både før og etter 1724-forordningen. På 1600-tallet ble den i tillegg til leiermål også brukt i tyverisaker, lovbrudd som slagsmål, hæverk, nabokrangler og ”ugudelige ord”.

I samtlige av sakene på 1600-tallet ble gapestokken brukt som en del av dommen uten formell lovhjemmel. Den ble i stor grad brukt som hovedstraff eller som trussel. Formålet var å statuere eksempler til skrekk og advarsel. Den skulle virke avskrekkende og fungere som et virkemiddel til moralsk orden i samfunnet. Dette endret seg etter 1724-forordningen, som endret subsidiærstraffen i leiermålssaker fra straffarbeid til fengsel eller gapestokk. Etter denne skjedde det en kvantitativ endring. Flere ble dømt til gapestokken for leiermål. Den ble da stort sett brukt som subsidiærstraff, der bøter var den primære straffen. Det økonomiske aspektet i domsavsigelsene var i fokus. Det skjer en funksjonsendring, fra moralsk virkemiddel på 1600-tallet til et økonomisk pressmiddel etter 1724. Dette må ses på bakgrunn av 1722-reskriptet, der fogden fikk et økonomisk motiv i bøteinndrevningen.

Gapestokk ved kirkene fikk ikke slutt på forekteskapelig seksualitet. Dette vitner alle leiermålssakene om, og kan forklares med lokalbefolkningens egen normer. Det er imidlertid ingen tvil om at gapestokken fungerte som et effektivt pressmiddel i bøteinndrevningen. Dette gjaldt leiermålsforbrytere som hadde midler å betale med. For alle andre ble ikke gapestokken bare en trussel. Den ble en høyst reell straff.

Kapittel 4

Gapestokken som kvinnesanksjon – hvem ble dømt?

I 1726 ble en gift mann ved navn Magne Aamundson Fosse tiltalt for horeri med sin tjenestepike, Ingeborg Hansdatter. Han ble dømt til å bøte ytterst på sin formue, hun til å betale 12 lodd sølv innen 15 dager. Hadde de derimot ikke noe å betale, skulle de straffes på kroppen. Det interessante med denne saken er at de begge ble dømt etter 1724-forordningen, men fikk forskjellig subsidærstraff. Magne ble dømt til å arbeide i kobberverket i Sogn hvis han ikke betalte. Kun Ingeborg skulle lide sin straff i gapestokken.¹⁴⁶

Dette eksempelet illustrerer tema for dette kapitlet; de kjønnsforskjellene som kan knyttes til gapestokken som straffemetode. I dette kapitlet skal jeg sette gapestokken som sanksjonsmiddel inn i et kjønnsperspektiv. Jeg skal se på hvem som ble dømt til denne skamstraffen og hvorfor. Ut fra en hypotese om at flere kvinner enn menn ble dømt til straff i gapestokken, kan denne straffemetoden kanskje kalles en kvinnesanksjon. Finnes det belegg i kildene for en slik påstand? Hva sier tingbøkene?

Gapestokken i et kjønnsperspektiv

I Risas gransking av rettspraksis i leiermålsaker i Rogaland vises det til to hovedslutninger: For *det første* at praksis fungerte slik at sanksjonene, dvs bot og offentlig skriftemål, hovedsakelig rammet kvinner – som regel de ugifte mødrene. For *det andre*, at måten disse sanksjonene fungerte på måtte karakteriseres som så vanærende at alle som hadde mulighet prøvde å slippe unna. Dette ble gjort ved blant annet å samle inn penger til bøtene.¹⁴⁷ Spørsmålet blir om de samme konklusjonene kan trekkes for Hordaland.

Tabell 4.1: Personer dømt til straff i gapestokken, fordelt på kjønn i perioden 1650-1750

	Leiermål	Annet	Totalt	Prosent
Kvinner	33	7	40	61
Menn	15	11	26	39
Totalt	48	17	66	100

Kilde: Tingbøkene for Nordhordland, Sunnhordland, Voss, Hardanger, Lyse kloster og Halsnøy kloster

¹⁴⁶ Tingbok for Nordhordland nr. 36 1725-1728, del B, 1726:54b-55, <http://digitalarkivet.uib.no/da/NHLTGB36b.htm> Digitalarkivet. Se sak nr. 30 i vedlegg 1.

¹⁴⁷ Risa 1981, s 26 og 27

I min gjennomgang av tingbøkene for perioden var det spesielt to ting som utpekte seg, sett fra et kjønnsperspektiv. For *det første* var det et klart flertall av kvinner som ble dømt til gapestokken. For *det andre* gjaldt dette i stor grad i leiermålsaker. Ifølge tabell 4.1 ble totalt 40 kvinner dømt til gapestokken. Det vil si 61 % av det totale antallet. Av disse ble 33 kvinner dømt for leiermål, sammenlignet med kun 15 av 26 menn. Disse tallene bekrefter Risas påstand. Gapestokken rammet kvinner i mye større grad enn menn i leiermålsaker. Hva så med andre forbrytelser?

Som tabell 4.1 viser, ble flere menn enn kvinner dømt til gapestokken for *andre forbrytelser* enn leiermål. I 7 av 11 saker der menn ble dømt til gapestokken gjaldt tiltalen tyveri. Bare en kvinne ble dømt til gapestokken for tyveri gjennom hele den perioden jeg har undersøkt. Dette gjaldt en sak fra 1703 der Olle Pych hadde stevnet Anve Jonsen og hans kvinne, Johane Jensdatter. Grunnen for tiltalen var at de begge hadde brukt falske nøkler til hans hus. De ”Hafde Staalet fra hann: tobach brænde Vin Ertær, miel och Andet hans Ringe Eiendeler”.¹⁴⁸ For denne forbrytelsen skulle de begge stå to timer i halsjernet.

Øvrige saker gjaldt skjellsord; en mann ble dømt til straff i halsjernet for å ha overfalt en annen mann med ond ”schioldz mund”. En annen ble dømt til halsjernet for ugudelighet. I to av sakene går det imidlertid ikke fram av tiltalen hva de to siste mennene var anklaget for. Det eneste jeg kunne konstatere med sikkerhet, var at de to saken ikke dreide seg om leiermål.¹⁴⁹

Selv om også menn ble dømt til straff i gapestokken, kan man ikke lukke øynene for den store kjønnsforskjellen når det gjaldt denne straffemetoden – spesielt i leiermålsaker. Forskjellene krever en særskilt forklaring. Hvorfor var kvinner mer utsatt for avstraffelse i gapestokken? Hadde menn bedre forutsetninger for å unnsnippe en slik straff?

Gapestokken og ugifte mødre

I leiermålsakene var det uekte barnet selve bevismaterialet i saken. Det var ikke lett for kvinnen å skjule sin skyld. Ofte gikk det eksplisitt fram i tiltalen at kvinnen hadde fått barn med noen uten å være gift. For det var nettopp det: *Hun var ikke gift*. Mest sannsynlig skulle hun heller ikke bli det, hvert fall ikke med barnefaren. Dette viser et eksempel fra 1675 der

¹⁴⁸ Tingbok for Hardanger og Voss 1703, 1703:2, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001703.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 51 i vedlegg 1.

¹⁴⁹ Tingbok for Hardanger, Lysekloster og Halsnøy kloster 1678, 1678:17 <http://digitalarkivet.no/da/tb12001678.htm>, Digitalarkivet. Tingbok for Hardanger, Voss og Lyse kloster 1707, 1707:59 <http://digitalarkivet.no/da/tb12241707voly.htm>, Digitalarkivet. Se sakene nr. 46 og 52 i vedlegg 1.

Joens fader Josep Østgulen møtte paa Sønnens Vegne, Vedgich at hand hafuer beligget hinde och auflæt barn met hinde som blef fød i Jul sidst forleden. Quindfolchetz Moder Britte Berge møtte paa hindis Vegne Vedgich at hun hafuer Auflæt It pigebarn med Joen Josepsen, Och sagde Josep at hans Søn iche wil Egte Quindfolchet.¹⁵⁰

I kun to av leiermålsakene gikk det fram av dommen at paret ønsket å ekte hverandre. Dette gjaldt en sak fra 1726. Nils Aslaksøn bekreftet at han var far til Ingeborg Aamundsdatters barn og at han ville gifte seg med henne. Dette mildnet imidlertid ikke straffen til de to. De ble begge dømt til bøter eller til straff i gapestokken for sin ugjerning.¹⁵¹

I enkelte tilfeller kom det fram i tiltalen at mannen hadde lovet kvinnen ekteskap, men at dette aldri ble noe av. Det kunne være flere årsaker til dette. I en av sakene hadde mannen tragisk nok dødd før noe ekteskap ble inngått.¹⁵² I et annet hadde mannen rett og slett ombestemt seg¹⁵³. I en sak fra 1681 hadde imidlertid mannen tenkt å gifte seg med kvinnen, hadde hun bare ”skichet sig dereffter”.¹⁵⁴ Dette hadde kvinnen ikke noe ønske om å gjøre. Hun ville ikke gifte seg med barnefaren. Så bør det vel også nevnes at han var en av tre menn hun hadde fått barn med uten ekteskap. I andre tilfeller var det mer formelle og juridiske årsaker som lå til grunn for at et ekteskap ikke var mulig - barnefaren var allerede gift eller de var i slekt med hverandre.

I ti av leiermålsakene var barnefaren en ”egtegift Mand”¹⁵⁵, mens det i kun en sak dreide seg om leiermål i forbudne ledd. I en enkelt sak var det kvinnen selv som allerede var gift. Dette var en kvinne fra Voss som i 1683 ble dømt til halsjernet for å ha fått to uekte barn.¹⁵⁶

På bakgrunn av overnevnte drøfting kan jeg konstatere en ting; nemlig at det stort sett var ugifte mødre som ble dømt til straff i gapestokken i leiermålsaker. De ugifte mødrene sto

¹⁵⁰ Tingbok for Nordhordland 1675, 1675:6, <http://digitalarkivet.no/da/tgb14nhl.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 22 i vedlegg 1.

¹⁵¹ Tingbok for Nordhordland 1726, 1726:98b, <http://digitalarkivet.no/da/NHLTGB36b.htm>, Digitalarkivet. Den andre saken var fra 1727, der en enkemann ved navn Nils Jabne hadde søkt kongelig bevilgning for å kunne ekte Gønnete Pedersdatter. Dette fikk imidlertid ikke gjennomslag, og de ble begge dømt til bøter eller gapestokk. Tingbok for Nordhordland 1727, 1727: 135, <http://digitalarkivet.no/da/nhlrgb36c.htm>, Digitalarkivet. Se sakene nr. 32 og 36 i vedlegg 1.

¹⁵² Tingbok for Sunnhordland 1729, 1729:146, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001729sh.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 16 i vedlegg 1.

¹⁵³ Tingbok for Sunnhordland 1692, 1692:50, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001692shl.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 8 i vedlegg 1.

¹⁵⁴ Tingbok for Sunnhordland 1681, 1681:32b, <http://digitalarkivet.no/da/shltgb19.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 5 i vedlegg 1.

¹⁵⁵ Tingbok for Nordhordland 1726, 1726: 54b-55, <http://digitalarkivet.no/da/NHLTGB36b.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 30 i vedlegg 1.

¹⁵⁶ Voss tingbok 1683-1685 1683:13, s 16. Se sak nr. 47 i vedlegg 1.

tiltalt alene eller sammen med barnefaren, med en gravid mage eller med ett lite barn på armen. Dette knyttet henne direkte til forbrytelsen, leiermålet, og dommen var alltid knusende. Hvorfor ble så mange ugifte mødre straffet på denne måten?

Var ugifte mødre **mindre mobile**? Dette kunne vært en logisk forklaring. De hadde tross alt et barn de måtte ta seg av. Det å rømme amtet kunne by på praktiske problemer, både for kvinnen og hennes barn. Telste hevder at over halvparten av ugifte mødre enten ble straffet på kroppen, eller de rømte fra straffen. I henhold til hennes undersøkelse fra Ringeriket og Hallingdal var ugifte mødre like mobile som barnefedrene.¹⁵⁷ Risa viser også til ugifte mødre som rømte mellom by og land i Stavanger amt. De slapp likevel ikke unna straffene.¹⁵⁸ Disse to undersøkelsene er basert på leiermålsaker generelt. De kan imidlertid brukes som en indikator for denne undersøkelsen når det gjaldt de kvinnene som ble dømt til straff i gapestokken i Hordaland.

I de sakene jeg har behandlet var det ingen kvinner som rømte. Det var likevel et par tilfeller der kvinnen ikke møtte på tinget, til tross for at hun hadde fått 14 dagers varsel. I en sak fra Nordhordland i 1726 møtte ikke den tiltalte kvinnen, Ane Clemmetsdatter, og heller ikke noen på hennes vegne ”etter 3de gangers paaraabelse”.¹⁵⁹ Tingsvitnene hadde stevnet henne og til og med snakket med morens tjenestepike. Det vites ikke hvorfor hun ikke møtte, men hun kan ikke ha vært så langt unna. Kvinnen fikk nemlig sin straff på lik linje med barnefaren: Bot eller straff i gapestokken.

En annen årsak til at så mange ugifte mødre ble dømt til gapestokken var rett og slett **fattigdom**. Ifølge Risa var det oftest kvinnene som fikk fengsel eller kroppsstraff i de sakene der både mann og kvinne ble dømt. Hun begrunner dette med at kvinnen hadde dårligere økonomisk evne. Hun kunne sjeldent betale hele bøtesummen i leiermålsaken. Ugifte kvinner hadde lite eller ikke kontanter mellom hendene. Lønnen deres bestod stort sett av naturalia – ull eller tøy til klær. Leiermålsbøtene samsvarte derfor ikke med kvinnens økonomiske evne.¹⁶⁰ Telste forklarer dette med at kvinnen ikke var myndig. Hun hadde ikke råderett over egen formue og var avhengig av familiens bistand for å klare å betale leiermålsbøtene sine.¹⁶¹ Et interessant spørsmål blir med dette hvor mange som *faktisk* fikk hjelp fra familien til å unnsnippe gapestokken. Dette vil jeg komme tilbake til i kapittel 5.

Gifte kvinner som ble dømt til ekteskapsbot ble ikke nevnt i fogdens regnskap, da det

¹⁵⁷ Telste 1993, s 105

¹⁵⁸ Risa 1981, s 32-34

¹⁵⁹ Tingbok for Nordhordland 1726, 1726:54, <http://digitalarkivet.no/da/NHLTGB36b.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 30 i vedlegg 1.

¹⁶⁰ Risa 1981, s 34-35

¹⁶¹ Telste, 1993, s 105

var mannen som var ansvarlig for å betale dette. Ugifte kvinner måtte derimot betale boten sin selv. Dette hadde et fåtall ressurser nok til å klare.¹⁶² Selv ikke med muligheten for avtvinging fra 1724-25, der den dømte kunne forhandle om botens størrelse for å unngå kroppsstraff, bedret nødvendigvis kvinnens sjanser til å unnslippe gapestokken. Dette var nok ikke så rart. De fleste hadde nemlig ikke noe å forhandle med. I flere saker belyser allmuen betalingsevnen til den tiltalte kvinnen: ”Almuen her till svarede at de noch witterligt er at sam/m/e Qvindfolch ej hafde det Aller Aller!! Rengeste hvor med hun sine Leiermaals bøder Kunde betahle”.¹⁶³ I enkelte tilfeller sto det såpass dårlig til for kvinnen at ”Hun ejede icke det som Hun Gich och stoed udj”.¹⁶⁴ Når de økonomiske evnene var så dårlige at man ikke kunne brødfø seg selv, aller minst et barn, ville man ikke kunne betale leiermålsboten. I disse tilfellene ble ikke gapestokken bare en trussel, den ble høyst reell.

Risa peker på at ugifte mødre ble satt i gapestokken nettopp **fordi de var mødre**. Hun viser til amtmannen som skriver: ”...Og saa frembt de begge icke fra deris diende Børn kand saa lenge safnis, da udi dend Stæd begge at settis i Gabestocken, som hastigere kand faae Ende, og de igien faae Lejlighed at passe deris Børn op”.¹⁶⁵ Stiftamtmanden i Stavanger gjorde det til og med klart for byfogden at gapestokken skulle benyttes nettopp mot kvinner.¹⁶⁶

I de sakene som fremgår av min undersøkelse, var 32 av de 33 kvinnene som ble dømt til gapestokken for leiermål nybakte mødre. På lik linje med Risa, kan denne undersøkelsen avdekke at gapestokken i størst grad ble benyttet mot denne gruppen. Hva var årsaken til dette?

Først og fremst kunne straff med gapestokk fremstå/synes som gunstig sammenlignet med et fengselsopphold. Det var flere grunner til å prioritere førstnevnte straff. Straff med gapestokk var mindre tidkrevende, og unnagjort på få timer. Med det forsvant problemet med underhold av barnet kvinnen hadde ansvaret for. En sak fra Sunnhordland i 1700 kan underbygge dette argumentet. Saken gjaldt en kvinne ved navn Siri Nielsdatter som var tiltalt for leiermål. Hun ble dømt til straff i gapestokken. Siri møtte på tinget alene og bekjente sin

¹⁶² Telste 1993, s 99

¹⁶³ Tingbok for Sunnhordland 1700, 1700:35, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001700shl.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 11 i vedlegg 1.

¹⁶⁴ Tingbok for Sunnhordland 1692, 1692:50, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001692shl.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 8 i vedlegg 1.

¹⁶⁵ Risa 1974, s 95. Sitatet har Risa hentet fra Rentekammerarkivet ved Riksarkivet i Oslo. Sikt- og sakfallregnskaper for Stavanger by, 1721-1741. Pakke 17: ST.B.SSR 1734: Brev til byfogden datert 5/3-1735.

¹⁶⁶ Risa 1981, s 38

forseelse. Hun hadde ikke det ”ej det Ringeste till hans Kongl: May:ts Bøder Er Eiende”.¹⁶⁷ Tingallmuen ble bedt om å bekrefte dette av fogden, noe de også gjorde. Allmuen kunne da også opplyse at Siri gikk rundt i bygden og tigget sitt brød for å underholde seg selv og barnet. Siri hadde ansvaret for et lite barn. Dette ville nok gjøre et fengselsopphold til en enda større byrde for lokalbefolkningen. For hvem skulle ta seg av barnet de dagene moren sonet sin straff på brød og vann? Da var den effektive gapestokken et mye bedre alternativ. Straffen var unnagjort på få timer, og ville ikke gå ut over noen andre enn den ugifte moren selv. Med andre ord, kan hensynet til barnets ve og vel, samt lokalbefolkningens eventuelle byrder, knyttes som årsak til at gapestokken ble benyttet nettopp mot de ugifte mødrene.

Gapestokken og gifte menn

Det var ikke bare ugifte mødre som ble straffet med gapestokk. Menn måtte også lide samme skjebne, først og fremst gifte menn. Ifølge Risa fungerte rettspraksis i vanlige leiermålsaker slik at den først og fremst rammet kvinner, deretter ektemenn. Med ”ektemenn” menes menn som var gift med en annen kvinne da leiermålsforbrytelsen fant sted. Risa kunne i sin undersøkelse avdekke at ektemenn utgjorde hele 71% av alle menn som ble dømt.¹⁶⁸ Dommen var primært en bot. De skulle straffes på ”ytterste formue”¹⁶⁹ etter NL 6-13-25. I henhold til Risas undersøkelse, ønsket jeg å belyse om samme tendens kunne avdekkes for fogderiene i Hordaland. Hvor mange gifte menn ble dømt til gapestokken for leiermål?

I min undersøkelse tok jeg for meg alle menn som ble dømt til straff i gapestokken for leiermål. På den måten kunne jeg avdekke sosial status, samt om dette hadde innvirkning på selve dommen. Gjennom hele perioden som er undersøkt ble totalt 15 menn dømt til gapestokken for denne forbrytelsen. Ni av disse hadde status som en ”egtegift mand”. Det vil si at 60% av alle menn dømt til gapestokken var dømt for *hor*. I disse sakene gikk det fram av tiltalen at mannen hadde begått horeri ”udi sit egteskab medens hand haver levende huustrue”.¹⁷⁰

Det er en ting som er interessant å merke seg: *tidsrommet for disse domsavsigelsene*. Åtte av ni gifte menn ble nemlig dømt til gapestokken *etter* 1724. I samtlige av disse sakene

¹⁶⁷ Tingbok for Sunnhordland 1700, 1700:59, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001700shl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 10 i vedlegg 1.

¹⁶⁸ Risa 1974, s 80-81

¹⁶⁹ Aune 1994, s 57 (fotnote 44). Ytterste formue tilsvarte 1/10 av alt den dømte eide. Både dommer og fogd hadde imidlertid problemer i denne innkrevingen. En hovedregel de gikk etter var at den dømte som et minimum skulle betale dobbel leiermålsbot, altså 24 rd, og aldri overstige 1000 rd.

¹⁷⁰ Tingbok for Nordhordland 1727, 1727:116, <http://digitalarkivet.no/da/nhltgb36c.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 33 i vedlegg 1.

fungerte gapestokken som subsidiærstraff på bakgrunn av 1724-forordningen. Med andre ord ble de åtte ektemennene i første omgang dømt til å betale på sin ytterste formue. Hadde de derimot ikke noe å bøte med, skulle de straffes med gapestokken. Disse domsavsigelsene samsvarte både med lov og forordning.

Kun *en* ektemann ble dømt før 1724-forordningen. Dette gjaldt en sak fra Nordhordland i år 1694. Rasmus Nielsen var tiltalt for å ha fått to barn utenfor sitt ekteskap, og skulle straffes deretter. Det som er interessant med denne saken var at Rasmus ikke ble dømt etter NL 6-13-25. Han skulle altså ikke bøte på sin ytterste formue. Dommen som ble avsagt gjorde det ikke mulig for Rasmus å betale seg fri fra en kroppslig avstraffelse. Han ble dømt til å lide på kroppen med gapestokken til ”exempel og afschye”.¹⁷¹ Dette underbygger påstanden jeg la fram i forrige kapittel, om at gapestokken *før* 1724 ble brukt for å ivareta moralske verdier i samfunnet. Det økonomiske aspektet ved dommen var mindre viktig. Samtidig belyser denne undersøkelsen den økonomiske funksjonen gapestokken kom til å få *etter* 1724. Da var straffen primært bøter, *ikke* kroppsstraff. Gapestokken ble da brukt subsidiært. Den fungerte som en trussel mot et økende antall ektemenn, som først og fremst skulle betale en betydelig bot til kongen. Hvorfor ble så mange gifte menn dømt til gapestokken – særlig *etter* 1724-forordningen?

Tabell 4.2: Menn som ble dømt til gapestokken i hor/leiermålsaker

	Gift	Ugift	Totalt
Menn tiltalt for hor/leiermål	9 ¹⁷²	6	15
Prosent	60	40	100

Kilde: Tingbøkene for Norhordland, Sunnhordland, Voss, Hardanger, Lyse kloster og Halsnøy kloster

For å besvare dette ble det essensielt å se på de fiskale interessene som forelå fra myndighetenes side. Risa viser til ektemenn uten formue eller med formue på under 12 rd i Stavanger amt. Disse mennene mente at de burde få slippe videre straff når de hadde vært

¹⁷¹ Tingbok for Nordhordland 1694, 1694:3, <http://digitalarkivet.no/da/tgb25nhl.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 25 i vedlegg 1.

¹⁷² Tingbok for Nordhordland 1727, 1727:135, <http://digitalarkivet.no/da/nhltgb36c.htm>, Digitalarkivet. En leiermålsak der Nils Jabne blir omtalt som en enkemann. Han blir dømt for ”2de horeri” med Gønnete Pedersdatter. Han hadde søkt kongelig bevilgning for å kunne ekte henne, men dette fikk ikke gjennomslag. Jeg velger derfor å tolke dette som at Nils Jabne var en gift mann. Se sak nr. 36 i vedlegg 1.

gjennom kirkens disiplin. I den forbindelse bad fogden rentekammeret om en resolusjon i 1725 "...som muelgen skal kunde tiene de fattige letfærdige til meere Afskye end hidtil". Svaret som kom fra rentekammeret påpekte de fiskale interessene som forelå i leiermålsakene. Alle disse ektemennene skulle nemlig straffes. De skulle ikke bare straffes til eksempel og avsky, men "...for om muligt at betage dem et eller andet Undersleb wed deris Eiendellers Fordølgelse, eller uriktige Giældsangiwlse". Rentekammeret ga uttrykk for at de var interessert i potensielle skjulte formuer. Dette var formuer som kunne være på 20 rd eller mer.¹⁷³

Etter 1723 var rentekammeret svært nøye på at fogden straffet disse ektemennene. I disse sakene fungerte gapestokken som en effektiv trussel. Risa viser til tre ektemenn i Stavanger amt som ble dømt til kroppsstraff. Flere år etter dommen kom de med fulle bøter for å unngå spott og spe i gapestokken.¹⁷⁴ Det kan være interessant å merke seg, at den første personen som måtte utstå denne straffen i Stavanger amt var nettopp en gift mann. Dette underbygger den reelle trusselen gapestokken representerte for denne gruppen. Hvorfor rammet gapestokken i stor grad ektemenn?

Var gifte menn mindre mobile? De hadde allerede en hustru og en familie å forsørge. Dette kan ha vanskeligjort en mulig flykt fra den verdslige tiltale og straff. Telste argumenterer med at "hor" ble sett på som en så alvorlig anklage at man ikke tok sjansen på å unnlate å svare på stevningen. Samtidig var det også en uvilje mot å møte personlig. Dette løste de gifte mennene ved å sende sin egen kone eller en fullmektig første gang saken var oppe på tinget.¹⁷⁵ Jeg har ikke funnet tilsvarende i min undersøkelse. Åtte av ni ektemenn møtte personlig på tinget. Alle ni tilsto og erkjente farskapet til barnet.

Den foregående drøftingen har vist at også menn ble straffet – primært gifte menn. Tingbøkene og de sakene som er gjennomgått i denne undersøkelsen kan imidlertid avdekke et flertall av menn som slapp unna straff i gapestokken. Dette gjaldt saker der kvinner ikke gjorde det.

Kvinner tiltalt og dømt – menn slapp unna?

Risa har fem forklaringer på hvorfor menn slapp unna straff i leiermålsaker. *De kunne nekte seg fri ved ed.* Den angivelige barnefaren kunne møte på tinget å nekte seg fri fra farskapet etter NL 1687 6-13-5.

¹⁷³ Risa 1974, s 92

¹⁷⁴ Risa 1974, s 93

¹⁷⁵ Telste 1993, s 171

De kunne kjøpe seg fri. Dette gjaldt velstående menn og kvinner, som kunne søke til Kanselliet i København om kongelig lov til fritakelse. Dette forutsatte en vandelsattest fra presten som kunne bekrefte at søkeren hadde levd et sømmelig liv, samt en oversikt over hvor mye søkeren hadde råd til å gi til de fattige. En tilsvarende sum skulle gis til Justiskassen.

*Mennene kunne verve seg til militæret.*¹⁷⁶ I 1671 kom et nytt kongelig benådningbrev, som innførte fritak for soldater både for leiermålsstraff og det offentlige skriftemålet. I 1696 ble dette ytterligere spesifisert ved en ny forordning, der kun soldatens første leiermål ble fritatt for straff. I en tid da Danmark-Norge var involvert i flere kriger, hadde kongen et stort behov for soldater.¹⁷⁷ Utskrivningen var størst i kystområdene, og bestod av unge menn.¹⁷⁸ De unge soldatene var i stor grad involvert i de mange leiermålsakene man finner igjen i tingbøkene.

Barnefaren kunne også true kvinnen til å oppgi en annen som far. Dette var i størst grad tilfellet med fedre av høyere sosiale lag. De hadde mer å tape om sannheten kom fram – både ære og formue. I enkelte tilfeller lovet barnefaren å betale boten til den gravide kvinnen. Dette var en kompensasjon for hennes falske forklaring.

En siste mulighet for å slippe straff var *å rømme bort*, enten til naboamtet eller til utlandet. Barnefaren hadde ikke noe barn å ta seg av og kunne lettere ta seg arbeid andre steder – enten i militære eller på utenlandske skip.¹⁷⁹

De fem overnevnte årsakene er basert på undersøkelsen til Risa av Stavanger amt. Flere av årsakene kan anvendes som forklaringer i denne undersøkelsen. Disse gir imidlertid ikke et fullverdig forklaringsbilde på hvorfor menn slapp unna gapestokkstraff i Hordaland. Flere faktorer må derfor belyses, se tabell 4.3.

¹⁷⁶ Risa 1981, s 28-29

¹⁷⁷ Telste 1993, s 32, 64-65

¹⁷⁸ Rian, Øystein: *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*. Universitetsforlaget Oslo, 1997, s 31

¹⁷⁹ Risa 1981, s 30-31

Tabell 4.3: Oversikt over årsakene til at menn slapp unna gapestokkstraff i leiermålsaker

Nevnes ikke i tiltalen/møter ikke i retten	Soldat	Ulik straff for mann og kvinne	Død	Kun bøter. Subsidiærstraff er ikke del av dommen	Allerede avtinget hos fogd	Rømt	Totalt
10	7	4	1	1	1	1	25

Kilder: Tingbok for Nordhordland, Sunnhordland, Voss, hardanger, Lyse kloster og Halsnøy kloster

I min undersøkelse av tingbøkene kom jeg fram til 25 menn som slapp unna straff i gapestokken. Dette gjaldt leiermålsaker der kvinnen var tiltalt og siden ble dømt til denne straffen- enten som hovedstraff eller subsidiærstraff. Flere årsaker kan anvendes som forklaring på at menn lettere slapp unna straff i gapestokken. Jeg har kategorisert årsakene etter det jeg avdekket i tingbøkene. Enkelte årsaker opptrer oftere som forklaringer enn andre. Undersøkelsen krever imidlertid et forbehold om at de omtalte mennene kan ha fått sin straff ved en seinere anledning. Jeg har ikke fulgt disse mennene videre, hverken i tingbøkene eller fogdens sikt- og sakefall. Hovedgrunnen for dette er at det ikke alltid fremgikk navn på barnefaren i de sakene jeg har gjennomgått. Likeledes har enkelte tingbøker gått tapt, noe som har vanskeliggjort å følge noen saker videre over flere år. Denne undersøkelsen sannsynliggjør imidlertid en påstand om at de mennene som slapp unna straff, likevel ikke ble dømt til gapestokken slik som kvinnene de hadde fått barn med.¹⁸⁰

10 av de 25 mennene møtte ikke på tinget og ble heller ikke nevnt i tiltalen. I samtlige av disse sakene ble kvinnen stevnet og dømt alene for en forbrytelse hun ikke var alene om å ha begått. Kun hun ble stilt til ansvar. Mannen slapp påtale og straff.

Kvinnen møtte ikke nødvendigvis personlig opp på tinget. Hun ble likevel dømt og skulle lide sin straff på kroppen i gapestokken. I 1692 ble en kvinne ved navn Anne GrønAas stevnet av fogden for leiermål med tre menn. Dette var andre gang hun var blitt stevnet, og heller ikke denne gangen ville hun ”parere” retten. Ettersom hun ble stevnet på lovlig vis, fikk hun likevel sin dom. Hun skulle betale tolv lodd sølv innen førstkommande høst, eller ”ochsaa Att lide paa Kropen, Vdj hals Jernet”.¹⁸¹ De tre mennene, som Anne hadde begått leiermålet med, ble ikke stevnet i denne saken. De ble heller ikke nevnt videre i dommen.

¹⁸⁰ Dette begrunner jeg med det relativt store tingbokmateriale som er gjennomgått i denne undersøkelsen. Se ”Kilder”

¹⁸¹ Tingbok for Sunnhordland 1692, 1692:26, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001692shl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 6 i vedlegg 1.

Flere årsaker kan begrunne dette. De kan ha sonet sin straff med fogden, eller blitt stevnet på et annet tidspunkt. Å følge disse mennene videre lot seg imidlertid ikke gjøre. Hverken tingboken for Sunnhordland året 1691 eller for året 1693 var tilgjengelige. I andre tilfeller ble mannen stevnet uten å møte. Dette var så tilfellet i en sak fra 1704. I tingboken fremgår det at ”Jan Nielsen Sandvigen, so/m nest avvigte Høste ting ej møtte”.¹⁸²

Kun *en* person rømte før saken kom opp på tinget. Dette gjaldt Ole Olsen Østensø som hadde begått leiermål med Ingebor Olsdatter i 1728. Hans husbonde møtte på tinget og bekreftet at ”hand rømede af hans tieneste nest avigte in augusti Maanet men hvor hand for hen er ham u-bevist”.¹⁸³ Om Ole rømte av frykt for tiltale, eller om det forelå andre grunner for at han valgte å rømme gir ikke tingboken informasjon om. I dommen ble det opplyst at Ole befant seg i Hardanger, og at han skulle ”eftterspørges og stefnes” der.¹⁸⁴ Det skal derfor ikke utelukkes at Ole til slutt ble tiltalt og dømt for denne saken. Likeledes om Ole, på lik linje med Ingebor, ble dømt til straff i gapestokken.

Syv menn slapp straff fordi de var soldater. To av sakene ble fremstilt før 1696-forordningen. To soldater ble da fritatt fra verdslig og geistlig straff etter det kongelige benådningsbrev av 1671. De ble likevel straffet militært ”Soldatten Olle Olsen Berge, præsenterit udj rette, och ej Heller dette Kunde i fra gaee, och beKiende att haue Vdstaat hans straff, Vnder det høyloflig Militæriscche forum”.¹⁸⁵ Fem saker var fra tiden etter 1696-forordningen. Soldatene kunne etter denne slippe straff for første gangs leiermål. Dette var tilfellet i en sak fra 1725. Soldaten Ole Nisøn skulle ikke stevnes til ”veddermæle” for leiermål med Tyri Nilsdatter.¹⁸⁶ Forutsetningen for dette var at soldaten ikke var gift. Var han gift slapp han bøter, men måtte gjennom kirkens disiplin:

Som Aamund Litlehofde haver allerede udstaaet Kirkens disciplin for denne sit begangne horerie og Barneavling med Siri Jacobsdatter, da hand haver (havde?) levende huustrue, og den Allernaadigste udgangne forordning [af] 29 Decembr/is 1696 vel siger, at en Soldat eller underofficer som begaar Lejermaal udi sit egteskab, skal udstaa Kirkens disciplin, men ei mentionerer om Bøder.¹⁸⁷

¹⁸² Tingbok for Sunnhordland 1704, 1704:4b, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001704shl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 12 i vedlegg 1.

¹⁸³ Tingbok for Sunnhordland 1728, 1728:93b, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001728sh.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 15 i vedlegg 1.

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Tingbok for Sunnhordland 1692, 1692:37, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001692shl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 7 i vedlegg 1.

¹⁸⁶ Tingbok for Nordhordland 1725, 1725:11, <http://digitalarkivet.no/da/nhlrgb36a.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 27 i vedlegg 1.

¹⁸⁷ Tingbok for Nordhordland 1727, 1727:117, <http://digitalarkivet.no/da/nhlrgb36c.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 34 i vedlegg 1.

En mann ved navn Samson Torgields Houckaas døde før han rakk å bli stevnet og dømt for sitt leiermål med Marithe Jonsdatter Qvale i 1729. Hun var nå alene innstevnet av fogden. Ifølge Marithes bror hadde han lovet henne ekteskap, og mente hun derfor kun burde dømmes til ektebot. Retten støttet ikke dette kravet, da den avdøde Samson ikke kunne bekrefte sitt løfte om ekteskap. Marithe ble derfor dømt til fulle leiermålsbøter eller straff i gapestokken.¹⁸⁸

En mann ble kun dømt til bøter. Kroppsstraff var ikke et alternativ da dommen falt. Kvinnen mannen var tiltalt sammen med ble derimot dømt subsidiært til straff i gapestokken, dersom hun ikke hadde midler til den primære boten - ”da andere saadanne let ferdige quindfolch til affschye”.¹⁸⁹ Denne saken er et eksempel på den forskjellsbehandlingen som kunne foreligge mellom kjønnene når det gjaldt denne straffemetoden. Mann og kvinne ble dømt til ulik straff. Slapp mannen lettere unna straff i gapestokken fordi han var mann? Det er fristende å påstå dette. Denne påstanden må imidlertid nyanseres litt. Kvinnens adferd kunne være en mulig årsak til dette utfallet. Hun hadde nemlig begått leiermål med tre menn, noe som klart var i strid med gjeldende samfunnsmoral. I domsavsigelsen gikk det fram at hun skulle straffes med gapestokken til avsky for andre, noe som kan underbygge denne påstanden. Man kan likevel være kritisk, og spørre hvor mange leiermålssaker menn kunne være tiltalt for før de endte i gapestokken.

Denne forskjellsbehandlingen gikk imidlertid begge veier. Dette bekrefter en sak fra 1726. I denne saken var det kvinnen som kun ble ilagt bøter. Mannen ble dømt subsidiært til straff i gapestokken.¹⁹⁰ Hvordan forklarer man dette? En mulig tolkning kan være at gapestokken kun ble en del av straffen i de saker der den siktedes dårlige økonomiske evner var kjent. Tingsvitner kunne opplyse retten om den tiltalte hadde tilstrekkelige midler til å dekke en leiermålsbot. I den overnevnte saken fra 1726, møtte faren på datterens vegne. Han opplyste retten om at datterens bøter allerede var betalt. Av den grunn ble hun ikke dømt til ytterligere straff. Mannen derimot, som var gift, ble dømt til å bøde på sin ytterste formue eller straffes i gapestokken. Hans økonomiske evner kan ha vært ukjent for sorenskriveren da dommen ble avsagt. Gapestokken kan av den grunn ha vært en del av dommen, der den skulle fungere som trussel. Hensikten bak kan ha vært å presse ektemannen til å skrape sammen penger til den primære boten. Denne saken var ikke enestående. Straff subsidiært i

¹⁸⁸ Tingbok for Sunnhordland 1729, 1729:146, <http://digitalarkivet.no/da/tb12001729sh.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 16 i vedlegg 1.

¹⁸⁹ Tingbok for Sunnhordland 1681, 1681:32b, <http://digitalarkivet.no/da/shltgb19.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 5 i vedlegg 1.

¹⁹⁰ Tingbok for Nordhordland 1726, 1726:58b, <http://digitalarkivet.no/da/NHLTGB36b.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 31 i vedlegg 1.

gapestokken gikk i stor grad ut over ektemenn. Dette sammenfaller med Risas undersøkelse. Hun viser til ektemenn som av frykt for straff i gapestokken gjorde det de kunne for å samle inne penger til leiermålsboten. Denne frykten bidro til å gjøre denne straffen til et høyst effektivt pressmiddel i bøteinnekravingen.

En mann slapp unna ved at han allerede hadde sonet med fogden. Dette gjaldt Daniel Pederszen, som i 1681 hadde fått barn med Anne Gudmundsdatter. Han hadde gjort opp bøtene utenfor tingets offentlige sfære, og slapp med det offentlig tiltale og dom. Av tingboken får vi vite at ”Daniel Pederszen bekiende fougden sielff att haue affsognet, mensz nu iche sielff møtte”.¹⁹¹ Dette tyder på at Daniel har hatt økonomiske midler til å betale fulle bøter. Fogden forventet nemlig at den som sonet skulle betale fulle leiermålsbøter. Soning direkte til fogden var vanlig praksis i Norge til begynnelsen av 1600-tallet, men undersøkelser har vist at soning også ble praktisert til langt ut på 1700-tallet.¹⁹² Etter 1724 fikk man mulighet til å forhandle om botens størrelse, noe som gjorde at flere slapp unna kroppsstraff.

I fire saker ble menn dømt til annen straff enn kvinnen for samme lovbrudd - leiermål. Kvinnen ble dømt til gapestokken, mannen fikk annen straff. Denne kategorien underbygger i stor grad den hypotesen jeg la fram innledningsvis: Gapestokken var en kvinnesanksjon. Det er imidlertid viktig å belyse at menn også ble dømt og straffet på kroppen, selv om dette ikke nødvendigvis innbefattet straff med *gapestokk*. Menn ble gjerne dømt til andre former for kroppsstraff, blant annet straffarbeid. Dette må ha vært en minst like hard straff som å havne i gapestokken. I 1678 ble Lourendz Toersen stevnet av fogden for at han

haft hos sig dette nu Nerwerende qvindfolch Ved navn Sophie Hendrichsdatter og med hinde i saa lang tid øfvet og bedrefvit sin letferdigheed og Legemlige om giengelse, Endog hand iche med hinde er fest eller Echte giftt og Imidlertid auflet med hinde tvende V-Egte børn.¹⁹³

Lourendz ble dømt til tre års straffearbeid. Sophie derimot, som var ung og frisk, skulle straffes med halsjernet seks timer i tre dager. Dette må ha vært en stor psykisk påkjenning for Sophie. Samtidig skal det ikke undervurderes den fysiske påkjenningen Lourendz hadde foran seg de neste tre årene. Således kan man påstå at menn i større grad ble straffet fysisk. De skulle lide på kroppen bokstavelig talt. Kvinner derimot ventet en psykisk avstraffelse. De skulle lide på sjelen. Det blir imidlertid en vurderingssak å bedømme hvilken av de to

¹⁹¹ Tingbok for Sunnhordland, 1681, 1681:32b, <http://digitalarkivet.no/da/shltgb19.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 5 i vedlegg 1.

¹⁹² Ødeskaug 2006, s 63

¹⁹³ Tingbok for Nordhordland 1678, 1678:24b, <http://digitalarkivet.no/da/TGB17NHL.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 23 i vedlegg 1.

kroppsstraffene som var verst – både sett med våre øyne og datidens øyne. Dette skal jeg drøfte i neste kapittel, kapittel 5.

I den foregående drøftingen har jeg kommet fram til at 25 menn, i de sakene jeg har gjennomgått, slapp unna straff i gapestokken. Dette gjaldt utelukkende i leiermålssaker, der kvinnen mannen hadde fått barn med ble dømt til straff i gapestokken. Et stort flertall av disse sakene forelå i tidsrommet *før* 1724.¹⁹⁴ *Etter* 1724-forordningen var det en kvantitativ endring av kjønnsmonsteret: Flere menn ble dømt til gapestokken.

Gapestokken og 1724-forordningen

Gjennomgangen av tingbøkene viste at flere kvinner enn menn ble dømt til gapestokken. I følge tabell 4.4 var forskjellen størst *før* 1724. Da var 64% av de dømte kvinner. I tiden *etter*, utgjorde kvinnene 59%. Dette gjaldt alle sakene, som er gjennomgått i denne undersøkelsen, totalt sett. Disse tallene viser ikke en nevneverdig stor kjønnsforskjell. Denne oppfattelsen endrer seg imidlertid raskt om man spesifiserer til kun å gjelde leiermålssaker. I disse sakene var forskjellene nemlig så store, at de krever en forklaring. Se tabell 4.5.

Tabell 4.4: Kvinner og menn dømt til gapestokkstraff før og etter 1724-forordningen

	Kvinner	Menn	Begge	Totalt
Før 1724	23	13	3	36
Etter 1724	17	12	8	29
Totalt	40	25	11	65

Kilder: Tingbøker for Nordhordland, Sunnhordland, Voss, Hardanger, Lyse kloster, Halsnøy kloster

I følge tabell 4.5 utgjorde kvinner i **leiermålssaker** et klart flertall, både i tiden *før* og *etter* 1724-forordningen. Størst var forskjellen i tiden *før*. Da utgjorde menn kun 20% av alle som ble dømt til gapestokken. Hele 80% var altså kvinner. Dette mønsteret endret seg *etter* 1724. Da ser man en økende likestilling mellom kjønnene når det gjaldt denne straffen. I tiden mellom 1724 og 1737 ble 28 personer dømt til straff i gapestokken. Av disse var 39% menn. Dette var en klar økning fra tiden *før*. Hva var årsaken til dette?

¹⁹⁴ 16 menn slapp straff før 1724 mot 9 menn etter 1724.

Tabell 4.5: Kvinner og menn dømt til gapestokken for leiermål, før og etter 1724-forordningen

	Kvinner	Menn	Totalt
Før 1724	16	4	20
Etter 1724	17	11	28
Totalt	33	15	48

Kilde: Tingbøker for Nordhordland, Sunnhordland, Voss, Hardanger, Lyse kloster og Halsnøy kloster

Den mest åpenbare forklaringen var 1724-forordningen, da gapestokken fikk lov hjemmel i leiermålsaker. Det var derfor ingen overraskelse at flere ble dømt til denne straffen etter dette, uavhengig av kjønn. Det er likevel ganske påfallende at åtte av de mennene som ble dømt til straff etter 1724, var *gifte menn*. Det faktum at disse hadde gjort seg skyldig i hor, kan ha medført at styresmaktene ønsket å straffe disse mennene hardt med straff i gapestokken? Med en slik forklaring er man igjen inne på moralske motiver for å ivareta samfunnsverdier. Denne forklaringen holder likevel ikke mål, da gapestokken kun ble brukt som subsidiærstraff i disse sakene.

Det var først og fremst bøter den tiltalte skulle straffes med. Det gikk heller ikke fram av domsavsigelsene at denne straffen skulle statuere noe eksempel. Hvilken funksjon skulle gapestokken ha etter 1724? Som tidligere nevnt hevder Risa at den ble brukt som pressmiddel for å drive inn leiermålsbøter. Var det samme tilfellet i sakene jeg har gjennomgått?

For å besvare dette spørsmålet må man først og fremst undersøke formuen til de dømte ektemennene. Var den på under 20 rd, ville bøtesummen tilfalle fogdens egen lomme. Dette vil i så fall kunne bekrefte Risas påstand. Uansett skal man ikke utelukke styresmaktenes økonomiske interesser i saker der ektemenn var tiltalt for hor.¹⁹⁵ I slike saker kunne det ligge en liten formue, der gapestokken kunne fungere som et effektivt hjelpemiddel for å sikre seg økonomisk vinning – både for fogden og myndighetene forøvrig. Dette kommer jeg tilbake til i både kapittel 5 og 6.

Oppsummering

I dette kapitlet har jeg kunnet avdekke relativt store kjønnsforskjeller når det gjelder bruk av gapestokk i Hordaland. Et klart flertall av dem som ble rammet av denne straffen var kvinner. Dette gjaldt i stor grad ugifte mødre i leiermålssaker. Årsaken til at det i størst grad var ugifte mødre som ble straffet med gapestokk kan forklares på tre måter: Først og fremst på grunn av fattigdom, men også fordi de var mødre. Avstraffelse med gapestokk var mindre tidkrevende

¹⁹⁵ Jf. Risa 1974, s 92

og unnagjort på få timer. Dermed forsvant problemet med underhold av barn. En tredje forklaring kan knyttes til at de ugifte mødre var mindre mobile. Det var vanskeligere for dem å rømme amtet sammenlignet med barnefaren.

Denne undersøkelsen viser at et flertall av menn slapp unna straff i gapestokken. Jeg kunne avdekke 25 menn som slapp unna denne straffen. Dette gjaldt utelukkende i leiermålssaker. Flere årsaker kan forklare dette. *For det første* var det flere som enten ikke ble tiltalt i saken eller møtte på tinget å vedsto sin forseelse. *For det andre* var flere barnefedre soldater. De slapp med det unna ordinær straff etter forordningene 1671 og 1696. *For det tredje* ble menn i enkelte tilfeller dømt til annen straff enn kvinnen han var tiltalt sammen med. Kvinnen ble dømt til straff i gapestokken, der mannen ble dømt til annen form for kroppsstraff – gjerne straffarbeid. *For det fjerde* var det et tilfellet der barnefaren døde før han ble tiltalt og dømt. I dette tilfellet måtte kvinnen, den ugifte moren, møte på tinget alene. Der ble hun dømt til straff i gapestokken. *For det femte* var det et tilfellet der barnefaren slapp unna fordi han allerede hadde sonet sin straff med fogden. *For det sjette* var det en barnefar som klarte å rømme amtet før han fikk sin tiltale og dom.

Menn ble imidlertid også dømt til straff i gapestokken, men da i større grad for andre forbrytelser enn leiermål. Dette gjaldt i størst grad tyverisaker før 1724-forordningen. Kjønnsskjellene var størst før denne forordningen. I årene etter 1724-forordningen kunne jeg avdekke en kvantitativ endring i dette mønsteret. Flere menn enn tidligere ble dømt til straff i gapestokken. Dette gjaldt i stor grad gifte menn, som ble tiltalt og dømt for hor. I disse sakene fungerte gapestokken som subsidærstraff. Den primære straffen var bøter ”på ytterste formue”. Domsavsigelsene hadde først og fremst et økonomisk aspekt. Dette må ses i sammenheng med myndighetenes fiskale interesser. Gapestokken skulle i disse sakene fungere som en effektiv trussel for å presse til seg bøtesummene. Ikke bare fra de gifte mennene, men også de ugifte mødrene.

Kapittel 5

Holdninger og handlinger

Det ligger en rekke utfordringer knyttet til hvordan man skal forstå fortidens menneskers holdninger og tankesett. Kildene jeg har gjennomgått ble skapt av fogd eller sorenskriver, og gir lite og bare indirekte informasjon om lokalbefolkningens syn. Hva som rørte seg i hodene deres og hvordan de vurderte egen og andres adferd er ikke lett tilgjengelige for oss. Deres vitneutsagn og tilståelser i tingbøkene kan fort ha blitt farget av ordene til kongens skrivekyndige menn. Forståelsen av hvordan de ugifte mødre opplevde straffen i gapestokken, samt hvordan lokalbefolkningen stilte seg til denne måten å straffe folk på, er derfor ikke lett å få innblikk i.

Dyrvik hevder at lokalsamfunnene oppfattet ugifte mødre og uekte barn som en trussel mot et forsørgingssystem der levebrødet, ekteparet og husholdet var bærebjelken. Illegitimiteten passet ikke inn i et slikt samfunn. Dette systemet gikk først og fremst utover kvinner. Dyrvik viser til hvordan historikere har påpekt myndighetenes ydmykelser av de ugifte mødre ”med offentlig skriftemål, bøtelegging, gapestokk og sosial deklarasjon(…)” som et system av kvinneundertrykking. Det var imidlertid ikke bare myndighetene som sto for denne ydmykelsen. Lokalbefolkningen diskriminerte og forfulgte de ugifte mødre videre utenfor kirken og kirkebakken.¹⁹⁶ Ble denne måten å straffe på, både på kropp og sjel, sett på som fortjent og rettferdig? Samsvarte handlinger med holdninger?

I dette kapitlet skal jeg se på hvilke holdninger som var knyttet til gapestokken som sanksjonsmiddel, både fra myndighetene og lokalbefolkningen. Jeg skal se på hvordan holdninger kom til uttrykk i kildene, både eksplisitt og implisitt. Er det noe som skiller holdningene hos myndighetene fra lokalbefolkningen? Ble gapestokken sett på som en hard, men rettferdig straff? Hovedfokuset i dette kapitlet vil ligge på leiermålssakene, da disse utgjør et stort flertall i denne undersøkelsen. Kjønnsperspektivet vil av den grunn følge som en rød tråd også i dette kapitlet – der kvinnene utgjør et flertall i de sakene som er gjennomgått. Kan synet på kvinnen reflektere holdningen til straffen – og omvendt?

Direkte og indirekte uttrykk for holdninger

I Risas undersøkelse fra Stavanger amt kommer holdningene til bygdelensmennene og fogden eksplisitt til uttrykk. Dette gjennom fogdens brevkorrespondanse med amtmannen. Deres

¹⁹⁶ Dyrvik: *Norsk historie 1536-1814*. Det norske samlaget Oslo, 2011, s 173

objektive interesser var motstridene, og må ha påvirket motivet for deres handlinger. Fogden, som ville ha økonomiske fordeler av å ta gapestokken i bruk, ytret et sterkt ønske om å plassere gapestokker utenfor kirkene i Jæren og Dalane fogderi. Bygdelensmennene nektet å følge ordre om å reise gapestokker. I henhold til Risa, så det ut til at lensmennene var imot gapestokken i seg selv.¹⁹⁷ Spørsmålet blir *hvorfor*?

Flere interesser kan ha ligget til grunn for at de reagerte slik de gjorde. For det *første* nektet de, med Risas ord, å representere en lokal bøddeltjeneste.¹⁹⁸ Denne motviljen kan ses i sammenheng med det æreløse og urene som var knyttet til bøddelen og hans hjelpere - rakkerne.¹⁹⁹ Dette var folk lensmennene ikke ville identifiseres med. Motivet for å nekte å utføre denne tjenesten, kan dermed ha vært en objektiv interesse om å bevare den ære og selvfølelse lensmennene hadde som samfunnsgruppe. Denne forklaringen er holdbar kun om gapestokken ble ansett som en del av bøddeltjenesten, noe Risa mener den ble i Jæren og Dalane på 1720-tallet. Dette var imidlertid ikke tilfellet andre steder. På Voss ser det ut til at gapestokken ble brukt utelukkende fordi det *ikke* fantes noen bøddel i dette fogderiet til å straffe folk med kagen.²⁰⁰ Vedkommende som satte de straffedømte i *gapestokken på Voss* var derfor ikke knyttet til noen bøddelvirksomhet. I regnskapene jeg har gjennomgått for Sunnhordland og Nordhordland, er det ikke bokført utgifter til bøddel i forbindelse med gapestokk-straff. Dette tyder på at gapestokken ikke har vært en del av en bøddelvirksomhet i dette området. Tankegangen kan selvsagt ha vært en helt annen blant lensmennene i Stavanger amt, der gapestokken kan ha vært knyttet til bøddelen og det æreløse.

Motivet kan videre ha vært knyttet til moral og personlig samvittighet. Ikke bare nektet de å sette opp gapestokker utenfor kirkene. De gikk også imot ordre fra fogden om å straffe menn og kvinner på denne måten. Dette reflekterer ikke bare holdninger knyttet til straffemåten, men også til selve lovbruddet. Likeledes også en holdning til personen som skulle straffes. Risa hevder at lensmennene kanskje ikke anså leiermål som alvorlig nok til å rettfærdiggjøre en slik straff.²⁰¹ Kanskje mente de at straff i gapestokken var en altfor hard straffemetode, der de sympatiserte med de straffedømte.

For det *tredje*, kan motstanden skyldes økonomiske fordeler knyttet til den tradisjonelle straffemåten. Arrest i lensmannsgarden kunne, ifølge Risa, representere gratis

¹⁹⁷ Risa 1974, s 90

¹⁹⁸ Risa 1974, s 90

¹⁹⁹ Dobbe 1995, s 91

²⁰⁰ Jfr. kapittel 3 fotnote 126, Tingbok for Voss nr. 4, 1664, 1664:3b, <http://digitalarkivet.no/da/VOSSTGB4.htm> Digitalarkivet. Se sak nr. 43 i vedlegg 1.

²⁰¹ Risa 1974, s 88 og 90-91

arbeidskraft for lensmannen.²⁰² Selve avstraffelsen på brød og vann hos lensmannen innebar selvsagt utgifter i forbindelse med underhold og transport av fangen. Dette fikk imidlertid lensmannen godtgjort. Det går fram av regnskapene. I henhold til Erichsen og NL 1.22.46-47 skulle saksøker svare for fengselsutgiftene. Ifølge NL 1.22.2, som omhandler leiermål, skulle omkostninger i forbindelse med fangens underhold og straff betales av den skyldiges bo, eller av saksøker såfremt denne hadde midler dertil. *Saksøker var i leiermålssaker fogden*. I verste fall måtte han ta beløpet ”af anden uvisse Sagefald”.²⁰³ Dette er en meget interessant faktor, da det ser ut til at både fogd og lensmenn hadde økonomiske interesser. Denne interessen motiverte imidlertid til ulike handlinger med ulike formål.

Lensmennenes motstand synes å ha vært så sterk, at fogden fryktet de ville forlate sine embeter fremfor å ta i bruk gapestokken [...] Jeg befrogt de før skulde qwittere deris Embeder end perswaderis til denne Forretning [...].²⁰⁴ Fogdens motsvarende ønske var imidlertid minst like sterkt. Han gikk langt for å få det som han ville. Blant annet var han villig til å true noen husmenn til å stå for denne avstraffelsen. Dette ble nektet av hans overordnede, amtmannen, som mente at han heller burde ta i bruk fengselsstraffen.²⁰⁵ Kanskje hadde amtmannen forordningen av 1725 i bakhodet da han responderte på fogdens ønske. 1725-forordningen var en videreføring av 1724-forordningen, og gjaldt nå også for byene. Et nytt element skilte imidlertid 1725- forordningen med den fra 1724. Det var hensynet til de ”skrøpelige”:

Saa skal og de, som ikke have Formue at betale, efter Loven paa kroppen enten med Fængsel i Raadhuustielderne paa visse Dage eller med Gabestokken, alt efter vedkommende Stiftamtmands Godtbefindende og efter de Skyldiges befundne førlige og skrøbelige Tilstand, afstraffes [...].²⁰⁶

Helsetilstanden til lovbrysterer skulle det nå tas hensyn til når stiftamtmanden eller amtmannen avgjorde sanksjonstypen – fengsel eller gapestokk. I henhold til Risa, ga 1725-forordningen i teorien lokalstyresmaktene fritt valg til å benytte forskjellige straffesanksjoner - vanlig forvaringsstraff på den ene siden, og en skamstraff som gapestokken på den andre siden. Hvilken av de to sanksjonstypene styresmaktene mente var den hardeste, går ikke fram av forordningen.²⁰⁷ Mye tyder imidlertid på at amtmannen i Stavanger anså gapestokken som

²⁰² Risa 1974, s 90 og 91

²⁰³ Erichsen 1993, s 66

²⁰⁴ Risa 1974, s 89

²⁰⁵ Risa 1974, s 89

²⁰⁶ Forordningen av 11. August 1725: *Om Leiermaals-Bøder*. Schou, 1795, s 506-507

²⁰⁷ Risa 1974, s 72

verre enn fengsel. Dette gikk fram i en resolusjon til fogden i Jæren og Dalane i 1730: Siden fogden ville benytte det (...) sidste extrimste , gabestocken (...), så måtte han selv sørge for å skaffe folk som kunne stå for denne avstraffelsen.²⁰⁸ Da fogden omsider fant noen som var villige til å utføre straffen i 1735, var dette for fogdens egen regning.²⁰⁹ Dette viser fogdens personlige engasjement for å få realisert denne straffemåten. Primært fordi han så økonomiske fordeler ved å ta denne i bruk.

Først og fremst er det holdningene ovenfra, til amtmann og fogd, som kommer til uttrykk i disse kildene. Men gjennom lensmennenes reaksjoner kan man også få et innblikk i holdningene nedenfra. Bygdelensmennenes handlinger kan ha vært et direkte resultat av press fra lokalbefolkningen. Mest sannsynlig handlet de også ut fra egne interesser – som ære, samvittighet og/eller økonomiske fordeler. Økonomisk bistand fra godtfolk i lokalsamfunnet, som bidro til at den dømte ikke endte i gapestokken, kan også si noe om en negativ holdning knyttet til denne straffemåten. Vi har ikke kildebelegg for at gapestokken i Jæren og Dalane var ønsket av andre enn fogden - heller ikke hans overordnede, amtmannen, ivret for dette. Dette leder fram til nok et interessant spørsmål. Var bruk av gapestokk betinget av hvilken fogd som hadde embete? Dette skal jeg besvare seinere i dette kapittelet.

Risa har ikke undersøkt holdningene til lokalbefolkningen knyttet til innføring og bruk av gapestokk. Dette skulle jeg gjerne undersøkt for å få et bedre sammenligningsgrunnlag, men ville blitt for omfattende for min undersøkelse. Jeg skal imidlertid undersøke hvordan holdningene var i Nordhordland og Sunnhordland, der gapestokken *var* i bruk.

I min gjennomgang av kildene for Hordaland, kommer holdninger knyttet til bruk av gapestokk kun til uttrykk implisitt i tingbøker og fogderegnskap. Dette gjelder både ovenfra og nedenfra. Jeg har undersøkt stiftamtmannsarkivet i Bergen, uten å finne tilsvarende brevveksling som i Rogaland mellom fogd og amtmann der. Hvilke holdninger som preget kongens menn og lokalbefolkningen blir derfor gjenstand for tolkning. Jeg mener imidlertid at det er mulig å få innblikk hva gjelder synet på dette sanksjonsmiddelet gjennom retorikk, utsagn og handlinger. Hvordan omtalte fogden og sorenskriveren de tiltalte? Lite samsvar mellom lov og domsavsigelser kan si oss noe om holdningen fra sorenskriver og fogd. Hva med lokalbefolkningen, ønsket de å se den dømte i gapestokken? Eller bistod de økonomisk og betalte boten, slik at den dømte slapp denne vanærende straffen? Disse handlingene kan gjenspeile en holdning knyttet til gapestokken, samt selve lovbruddet og personen bak handlingen. Kan livet etter straffen si noe om holdningen i lokalsamfunnet? For å besvare

²⁰⁸ Risa 1974, s 89

²⁰⁹ Risa 1974, s 91

disse spørsmålene har jeg supplert med egne funn fra både Sunnmøre og Ryfylke, samt resultater fra tidligere forskning, for å ha et større sammenligningsgrunnlag.

Myndighetenes holdninger

Gjennom det som ble skrevet i tingbøkene på tinget og i fogdens regnskaper, kan man få et innblikk i holdningene til sorenskriver og fogd. Hvordan de ordla seg for å beskrive datidens mennesker og deres handlinger, kan si noe om holdninger knyttet til både lovbrudd og straff. I den forbindelse blir skillet mellom før og etter 1725-forordningen helt sentral. Hensynet til de svake ble bevisstgjort, *ett år* etter at gapestokken fikk hjemmel i loven ”efter de Skyldiges befundne førlike og skrøbelige Tilstand”.²¹⁰ Dette viser hvor hard straff gapestokken i realiteten var. Den lovgivende makt både innså og tok hensyn til påkjenningen denne ville ha på svake mennesker i samfunnet. Forordningen tyder på en holdningsendring ovenfra, i normativ forståelse. Spørsmålet blir i hvor stor grad dette påvirket holdningene til de dømmende aktørene på tinget, samt straffepraksis i ettertiden. Dette er vanskelig å besvare, da kildene etter forordningen er såpass mangelfulle. Det er imidlertid minst like interessant å se på holdningene *før* forordningen og hvordan disse kom til uttrykk i kildene. Hensynet knyttet til ugifte mødre og deres barn, både i dom og praksis, samsvarte lite med det budskapet forordningen skulle komme med noen år seinere.

I en leiermålssak fra 1692 ble kvinnen Randi Larsdatter dømt til å stå i halsjernet to søndager etter hverandre. Etterpå skulle hun rømme ”lehnet”. Sorenskriveren beskrev Randie og hennes liv som ”Quind folch Randie Larsdr: hafuer saa offte lefuet udj it Schamelig Letferdigt Lefuit, daa bøer hun saa snart hun blifuer frisch effter barne Fødselen, at staa udj hals Jernet”.²¹¹ Randi hadde fått tre barn med tre menn. Hun ble ikke dømt til bot, bare halsjernet. Det er ingen tvil om at sorenskriveren stilte seg negativt til Randi og det lovbruddet hun hadde begått. Ordet ”Quind folch” markerte en kvinne med lav status, og ble ifølge Telste brukt i nedsettende forstand.²¹² Det interessante er ordet ”Schamelig” som sorenskriveren brukte for å beskrive det livet Randie hadde levd. Det samsvarte med den funksjonen gapestokken skulle ha; nemlig som *skamstraff*. Sorenskriveren dømte Randie til straff i gapestokken, uten bot som et alternativ. Hun kunne altså ikke betale seg fri fra kroppslig refselse. Dette tyder på at sorenskriveren mente gapestokken var en rettferdig straff.

²¹⁰ Jfr. Forordningen av 11. august 1725: *om Leiermaals-Bøder*.

²¹¹ Tingbok for Hardanger, Voss og Halsnøy kloster 1692, 1692:52b-53a

<http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001691.htm> Digitalarkivet. Se sak nr. 49 i vedlegg 1.

²¹² Telste 1993, s 109

I tillegg ble det på tingmøtet opplyst at Randie hadde dårlig helse etter fødselen. Dette formildet imidlertid ikke dommen. Hun fikk i det minste tid til å bli frisk, og kanskje var intensjonen god fra sorenskriveren. Kanskje anså han gapestokken som et bedre alternativ for en svak mor med et barn på armen, enn dager i fengsel på brød og vann. Det nedsettende ordvalget, samt at hun ble dømt til å rømme lenet, tyder imidlertid på at det ble vist lite hensyn til mor og barn i fremtiden.²¹³

Det ble ikke vist noen form for nåde når det gjaldt iverksettelse av kroppsstraff. Hverken fattigdom eller dårlig helse ble tatt hensyn til da dommen ble avsagt. I 1704 ble Dorthe Larsdatter dømt til å stå i gapestokken for hennes leiermåls forseelse. Da hun først ble stevnet inn var hun for svak til å møte og trengte noen dager fri til å føde barnet. Til neste ting møtte hun og fikk sin dom. Ironisk nok hadde hun nektet å gjøre sin ed alene, ”mend end oc døe om det giordes fornøden”.²¹⁴ For det skulle gå dårlig til med Dorthe. Hun lå i sin sykeseng etter dommen, og det i stor fattigdom. Det skulle heller ikke gå lang tid før hun også døde, og det før ”hun kunde sin straf udstaae”.²¹⁵ Hadde det ikke vært for at hun avgikk med døden straks etter dommen, hadde hun mest sannsynlig blitt tvunget opp til kirkebakken for å utstå sin straff. Hun var nemlig ikke den eneste fattige med dårlig helse. Fogden beskrev kvinner som var så fattige ”der ei har det allerringeste lifs ophold, men snart af hunger og sult må bortdød”.²¹⁶ Dette hindret imidlertid ikke en fullbyrdelse av kroppsstraffen.

I enkelte tilfeller kan det likevel se ut som at lensmannen argumenterte mot fogden og en slik praksis mot svake mødre. Telste peker på at det en sjelden gang hendte at lensmannen mente at en bøtelagt kvinne ikke var sterk nok til å tåle kroppsstraff. Dette kom fram i en sak fra 1707. Lensmannen i Ål fant Kari Ellefsdatter uten annet enn et barn hun måtte forsørge ved hjelp av andre. Han beskrev henne som ”saa siug og svag voren att hun ey kand føres til Nogen straf”.²¹⁷ Bygdelensmannen, som var i nær kontakt med lokalbefolkningen, så lidelsene på nært hold. Deres holdninger både til straffedømte og selve straffen kan ha blitt påvirket av et sterkere bånd knyttet til bygdesamfunnet. Hans forhold til de ressursvake mødrene skal derfor ikke undervurderes når det gjaldt hans vurdering av deres skjebne. Denne parallellen kan trekkes videre til motstanden i Stavanger amt, der lensmennene aktivt gikk imot fogdens ordre om å straffe folk med gapestokken 20 år seinere.

²¹³ Tingbok for Nordhordland 1694, 1694:3, <http://digitalarkivet.uib.no/da/tgb25nh1.htm>, Digitalarkivet.

”Schamelig” var ikke det eneste uttrykket som ble brukt. I en annen sak fra 1694 var et par tiltalt for å ha fått to barn uten å være gift. Sorenskriveren begrunner straffen i halsjernet med deres ”foragerlig lefnit”. Se sak nr. 25 i vedlegg 1.

²¹⁴ RA/EA-4092/R48/L2982. Fogderegnskap for Sunnhordland og Hardanger, 1704. Se sak nr. 13 i vedlegg 1.

²¹⁵ Ibid.

²¹⁶ RA/EA-4092/R48/L2982. Fogderegnskap for Sunnhordland og Hardanger, 1704.

²¹⁷ Telste 1993, s 105

I en leiermålssak fra år 1700 ble faktisk gapestokken brukt som en ”formildende” straff for den dårlig stilte mannen Haagen Jacobsen. Han fortalte selv at han var for svak til å kunne arbeide, da hans hender var ganske ”forderfvet”. Allmuen bekreftet at han ikke hadde penger til bøter og at han på grunn av sin skrøpelighet var ”forarmed”. Dette tok retten hensyn til. Av dommen fremgår: ”Effter Almuens forKlaring om hans u-formuenhed bør dend instefnte Haagen Jacobs: at straffes paa krop/n med gabestocke/n”.²¹⁸ Det ville nok være lite hensiktsmessig å sende Haagen til straffearbeid i Sogn i hans dårlige helsetilstand. Om sorenskriveren tok hensyn til dette av ren medlidenhet, eller om han så ulempene dette ville medføre for kongens kasse, er vanskelig å si. Haagen hadde uansett gjort seg fortjent til noen timer i gapestokken.

Som jeg viste i kapittel 3, samsvarte ikke alltid lov med domsavsigelser og straffepraksis. Dette gjaldt særlig tiden *før* 1724-forordningen. Alle de tre overnevnte sakene er eksempler på dette. I henhold til NL 1687 skulle leiermålspersoner dømmes til bot og ”fængsel på kroppen”. Trolig var dette ment å innebære dager i lensmannsarresten. Hva som lå i begrepet ”fængsel på kroppen” ser likevel ut til å ha vært et tolkningsspørsmål, både for sorenskriver og fogd.

I min gjennomgang av både tingbøker og fogderegnskaper var det store variasjoner når det gjaldt hvilke typer kroppsstraff lovbrytere ble idømt og straffet med. I ett og samme år kunne det veksle fra fengsel på vann og brød til gapestokk. I 1704 ble for eksempel Dorthe Larsdatter dømt til gapestokken, mens Ingeborg Olsdatter ble dømt til fengsel. De ble straffet for samme lovbrudd – leiermål.²¹⁹

Domsavsigelsene i leiermålssaker på slutten av 1600-tallet ble ofte skjønnsmessig avgjort. Hvilken kroppsstraff som ble iverksatt hvis den dømte ikke kunne betale boten, ser ut til å ha vært avhengig av flere forhold. Først og fremst var dette avhengig av tilgjengelighet, slik som på Voss der gapestokken ble brukt fordi det ikke var noen bøddel.²²⁰ Hvilken fogd og sorenskriver som satt med handlings- og domsmakt kan også ha vært avgjørende. På grunn av fattigdom var det mange som ikke kunne betale bøtestrafen. Enkelte steder ble kroppsstraff likevel ikke idømt/ikke satt i verk. I Ryfylke viser fogdens sikt- og sakefall ingen tegn på kroppsstraff enkelte år. I Sunnmøre fogderi derimot ser det ut til at kroppsstraff ble

²¹⁸ Tingbok for Sunnhordland 1700, 1700:59, <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001700shl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 10 i vedlegg 1.

²¹⁹ Tingbok for Sunnhordland 1704, <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001704shl.htm> , Digitalarkivet. RA/EA-4092/R48/L2982. Fogderegnskap for Sunnhordland og Hardanger 1704.

²²⁰ Tingbok for Voss nr. 4 1664, <http://digitalarkivet.uib.no/da/VOSSTGB4.htm> , Digitalarkivet. – ingen bøddel på Voss, derfor gapestokken. Jf. Kapittel 3, s 38. Se sak nr. 43 og 44 i vedlegg 1.

brukt i samtlige år fra 1681 til ut på 1700-tallet.²²¹ Gapestokken ble i dette fogderiet utelukkende brukt til å straffe leiermålsdømte.²²² Dette skal jeg komme tilbake til seinere i kapitlet.

Den overnevnte drøftingen kan bidra til å underbygge regionale forskjeller når det gjaldt straffepraksis. Hvilken type kroppsstraff som ble dømt på tinget samt hvorvidt den ble iverksatt i praksis, kan ha variert mellom de enkelte sorenskriveriene og fogderiene i landet. Når sorenskriveren dømte folk til gapestokken tolker jeg dette som at han mente denne straffen var fortjent. Ikke fordi loven foreskrev dette, men fordi han selv oppfattet det slik. Fogdens motiver kan ha forholdt seg noe annerledes. Selvsagt kan han ha ansett straffen som fortjent. Han hadde imidlertid også et økonomisk motiv for å ta i bruk gapestokken, spesielt etter 1722-reskriptet.

Gapestokken betinget av sorenskriver?

Historiker Bodil Chr. Erichsen har gjort en undersøkelse på kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet. Hun har blant annet sett på eneveldets strafferett og forholdet mellom lov og dom. En helt nøyaktig beregning av antall ulovbestemte dommer er vanskelig å etablere. Hun hevder imidlertid at en del dommer *ikke fulgte loven*. Hun begrunner dette med at lovkindene i noen grad var uklare. Dette gjaldt eksempelvis leiermålsbøter før 1688.²²³ Spørsmål som reiser seg blir naturligvis om det var lik rett for alle. Likeledes hvordan forholdet mellom lov, dom og praksis i realiteten var. Erichsen hevder at retten *ikke* var lik for alle. Muligheten til å påvirke rettergangen og til å unngå korporlig straff var mye større for den som hadde penger. I henhold til Erichsen var avvik fra loven i mange tilfeller av formildende karakter. Det var imidlertid også tilfeller av det motsatte - der dommen var streng i forhold til loven. I bøtestraffsaker ble loven stort sett fulgt. I andre saker ble det dømt etter dommerens skjønn i vidt omfang.²²⁴

I denne delen av oppgaven blir det aktuelt å se om samme tendenser kan avdekkes for de sakene som fremgår i denne undersøkelsen. Var domsavsigelsene på tinget basert på en skjønnsmessig vurdering? Det interessante blir å se om de enkelte aktørene utnyttet tingets maktpotensialet, både i tiltale og straff.

²²¹ EA-4092/R54, Sikt-og sakefall for Sunnmøre fogderi 1680-1704. Se vedlegg 2.

²²² EA-4092/R47, Sikt og sakefall for Ryfylke fogderi 1682- 1696, se vedlegg 2

²²³ Erichsen 1993, s 2, 236,

²²⁴ Erichsen 1993, s 240-241

En systematisering av tingbøkene gjør det mulig å vurdere om enkelte sorenskrivere avsa dom i kraft av egen autoritet og eget skjønn. Jeg har undersøkt de sorenskriverne som hadde embete gjennom min periode, både i Sunnhordland og Nordhordland. Dette for å se om noen dømte gapestokk-straff mer enn andre. Denne analysen krever imidlertid visse forbehold.

For det *første*, gapestokken var ikke nødvendigvis en strengere straff enn andre former for kroppsstraff. Da sorenskriveren dømte lovbrøyttere til straff i gapestokken, betyr ikke dette nødvendigvis at dommen var ”streng” eller at intensjonen var en strengere straffeform. Det er viktig å understreke at lovens ord og hva som mentes med ”fængsel på kroppen” ble et tolkningsspørsmål for den enkelte sorenskriveren. Gapestokk var ikke nødvendigvis en verre straff enn å bli satt i fengsel på vann og brød. Dette skal jeg drøfte nærmere seinere i kapitlet. Det er imidlertid *funksjonen* som er av interesse i denne analysen, der skammen og offentlig ydmykelse var intensjonene ved den førstnevnte. Denne intensjonen har nok vært sorenskriveren bevisst da han avsa dommen. Det vil derfor være nærliggende å tro at sorenskriveren dømte folk til gapestokken av en bevisst grunn. Denne grunnen kan ha vært av forebyggende karakter, der gapestokken ble ansett som mest avskrekkende for likesinnede. Poenget er at valget av gapestokk som straff, kan ha vært betinget av sorenskriverens *holdninger*. Hans forståelse og tolkning av loven, kan ha blitt farget av personlige holdninger knyttet til selve lovbruddet og hva han oppfattet som rettferdig straff for tiltalte. Det at så mange var kvinner i de sakene jeg har gjennomgått skal heller ikke undervurderes i den sammenheng. Som tidligere nevnt ble kvinner i leiermålssaker omtalt i nedsettende forstand. Dette kan reflektere synet på straffen de fikk. Statusen til tiltalte, kan gjenspeile status på gapestokken. Og en skammelig handling fortjente en skambelagt straff.

Det er viktig å se domsavsigelsene på tinget i lys av forordningen av 1724. Sorenskrivere som dømte leiermålsforbryttere til straff i gapestokken før dette, gjorde dette uten lovhjemmel. Det må også understrekes at både gapestokk og halsjern var foreskrevet i lovverk og forordninger før dette, men da for andre lovovertridelser.²²⁵

Domsavsigelsene var ofte skjønnsmessige, og må ha vært avhengig av den enkelte sorenskriver som satt på tinget. I Hordaland ble gapestokken brukt som en del av straffen relativt sporadisk gjennom hele undersøkelsesperioden. Med noen unntak, var det ikke før *etter* 1724-forordningen at gapestokken ble brukt i flere saker og mot flere personer på ett og samme år. Det er vanskelig å knytte denne bruken opp til enkelte sorenskrivere. Noen skilte seg imidlertid ut, både før og etter forordningen.

²²⁵ Jf. Kapittel 1 s 9-12 om ”lover og forordninger”.

Tabell 5.1: Sorenskrivere i Nordhordland og antall dømte til straff i gapestokk i deres embetstid

	Hans Clausen 1650- 1656	Jørgen Poss 1657- 1659	Hans Hansen Weiner 1659- 1685	Christian Nicolai Aboe 1685- 1702	Arent Baltzerersen 1708-1713	Arnoldus de Fine 1713- 1732	Michael Tønder 1732- 1742	Totalt
Antall saker	1	-	6	4	-	23	1	35

Kilde: *For rett og rettferdighet i 400 år – sorenskriverne i Norge 1591-1991- s 224-225*

I Nordhordland var det fem sorenskrivere som sørget for at gapestokken ble en del av dommen. Dette gjaldt både leiermålssaker og andre saker, se tabell 5.1. Spesielt pekte Arnoldus de Fine seg ut, som var sorenskriver fra 1713-1732. Han dømte 23 leiermåltiltalte subsidiært til gapestokken, alle *etter* 1724. Han hadde dermed hjemmel i loven for sine domsavsigelser. De mange gapestokk-straffene kan derfor forklares med forordningen, ikke de Fines personlige holdninger. Domsavsigelser *før* 1724 er mer diskutabile i forhold til den enkelte sorenskriver og hans holdninger. Det var to som skilte seg ut i denne sammenheng. Hans Hansen Weiner, som var sorenskriver fra 1659-1685, dømte seks personer til gapestokken i løpet av sin periode. Christian Nicolai Aboe, sorenskriver fra 1685-1702, dømte fire til samme straff. Det som skilte disse to fra de Fine var først og fremst domsavsigelsene før forordningen, men også lovbruddene det gjaldt. De Fine dømte samtlige 23 personer for leiermål. Det var ikke tilfellet med de to andre, som også brukte denne straffen for tyveri og u-gudelige ord. I motsetning til i de Fines tid, ble gapestokken også stort sett brukt som primærstraff²²⁶ og i saker med flere års mellomrom.²²⁷

Det er også verdt å merke seg Michael Tønder, som var sorenskriver fra 1732-1742. Han dømte kun *en* person til gapestokken i 1741. Saken er spesiell fordi denne domsavsigelsen ikke hadde hjemmel i loven. Niels Thomæsøn Soleim var tiltalt for *tyveri*. I løpet av rettsmøtet kom partene til enighet og inngikk et forlik. Niels skulle betale de fornærmede en erstatning. Sorenskriveren var imidlertid ikke fornøyd med dette. Han ønsket en strengere straff for Niels og det lovbruddet han hadde begått. Niels ble av den grunn i

²²⁶ I en leiermålssak fra 1675 ble den bruk som subsidiærstraff, se sak nr. 22 i vedlegg 1. I alle andre saker fra Weiner og Aboes tid ble den brukt som hovedstraff (bot var ikke noe alternativ).

²²⁷ Fra 1659-1702 blir gapestokken brukt i følgende år: 1665, 1668, 1675, 1678, 1680 1694 (to saker). Se sakene nr. 20, 21, 22, 23, 24, 25 og 26 i vedlegg 1.

tillegg dømt til straff i gapestokken. Sorenskriveren begrunnet denne dommen med at ”baade den ind sræfnte Niels Thomæsøn Soleim og andre lige sindede kand have afskye for saadan strafværdig gierning”.²²⁸ I dette tilfellet var det altså sorenskriverens skjønnsmessige vurdering av saken som avgjorde dommen. Tønder mente nok at Niels slapp for billig unna med et forlik, og at det var på sin plass med offentlig ydmykelse i gapestokken. Samtidig lå det nok en forebyggende intensjon bak – en slik atferd var ikke akseptabel og skulle ikke gå ustraffet hen. Dette budskapet måtte nås ut til offentligheten ved å statuere et eksempel. Da var gapestokken veien å gå, etter Tønders mening.

Tabell 5.2: Sorenskrivere i Sunnhordland og antall dømte til straff i gapestokk i deres embetstid

	Christen Bertelsen Haue 1653-1663	Povel Troelsen 1663-1680²²⁹	Bendix Diurhus 1668-1697	Peter Heiberg 1697-1729	Ivar Randulf 1729-1751	Totalt
Antall saker	-	2	7	8 (9) ²³⁰	2 (3)	20

Kilde: For rett og rettfærdighet i 400 år – sorenskriverne i Norge 1591-1991- s 224-225

I Sunnhordland var det fire sorenskrivere som dømte lovbrøyttere til gapestokken. Dette gjaldt både leiermålsaker og andre saker. To skilte seg ut i denne sammenheng, se tabell 5.2. Bendix Diurhus, som var sorenskriver fra 1668-1697, dømte 7 mennesker til gapestokken i løpet av sin periode. Peter Heiberg, som var sorenskriver fra 1697-1729, dømte åtte (ni) til samme straff – seks av disse før 1724. Det er først og fremst domsavsigelsene før forordningen som er av interesse. Djurhus dømte samtlige uten hjemmel i loven. Fire kvinner ble dømt for leiermål, to kvinner for slagsmål og en mann for ”ond schieldz mund”. Flere av sakene fant sted samme år. Det var heller ikke det store skillet i tid mellom de andre

²²⁸ Tingbok for Nordhordland 1741, 1741:252, <http://digitalarkivet.uib.no/da/nhlrgb40f.htm>, Digitalarkivet. Se sak nr. 42 i vedlegg 1.

²²⁹ Troelsen ble stilt for retten og suspendert, og Diurhus tok over embetet i 1668. Troelsen ble frifunnet i 1670, og nektet å gi opp sitt embete. Resultatet ble da at sorenskriveriet ble delt mellom de to. Dette varte fram til 1680, da Troelsen døde. Sorenskriveriet ble da samlet igjen under Diurhus. Som satt fram til sin død i 1697. Se Reksten, Erling: *Krongodssalg og embetsstand i Bergenhus len/Bergen stiftamt i 2. Halvdel av 1600-tallet. B:2 Embetsstanden*. Oslo, 1979, s 89-90.

²³⁰ Tingbok for Sunnhordland 1729, 1729:146, <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001729sh.htm>, Digitalarkivet. En sak fra 1729 ligger i gråsonen mellom de to sorenskriverne, som skifter embete samme år – Heiberg avgikk og erstattes av Randulf. Dette var en leiermålssak, der en kvinne ble dømt til gapestokken. Se sak nr. 16 i vedlegg 1.

sakene.²³¹ Heiberg dømte fem for leiermål og *en* for overfall og skjellsord i tidsrommet 1700-1704. Ingen av disse domsavsigelsene hadde hjemmel i loven. Heiberg hadde altså god erfaring med gapestokken allerede før forordningen. Det var nok derfor naturlig å videreføre denne tradisjonen da forordningen trådte i kraft. Likevel var det bare to (tre) personer Heiberg valgte å dømme til gapestokken etter forordningen.

De to tabellene viser at enkelte sorenskrivere kan knyttes opp til bruk av gapestokk mer enn andre. I tiden før forordningen, ser det ut til at bruken var betinget av hvilken sorenskriver som hadde domsmakt. Gapestokken ble brukt relativt sporadisk, med flere års mellomrom. Dette kan tolkes som at sorenskriveren brukte denne bevisst for å statuere eksempler. Dette var først og fremst tilfellet i Nordhordland, men samme tendens kan avdekkes i Sunnhordland. Det er ingen tvil om at den ble brukt fordi den av sorenskriveren ble sett på som rettferdig, spesielt *før* 1724. Men var det en hard straff?

Som tidligere nevnt var begrepet ”fængsel på kroppen” et tolkningsspørsmål for den enkelte sorenskriver. Denne tolkningen påvirket dom og type kroppsstraff som skulle iverksettes. Av den grunn kan det være interessant å se om gapestokken ble sett på som en hardere straff enn de andre kroppsstraffene som ble brukt i samme tidsperiode. I den forbindelse blir også æresbegrepet viktig å drøfte: Mistet man æren i gapestokken?

Ære eller ikke ære – gapestokken en hard straff?

I henhold til Thomson, innebar ikke straff med gapestokk tap av æren. Kun om gapestokken ble komplementert til en annen straff, kunne konsekvensen bli tap av ære.²³² Denne straffemetoden var heller ikke den verste straffen, tolker man etter tingbøkene. Et par som ble dømt til halsjernet for leiermål i 1694, ble truet med høyere straff om de gjentok forseelsen ”saa fremt de ej til høyre (høyere) straf vil vorde anseede”.²³³ Sannsynligvis var det kagen sorenskriveren siktet til. Den ble brukt når tiltalte ble dømt for gjentatte leiermål.²³⁴ Dette kan underbygges ved et eksempel fra Sunnmøre i 1690: Kvinnen ”blefv for hendis 3 de forseelsee, til dømbt at strøgis til kagen”.²³⁵ Ifølge Erichsen, var dette den mest brutale og beskjemmende straffen på slutten av 1600-tallet. Straffen foregikk på en offentlig plass. Den som skulle

²³¹ Fra 1668-1704 var gapestokken en del av dommen i følgende år: 1678 (tre dømt), 1681, 1692 (tre dømt), 1700 (fire dømt), 1704 (to dømt). Se sakene nr. 3, 4, 5, 6, 7, 8 9, 10, 11, 12 og 13 i vedlegg 1.

²³² Thomson 1972, s 140

²³³ Tingbok for Nordhordland 1694, 1694:3 <http://digitalarkivet.uib.no/da/tgb25nhl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 25 i vedlegg 1.

²³⁴ Thomson 1972, s 139

²³⁵ Sikt- og sakefallslisten for Sunnmøre 1690, EA-6043/R/Rc/L0092/0008/0003, Sunnmøre: B Sikt- og sakefall, , 1690-, oppb: RA http://arkivverket.no/URN:db_read/rk/27532/3/?size=gigant&mode=0 . Se vedlegg 2.

straffes ble bundet til en påle: kag.²³⁶ Straffen ble så utført av bøddelen med en pisk som hadde ni l rfletter, og innebar tap av hud og  re for den straffedømte.²³⁷

Som tidligere nevnt ble gapestokken brukt som formildende straff, der alternativet var arbeidsstraff.²³⁸ Den ble brukt i ben dningssaker i Stavanger amt på 1720-tallet, der kvinner som var dømt til arbeidsstraff ble ben det til fengsels-og gapestokkstraff.²³⁹ Dette kan tyde på at gapestokken ble ansett som en mildere straff enn arbeidsstraff. Denne tolkningen krever imidlertid forbehold. Både funksjonen og hensikten til de to straffem tene var forskjellig. Straffarbeid var en fysisk avstraffelse der hensikten var   tjene opp bøtesummen til kongens kasse.²⁴⁰ Gapestokken derimot var psykisk belastende, der hensikten var offentlig ydmykelse til skrekk og advarsel. Den egnet seg nok bedre for de fysisk svake i samfunnet, som den skrøpelige Haagen eller de fattige utsultede mødrene. Om gapestokken var en mildere straff enn straffarbeid, kommer altså helt an på hvordan man veier funksjon og hensikt. Likeledes om man anså fysisk avstraffelse som verre enn psykisk. Valg av subsidiærstraff trenger ikke være et spørsmål om mild eller hard straff, men snarere en vurdering av hva som egnet seg best for den dømte – men kanskje vel så mye, hva som var mest gunstig for kongens kasse. Det var blant annet fiskale årsaker som gjorde at arbeidsstraff ble erstattet av gapestokk/fengselsstraff i 1724.²⁴¹

Fogdens egne interesser kunne også være avgjørende for hvilken kroppsstraff den dømte fikk. I 1724 ba fogden i Jæren og Dalane om han ikke kunne få straffe to kvinner med fengsel og gapestokk, fremfor straffarbeid. Han klaget over at det ville være for mye bry for ham, dersom han skulle sende de to kvinnene til ”fiskevera”.²⁴²

I Stavanger amt påla amtmannen byfogden   bruke gapestokk istedenfor fengselsstraff mot ugifte mødre i 1735. Dette betyr ikke at den var formildende. Som tidligere nevnt, anså amtmannen gapestokken som en mer ekstrem straff enn fengsel.²⁴³ Motivet for p leggelsen i 1735 var ikke hensynet til moren i direkte forstand, men til spedbarnet. Den var raskere i bruk, slik at mødrene ”igien faae Lejlighed at passe deris børn op”.²⁴⁴

Det ser likevel ut som at fengselsstraff og gapestokk omtrent var like harde straffer. De to straffem tene opptr dde parallelt i både i domsavsigelser og praksis for samme

²³⁶ Erichsen 1993, s 94

²³⁷ Erichsen 1993, s 94 og Dobbe 1996, s 124

²³⁸ Jfr. kapittel 5 s 76, fotnote 218

²³⁹ Risa 1974, s 100

²⁴⁰ Risa 1981, s 36

²⁴¹ Risa 1981, s 36 og Hansen 1981, s 42

²⁴² Risa 1974, s 101

²⁴³ Risa 1974, s 89.

²⁴⁴ Risa 1974, s 95

lovbrudd. Ingen av de to innebar tap av ære, og ble i stor grad brukt for sedelighetsforbrytelser. Hva som avgjorde om det ble det ene eller det andre, har nok vært betinget av sorenskrivers vurdering av hva han oppfattet som mest gunstig. Kanskje var nettopp hensynet til spedbarnet utslagsgivende da sorenskriveren dømte ugifte mødre til gapestokken fremfor fengsel eller straffarbeid.

Gapestokken – et initiativ fra fogden?

I 1681 gikk Falch Laurdsen Dahlhoff, som var fogd i Nordhordland 1680-1684, til innkjøp av halsjern til gapestokker utenfor ”en deel” kirker.²⁴⁵ For dette ble det bokført 6 rd og 3 ½ mark. Han ble siden overført til Sunnhordland i 1684, der han var fogd fram til 1700.²⁴⁶ I løpet av sin embetsperiode i Sunnhordland, ble i alt syv personer dømt til straff i gapestokken – 35% av det totale antallet som ble dømt til gapestokken på tinget i Sunnhordland.

Om dette hadde noen sammenheng med at det var Dahlhoff som var fogd, er selvsagt vanskelig å si. Fogden hadde ikke direkte domsmakt, men fungerte som anklager og påtalemakt. Dette vises i en sak fra 1694 der fogden ”protesterede oc forment at de begge burde ansees og strafis eftter Lougen andre til exempel og afschye.”²⁴⁷ Fogdens mulighet til å påvirke utfallet av straffeutmålingen bør derfor ikke undervurderes. Jeg skal ikke drøfte fogdens rolle i straffeutmålingen i denne undersøkelsen. Jeg skal kun konsentrere meg om *fogdens initiativ* for å ta i bruk gapestokken. Likeledes om dette kan ha vært motivert av en egen interesse. Fogden Dahlhoff vil bli brukt som eksempel i en sammenligning med fogden i Jæren og Dalane, der innføringen av gapestokk var motivert av fogdens økonomiske særinteresser.

Det var ikke noe lovverk som foreskrev gapestokken som sanksjonsmiddel på bygdene før NL av 1687 – seks år etter at Dahlhoff tok initiativ til innkjøp av halsjern i Nordhordland. Ingen øvrighet befalte fogden om å sette opp gapestokker utenfor kirkene. Likevel så han det som nødvendig å gå til innkjøp av jern og fangeredskaper til de kirker der halsjern ”mig iche reigistr forefant”.²⁴⁸ Gapestokken var altså allerede i bruk i fogderiet, og Dahlhoff videreførte en allerede etablert straffepraksis. Konsekvensene av hans personlige initiativ må likevel vektlegges. Dette innkjøpet kan ha ført til en økning i omfang, både geografisk og hyppighet.

²⁴⁵ EA-6043/R/Rc/L0060/0003/0003, Nordhordland og Voss: C Sikt- og sakefall, , , 1681-, oppb: RA , http://arkivverket.no/URN:db_read/rk/26486/5/ , <http://www.arkivverket.no/URN:NBN:no-a1450-rk20090630350198.jpg> , Arkivverket. Se vedlegg 1: *Stikkprøver*.

²⁴⁶ Reksten 1979, s 87-88

²⁴⁷ Tingbok for Nordhordland 1694, 1694:3, <http://digitalarkivet.uib.no/da/tgb25nhl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 25 i vedlegg 1.

²⁴⁸ jf. Kapittel 5 fotnote 245. Se vedlegg 1: *Stikkprøver*.

Likevel ser det altså ikke ut til at noen ble *dømt* til gapestokken i hans periode som fogd i Nordhordland. Dette betyr midlertid ikke at gapestokkene ikke ble tatt i bruk i denne perioden. Det at fogden har gått til innkjøp av halsjern, kan tyde på at han hadde til hensikt å ta dem i bruk – uavhengig av dom på tinget. Hvilke interesser motiverte fogden til en slik handling?

Å sone med fogden var en måte å betale bøtene sine på. Med ”soning” forstår vi en bot som er betalt direkte til fogden uten dom på tinget.²⁴⁹ Ifølge Erichsen var soning en institusjon utenfor tinget. Hensikten var ”å unngå dom og prosess, samt den negative fokusering på ens person som fulgte en tiltale på tinget”²⁵⁰ I henhold til Risa ble slik soning betalt med fulle bøter, og var derfor kun forbeholdt de med gode økonomiske midler i samfunnet.²⁵¹ Historiker Hans Eyvind Næss mener derimot at bøtene ofte ble redusert ved soning.²⁵² Soning uten tiltale og dom var vanlig praksis fram til begynnelsen av 1600-tallet. Hvordan denne praksisen forholdt seg i tiden etter har vært gjenstand for diskusjon. Undersøkelser har imidlertid vist en soningspraksis til langt ut på 1700-tallet.²⁵³

I min undersøkelse har jeg foretatt stikkprøver i tingbøkene for Nordhordland, for å se om soning med fogden ble praktisert på slutten av 1600-tallet.²⁵⁴ Jeg kunne avdekke flere eksempler på at en slik praktisering fant sted også her. Et eksempel fra 1682 er verdt å merke seg. To brødre klagde på fogden Johan Thorson. For tre år siden hadde han uten ”Loug og domb; for schieldsord som schal Vere Passerit Imellem Han/nem og hans Broder, hafuer ladet hannem fra Exeqvere 15 Rdr: og lige saa 15 Rdr: fra hans Broder Isach.”²⁵⁵ Sorenskriveren bekreftet at det ikke var dom i saken. Samme år gikk det også fram at Hans Kleppe hadde avsonet med fogden for 7 rdr.²⁵⁶ Begge disse eksemplene underbygger en soningspraksis i Nordhordland på slutten av 1600-tallet. Dette er interessant fordi det kan ha bidratt til et økonomisk motiv for fogden i inndragelsen av bøter. Spørsmålet blir om økonomiske fordeler motiverte Dahlhoff til å gå til innkjøp av halsjern i 1681. Videre om han kan ha brukt gapestokk/halsjern som pressmiddel for å drive inn bøter til egen lomme? Var dette tilfellet, kan man trekke en parallell til fogden i Jæren og Dalane. Der var de økonomisk fordelene drivkraften bak innføringen av gapestokken på 1720- 30-tallet. Gapestokker ble her satt opp

²⁴⁹ Løyland 1992, s 16.

²⁵⁰ Erichsen 1993, s 92.

²⁵¹ Risa 1974, s 80.

²⁵² Erichsen 1993, s 92.

²⁵³ Erichsen 1993, s 243 og Løyland 1992, s 16, 17 og 18, Ødeskaug 2006, s 63, Risa s 78.

²⁵⁴ Tingbøker for Nordhordland 1675, 1676, 1677, 1678, 1679, 1682, 1685-87, 1689, 1690, 1694-95. Se ”Kilder” for detaljert kildehenvisning.

²⁵⁵ Tingbok for Nordhordland nr. 21 1682 <http://digitalarkivet.uib.no/da/tgb21nhl.htm>

²⁵⁶ Ibid.

utenfor kirkene i 1727, men ble likevel ikke tatt i bruk før 1735. Det var da på fogdens eget initiativ.

Hvorvidt sikt-og sakefallslistene registrerte alle bøter som faktisk ble betalt er, i følge Erichsen, et åpent spørsmål. Fogden kunne stikke pengene i egen lomme dersom saken ikke var innført i tingboken. Soning utenfor tinget, uten tiltale og dom, kunne med andre ord lett utnyttes økonomisk av fogden. Hvorvidt dette var reelt er vanskelig å si. Et kongelig reskript fra 1693 tyder imidlertid på at sentralmyndighetene i København hadde problemer med hemmelig soning med fogd.²⁵⁷

[...] hvis Bøder dog siden hemmelig, og uden Iagttagelse af Kongens deraf faldende Rettigheder, imellem de Wedkommende skal vorde afsonede. Til at forekomme bemeldte almues deraf vorende skade og ulempe, befales:

At Fogderne i bemeldte Norge, eller deres Betjente, ei maae Bonden, paa de Steder der Kongen Selv til Sigt og Sagefald er berettiget, for deslige Sager tiltale, eller ham i nogen Proces indføre, førend det først Amtmanden paa det Sted, hvorunder Bonden svarer, er bleven tilkjendegivet, og af ham approberet og for Godt befundet.²⁵⁸

I henhold til Erichsen viser reskriptet at soning med fogden ofte ikke ble regnskapsført. Videre ser hun det som tvilsomt om sentralmyndighetene kunne få bukt med slike uvaner, og at soningspraksis dekket store mørketall.²⁵⁹ Telste hevder at Rentekammeret ble mer aktivt fra 1696. Det forlangte en mer intensiv oppfølging blant annet av bruddene på sedelighetslovgivningen. Det var ikke bare manglende innbetaling av bøter som måtte forklares, men også fogdens oppfølging av subsidiærstraffene.²⁶⁰

På bakgrunn av dette kan det tenkes at Dahlhoff har utnyttet et lite effektivt forvaltningssystem, i en periode der kongen hadde lite kontroll over fogdens oppebørsel. Dahlhoff kan ha sett økonomiske fordeler ved soning utenfor tinget, i hemmelighet, der han kunne ta hele eller deler av bøtesummen i egen lomme uten å bokføre det til rentekammeret. I denne prosessen kan fogden ha sett fordelene med gapestokken, som pressmiddel for å inndrive bøter. Dette perspektivet bidrar med å belyse at fogden Dahlhoff kan ha hatt et lignende motiv for å gå til innkjøp av halsjern i 1681, som fogden i Jæren og Dalane i 1727. Drivkraften bak var økonomisk, og hensikten kan ha vært å bruke den til å presse til seg bøter. Kanskje så Dahlhoff, slik fogden i Jæren og Dalane noen tiår seinere, gapestokken som et effektivt pressmiddel i bøteinnsamlingen til egen lomme.

²⁵⁷ Erichsen 1993, s 15

²⁵⁸ Reskript 9/5-1693. *Ang. at Bønder ei af Fogderne for Bøder maae tiltales, uden Amtmandens Forgodtbefindende.* Schou.

²⁵⁹ Erichsen 1993, s 92

²⁶⁰ Telste 1993, s 45

Parallelt med Dahlhoffs innkjøp, var det en relativt hyppig bruk av gapestokk på Sunnmøre. Spørsmålet blir om fogden her tok samme initiativ til innkjøp av gapestokk, slik som fogden i Nordhordland? Forelå det slik, kan det se ut som at gapestokken var en ”trend” i dette tidsrommet - en trend som spredte seg til andre fogderier. Dette kan knyttes til en hemmelig soningspraksis, og forklares med 1693-reskriptet. Det kan imidlertid like gjerne ha vært tilfeldig, og forklares med tilgjengelighet og tradisjon.

Sunnmøre i Anders Hansen Møllers embetstid

I perioden 1680-1707 var Anders Hansen Møller fogd i Sunnmøre fogderi.²⁶¹ I løpet av hans embetstid fordelte det seg jevnt utover 48 kvinner og 7 menn som ble straffet i gapestokken. Kjønnsforskjellene er åpenbare. Også på Sunnmøre var gapestokken en straff som først og fremst rammet kvinner.²⁶²

Jeg har ikke funnet noen utgifter for halsjern i regnskapene. Dette kan tyde på at gapestokken allerede var i bruk før Møllers tid. Likeledes at den var en del av straffetradisjonen i dette fogderiet. Det er imidlertid ingen tvil om at det i løpet av Møllers tid var en relativt hyppig bruk av dette straffemiddelet. Den ble brukt i mye større grad enn det som går fram i både Nordhordland og Sunnhordland. Sikt- og sakefallslistene for Sunnmøre mangler for årene 1705-1710. Det er derfor vanskelig å si noe om hvorvidt gapestokken ble brukt i disse årene. Det er imidlertid ikke tegn til bruk av gapestokk fra 1711-1713. Allerede på slutten av 1690-tallet hadde fengsel på brød og vann blitt mye brukt, parallelt med gapestokken. I 1711 ser det altså ut som at fengselet hadde erstattet bruk av gapestokk helt. Sannsynligvis ble den forkastet allerede i 1708, da Nicolay Adstrup ble ny fogd.

Det var tre sorenskrivere i løpet av perioden 1680 til 1713.²⁶³ Det forelå ikke noe skifte i sorenskriverembete som kan forklare en endring i straffepraksis.²⁶⁴ Det blir også vanskelig å si noe om domsavsigelser i forhold til praksis, da jeg ikke har gått gjennom tingbøkene for Sunnmøre i samme periode. Først etter en slik gjennomgang vil det være mulig å gi et endelig svar på om gapestokken var betinget av sorenskriver eller fogd.

Hvorvidt Møller spilte en særskilt rolle i anvendelsen av gapestokk, er avhengig av hvordan domsavsigelsene ble formulert på tinget. Likeledes om den ga rom for tolkninger av hvilken kroppsstraff som skulle iverksettes. Formuleringer som ”straffes på kroppen” eller

²⁶¹ Reksten 1979, s 178-179

²⁶² Sikt- og sakefall for Sunnmøre fogderi 1680-1704. Se vedlegg 2.

²⁶³ Næss, Hans Eyvind: *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591-1991*.

Justisdepartementet i samarbeid med Fabritius forlag. 1991. s 229. Tyge Nilsen Castberg 1656-1687, Jacob Mathiesen Ebeltoft 1687-1697, Henning Tygesen Castberg 1697-1716.

²⁶⁴ Ibid. Henning Tygesen Castberg, sorenskriver på Sunnmøre 1697-1716

”lide straff på kroppen” kunne åpne for fogdens egne personlige tolkninger av dommen da han skulle sørge for avstraffelsen i ettertiden. En slik tolkning kan ha latt seg påvirke av fogdens økonomiske motiv, slik som i Nordhordland og Jæren og Dalane. Men når kildene ikke kan gi oss et klart svar på dette, skal man heller ikke utelukke at valg av gapestokken han ha vært tilfeldig. Samtidig kan den også ha vært betinget av tilgjengelighet i fogderiet, samt at den var en del av en allerede etablert straffetradisjon.

Jeg har også tatt stikkprøver i årene 1725-1727. I løpet av disse årene kunne jeg ikke avdekke et eneste tilfelle av bruk av gapestokk.²⁶⁵ Det var imidlertid mange som skulle straffes på kroppen, uten at det gikk fram hva som lå i dette. I 1726 skulle en kvinne straffes på kroppen etter forordningen.²⁶⁶ Dette kan tolkes som at hun skulle stå i gapestokken, men kan like gjerne ha betydd fengsel på brød og vann. Det vil nok likevel være mest sannsynlig å tro at det her var snakk om gapestokk, da den allerede fantes utenfor kirkene i fogderiet.

Det er mye som tyder på at det kunne være opp til fogden selv å bestemme hvilken type kroppsstraff han ville ta i bruk. Likeledes om han i det hele tatt iverksatte kroppsstraff mot de svakeste i samfunnet. Dette kan regnskapene for Ryfylke på slutten av 1600-tallet bidra til å underbygge.

Ryfylke fogderi – kroppsstraff betinget av fogd?

Jeg har gjennomgått sikt-og sakefallslistene for Ryfylke fogderi i perioden 1682-1696. Dette for å kunne avdekke om gapestokken var i bruk i dette området. Jeg fant ingen belegg for dette. Jeg kunne imidlertid avdekke en periode med relativt mye bruk av kroppsstraff.

Nils Kristensen Sandborg var fogd i Ryfylke fra 1670-1685. I løpet av perioden 1682-1685 ble hele 42 personer ”straffet på kroppen”.²⁶⁷ Hva som lå i dette begrepet er vanskelig å si. Mye tyder på at det i realiteten innebar fengsel på brød og vann, da dette ble presisert enkelte ganger. De mange tilfellene av kroppsstraff kan selvsagt skyldes en periode med mange leiermålsforseelser. Det kan også ha vært betinget av fogden og hans handlingsmakt. Det kan virke slik.

I 1685 fikk nemlig Ryfylke en ny fogd, Knud Andersen. Han var fogd fram til 1689. I løpet av hans periode var det, i henhold til sikt-og sakefallslistene, ingen som skulle lide straff på kroppen. Andersen ble etterfulgt av Fredrik Pedersen Tønder, som var fogd fram til 1717. I løpet av hans syv første år som fogd, var det heller ikke tegn til kroppsstraff i

²⁶⁵ Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1725: 3578-3579, 1726: 3580, 1727: 3581. Se vedlegg 2 under sikt-og sakefall for Sunnmøre fogderi.

²⁶⁶ RA/EA-4092/R54/L3580. Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1726. Se vedlegg 2.

²⁶⁷ EA-4092/R47. Fogderegnskap, sikt og sakefallsliste for Ryfolke fogderi, 1682-1696. Se vedlegg 2.

fogderegnskapene. Hvordan det forholdt seg i årene etter kan jeg ikke opplyse om. Jeg har ikke hatt tid til å undersøke fogderegnskapene etter 1696. Tønder beskrev kvinner i leiermålssaker som fattige, der de gikk omkring i bygden og betlet med et barn på armen.²⁶⁸ Disse kvinnene hadde altså ikke penger til bøter. De ble likevel ikke ytterligere straffet av fogden. Dette kan være et uttrykk for sympati, der fogden tok hensyn til kvinnen og barnets skjebne.

Jeg har ikke gått gjennom tingbøkene for Ryfylke i samme periode – tingbøkene er ikke transkribert, så dette ville blitt for omfattende. Det vil derfor ikke være mulig å avdekke om manglende iverksettelse av kroppsstraff i sikt- og sakefallslistene, samsvarte med en allerede avsagt domsavsigelse på tinget. Dersom det var samsvar mellom dom og praksis gjennom perioden 1682-1696, når det gjaldt straffepraksis, ville ikke dette være betinget av hvilken fogd som hadde embete – men heller hvilken sorenskriver som hadde domsmakt.

På bakgrunn av både denne gjennomgangen og den som ble gjort i ”Gapestokken betinget av sorenskriver?”, er det mye som tyder på at den type kroppsstraff som ble idømt på tinget var avhengig av sorenskriver og hans skjønnmessige vurdering, særlig før 1724. Hvorvidt den ble iverksatt i praksis kan ha vært betinget av fogdens personlige initiativ. Dette kan igjen ha vært motivert av fogdens egne økonomiske interesser, særlig før 1693, i forbindelse med en hemmelig soningspraksis.

Holdninger i lokalsamfunnet knyttet til gapestokk

Gapestokken ble særlig brukt mot dem som ikke var i stand til å betale bøter. Dette gjaldt i størst grad kvinner. Det var store lønnsforskjeller mellom kjønnene. En vanlig tjenestejente tjente mellom to og tre riksdaler. Det var heller ikke uvanlig at tjenestefolk fikk lønnen sin i naturalia like gjerne som i mynt. Dette ser imidlertid ut til å ha variert fra sogn til sogn. En vanlig tjenestegutt tjente tre-seks riksdaler i året, og hadde en systematisk høyere lønn enn jentene - uavhengig av hvordan lønnen ble utbetalt.²⁶⁹

I min undersøkelse av tingbøkene fant jeg 11 tingsvitner om betalingsevne for leiermålsbøter.²⁷⁰ Ni var kvinner, som ble dømt til gapestokken på grunn av fattigdom. Et

²⁶⁸ RA/EA-4092/R47/L2855. Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap 1685-1688, oppb: Riksarkivet. http://arkivverket.no/URN:db_read/db/46953/133/ <http://www.arkivverket.no/URN:NBN:no-a1450-rk20110504786887.jpg> . Og RA/EA-4092/R47/L2856, år 1692. Se vedlegg 2.

²⁶⁹ Sogner, Sølvi og Kari Telste: *Ut å søkje teneste – Historia om tjenestejentene*. Oslo, 2005, s 19-20

²⁷⁰ Tingbok for Sunnhordland 1692 (2 saker), 1700 (2 saker. Tre personer), 1704 (2 saker), 1728, 1729, 1737. Tingbok for Nordhordland 1732. Se vedlegg 1. I den forbindelse må jeg minne om begrensninger

tingsvitne fra en sak i 1692 kan belyse dette: ”ej Heller findes noget Hos hende til bøde med thj bør hun epter Lougen Siette bogs 13 Cap: 1 Artichel, Att lide paa Kroppen, udj hals Jernet”.²⁷¹ Hvordan var opplevelsen av å bli dømt og satt i gapestokken?

Det var trolig en dyp frykt for denne straffen, til spott og spe i kirkebakken. Den var ytterst skambelagt og knyttet til stor ydmykelse. De straffedømte gjorde derfor det de kunne for å unnsnippe lidelsen i gapestokken. Risa viser blant annet til ektemenn i Stavanger amt som søkte ”Hielp og Undsetning” fra godtfolk til de resterende bøkene. Dette gjorde de for å unngå ”(...) widere Fortræd og Spot (...)” i gapestokken.²⁷²

Denne frykten kunne også komme til uttrykk i måten den tiltalte prøvde å forsvare seg på tinget. I en sak fra 1704 var Kresti Larsdatter tiltalt for leiermål med Jan Nielsen Sandvigen. Hun møtte på tinget alene og vedsto sin forseelse. Som så mange andre kvinner i hennes situasjon, var Kresti svært fattig. Dette bekreftet også allmuen, som uttalte at hun ”ej hafver meere end de gamble kleder hun staar udj”.²⁷³ Kresti hadde nok kjennskap til hva som ventet henne. På kirkebakken sto gapestokken klar til bruk for dem som hadde syndet slik som henne. Der skulle hun stå, som så mange før henne, med jernlenken rundt halsen. Til beskuelse for alle fremmøtte, med lyden av latter og kirkeklokker i bakgrunnen. Kanskje var det nettopp dette bildet Kresti så for seg da fogden påstod dom til straff på kroppen. I sin desperasjon vedsto hun ”sin forseelse bad om N(aade) sagde indted at hafve till bødets betalling”.²⁷⁴ Kanskje bad hun retten om nåde i et siste håp om at sorenskriveren skulle vise barmhjertighet mot henne. Hennes bønn ble imidlertid ikke hørt, og hun ble dømt til straff i gapestokken.

Dette var andre gang Kresti var tiltalt for leiermål. Hun forklarte da at mannen hadde betalt leiermålsbøkene for henne. Dette var ikke tilfellet denne gangen. Fikk hun ikke hjelp fra ”godtfolk” eller familien rundt, var veien kort til gapestokken. Hadde Kresti grunn til å regne med hjelp fra ”godtfolk” til bøkene? Kan spørsmålet om bistand si noe om holdninger lokalbefolkningen hadde knyttet til denne straffen?

kildematerialet, som gjør at sammenligningsgrunnlaget blir noe ufullstendig. Det reelle omfanget av fattige kvinner vil ikke gå fram i denne undersøkelsen, da tingsvitner i de resterende år mangler eller ikke sier noe om den økonomiske situasjonen til tiltalte.

²⁷¹ Tingbok for Sunnhordland 1692, 1692:37: <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001692shl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 7 vedlegg 1.

²⁷² Risa 1974, s 93

²⁷³ Tingbok for Sunnhordland 1704, 1704:4b: <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001704shl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 12 i vedlegg 1.

²⁷⁴ Ibid.

Økonomisk bistand fra ”godtfolk”

I henhold til Telste, var det sjelden kvinnes familie betalte boten for henne. De få kvinnene som klarte å betale bøkene gjorde det fordi lensmannen hadde tatt eiendelene deres, ikke fordi de fikk hjelp av familien.²⁷⁵ Risa viser til minst tre ektemenn som fikk hjelp av godtfolk til å betale bøkene i Stavanger amt, og med det unngikk gapestokken. Hvordan det gikk med alle kvinnene som ble dømt til kroppsstraff i hennes undersøkelsesperiode, sier ikke kildene så mye om. En kvinne klarte å unnsnippe gapestokken i siste liten. En del godtfolk syntes synd i kvinnen, og gikk sammen om å betale bøkene hennes. Risa forklarer dette med den motstanden som var knyttet til denne straffen i Stavanger. Hun mener at fogden i Jæren og Dalane ventet med å straffe dem uten formue, til etter at han i 1735 fikk noen til å ta seg av avstraffelsen i gapestokken.²⁷⁶

Holdningen til bistand og hvorvidt det var vanlig praksis å hjelpe, kan ha variert i forhold til både tid og sted. I min undersøkelse har jeg funnet få tilfeller av bistand, både fra familie og andre. Det er imidlertid vanskelig å si noe om det reelle omfanget, da sikt og sakefallslistene er såpass mangelfulle. Jeg har kun funnet en sak der det går eksplisitt fram at kvinnen har fått hjelp til bøkene sine. Dette var en leiermålssak fra 1694. Guri (?) Olsdatter hadde ikke noe til hans kongelige majestets bøter. Mannen hun var tiltalt sammen med, faren til hennes barn, tilbød seg å betale halve bøksummen på hennes vegne. Det var under den forutsetning at hun slapp å straffes på kroppen med halsjernet: ”dersom hun det kunde undgaae, Erbød (mannen) sig til, paa hendis vegne at betale half hendis Bøder”.²⁷⁷ Guri slapp dermed den vanærende straffen ved hjelp av barnefaren. Han må ha hatt relativt gode økonomiske midler, som både kunne betale sin egen bot på 12 rd og halve hennes på 3 rd. Dette kan bidra til å underbygge den påstand om at menn oftere hadde bedre økonomiske forutsetninger for å betale sine leiermålsbøter - og med det unngå straff i gapestokken. Dette kan blant annet skyldes bedre lønn enn kvinner.²⁷⁸ Eksempelet viser også at hensikten bak barnefarens bistand var for å forhindre at Guri ble straffet i gapestokken.

I enkelte tilfeller har mannen eller kvinnen klart å betale boten sin. Det blir imidlertid ikke opplyst om dette skyldtes økonomisk bistand eller ikke. Det var tilfellet for Anne Johanns datter i 1727. Hun ble dømt til bot eller gapestokk for sitt leiermål med Knud Jensøn Helland – en gift mann. I fogdens regnskaper går det fram at Anne har betalt sine bøter på 6

²⁷⁵ Telste 1993, s 105-106

²⁷⁶ Risa 1974, s 93 og 95

²⁷⁷ RA/EA-4092/R48/L2975: Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1694. Se vedlegg 1: *Stikkprøver*.

²⁷⁸ Sogner og Telste 2005, s 19 og 20

rd. Mer enn det skriver ikke fogden. Det er rimelig å anta at Anne ikke har hatt tilstrekkelige midler til å dekke boten sin selv, slik som de fleste kvinner i hennes situasjon. Kanskje har hun fått hjelp av familie, eller kanskje var det Knud som betalte for henne.

To lignende eksempler er å finne i tingbøkene, der en mann og en kvinne hadde klart å betale bøtene sine.²⁷⁹ Slike tilfeller var imidlertid unntak, ikke regel. Det er likevel mye som tyder på at mange menn klarte å gjøre opp for seg. Dette var i stor grad gifte menn, som ble dømt på ytterste formue eller gapestokken etter 1724. Det går fram av fogdens regnskaper, der det er oppført beregninger av deres bo. Slik var det for både Hans Undalsvigen og Knud Jensøn Helland, som ble dømt for hor i 1727.²⁸⁰ Lars Ericksen på Aartun klarte også å betale sin bot på 20 rd for sitt leiermål med Marj Olsdatter i 1728.²⁸¹ På bakgrunn av dette er det mye som tyder på at det først og fremst var kvinnene som hadde behov for bistand. De fleste ugifte kvinner var fattige og hadde ikke kontanter mellom hendene.²⁸² De var derfor avhengig av bistand utenfra, skulle de slippe unna kroppsstraff. Likevel ser det ut som et fåtall fikk hjelp.

Dette må ses i sammenheng med forholdene som preget tiden. Folk var fattige og hadde ikke nødvendigvis mulighet til å bidra økonomisk hvis sønnen eller datteren havnet i ulykke. Dette kommer blant annet fram i en leiermålssak fra 1704. Tingsvitner kunne opplyse om at Dordej Lars datters foreldre var svært fattige ”der gaar o/m bøygden at betle”.²⁸³ Disse foreldrene hadde naturligvis ikke midler eller mulighet til å hjelpe datteren. Dette betyr imidlertid ikke at de ikke hadde et *ønske* om å bidra. Slik var det for Ingebrigt Samsonsens Sætre. Han var far til Ole Ingebrigtsen Sætre, og stilte som kausjonist da sønnen ble tiltalt for leiermål i 1737. Ingebrigt, som ønsket å hjelpe sønnen ut av situasjonen, var imidlertid en veldig fattig mann. Han var så fattig at han ikke hadde noe økonomisk å bidra med ”saa som hand maae betle om bøygden eftter Almissee”.²⁸⁴ Saken ble derfor utsatt til neste ting, og det kan se ut som at Ole endte i gapestokken etter dette. Saken viser imidlertid et *ønske* om å hjelpe, selv om ikke endene alltid kunne møtes.

²⁷⁹ Tingbok for Sunnhordland og Hardanger 1728, 1728:44 :<http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001728sh.htm> og Tingbok for Nordhordland 1726:58b, <http://digitalarkivet.uib.no/da/NHLTGB36b.htm> , Digitalarkivet. Se sakene nr. 14 og 31 i vedlegg 1.

²⁸⁰ RA/EA-4092/R51/L3213 og L3214. Fogderegnskap for Nordhordland og Voss 1727. Se sak nr. 33 og 35 i vedlegg 1.

²⁸¹ RA/EA-4092/R48/L3010. Fogderegnskap for Sunnhordland og Hardanger 1728. Se sak nr. 14 i vedlegg 1.

²⁸² Risa 1974, s 84

²⁸³ Tingbok for Sunnhordland I.A 26, 1704, 1704:61: <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001704shl.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 13 i vedlegg 1.

²⁸⁴ Tingbok for Sunnhordland nr. I.A 34 1737, 1737:231b <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001737sh.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 17 i vedlegg 1.

Det var imidlertid ikke alle som var like velvillige til å hjelpe. Selv ikke da ens egen datter sto i fare for å bli satt i gapestokken. Dette var tilfellet i en sak fra 1671. Guro Niels datter sto tiltalt for tyveri. Ingen var villige til å hjelpe henne økonomisk ”sell, da bleff Faader och frender till Spurdtt om nogen aff denem Wille Løsse hinder fra Louens Meedell. Huor till Jngen suaarede”.²⁸⁵ Den manglende hjelpen kan ses i sammenheng med det æreløse som var knyttet til dette lovbruddet. I følge Erling Sandmo, var *tyven* alltid æreløs. I alt lovverk ble det foreskrevet vanærende straff, æresstraff, for tyveri i egentlig forstand.²⁸⁶ I følge Christian den 4. Norske Lovbog, som gjaldt fram til 1687, skulle tyveri primært straffes med bøter. Fysisk avstraffelse trådte i kraft som subsidiærstraff. Etter NL 1687, ble denne straffen til dels skjerpet, der fysiske refselsener ble ordinærstraff.²⁸⁷

Guro skulle altså dømmes etter Christian den 4. Norske Lovbog. Gjennom tingsvitner gikk det fram at Guro ikke hadde midler til bøter. Som tidligere nevnt, fikk hun heller ikke hjelp av far eller venner til å dekke disse. Bøter var derfor ikke noe alternativ da dommen ble lest opp på tinget. Hun ble dømt til offentlig skrifte og strake veien til gapestokken. Der skulle hun stå tre søndager etter hverandre og deretter rømme Hardanger. Ingen nåde ble vist Guro i denne saken. De var kanskje glade for å bli kvitt denne kvinnen, som gikk omkring nattetider og stjal. Kanskje mente de også at straffen som ventet henne i kirkebakken var fortjent for den ugjerningen hun hadde begått – det æreløse tyveriet. Det at hun ble utvist fra lenet underbygger en sterk negativ holdning knyttet til hennes handling, og et lokalsamfunn som distanserte seg fra slik adferd. Kanskje var det også større vilje for å hjelpe en ugift mor med leiermålsbøter, enn en æreløs tyv.

I tilfellene over var det forskjell mellom *vilje* og *evne*. Viljen til å bistå økonomisk kan kanskje si noe om holdningen til selve lovbruddet, og videre om gapestokken ble sett på som en rettfærdig straff. Det blir likevel vanskelig å trekke en bastant konklusjon når det gjelder denne koblingen. Muligheten til å hjelpe kan ha stått i veien for viljen, noe som kildene ikke kan si noe om. På Sunnmøre ser det imidlertid ut som at folk var mer villige til å hjelpe leiermåls personer økonomisk, men ikke for å unngå gapestokken. I enkelte tilfeller hjalp ”godtfolk” kvinner i leiermålsaker med deler av boten ”Quindfolchet her kommen i barsel seng, hafde indtet at bøde med, lovet ved andris hielp at Sammen samh(!?)er (...)”. Hun fikk

²⁸⁵ Tingbok for Hardanger, Lysekloster og Halsnøy kloster I.A.c.6 1671, 1671:10b, <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001671.htm> digitalarkivet.no Digitalarkivet. Se sak nr. 45 i vedlegg 1.

²⁸⁶ Sandmo 1997, s 99

²⁸⁷ Erichsen 1993, s 102-105

ved hjelp av andre skrappt sammen 2 rd, men ble likevel straffet i gapestokken.²⁸⁸ Det at hun fikk økonomisk bistand til å dekke bøtesummen, samtidig som hun også ble straffet med gapestokken, virker snodig. Hvorfor ville de hjelpe når hun likevel ble straffet på kroppen? Det kan tyde på at fogden har tolket loven om løsaktighet som ”ja takk, begge deler” – kvinnen skulle både straffes på formuen og lide på kroppen. Dette samsvarte også med NL 6-13-1, der de uten midler til fulle bøter skulle straffes på *ytterste formue og fengsel på kroppen*. Det var imidlertid ikke *hennes* formue fogden presset til seg, men formuen til godtfolk. Hun *lovet* å samle inn penger ved andres hjelp, noe som kan tyde på at hun har blitt presset av fogden. Hvilket pressmiddel han brukte er vanskelig å si, da gapestokken allerede var en del av ”straffe-pakken”. Et annet alternativ er rett og slett at fogden ikke var fornøyd med de ”usle” 2 rd, og mente at hun fortjente å lide straff på kroppen i tillegg. Dette eksempelet viser likevel en velvilje fra ”godtfolk” i bygden, som ønsket å hjelpe den tiltalte ut av en vanskelig situasjon. Kanskje hadde de et håp om at bygdejenta som hadde havnet i ulykke, skulle få slippe ytterligere ydmykelse i gapestokken.

Tidligere forskning, hva gjelder økonomisk bistand i leiermålssaker, tyder på at det var få som fikk hjelp.²⁸⁹ Slik ser det også ut til å ha vært i Hordaland på slutten av 1600-tallet. Sakene etter 1724 er det vanskeligere å si noe om. Det er verken tingsvitner som kan si noe om de tiltaltes økonomiske evne, samt få spor i fogdens regnskaper. Viljen til å hjelpe kan ha ligget latent blant folk i bygden, men at de økonomiske forholdene umuliggjorde en realisering av dette.

Erling Vaage mener imidlertid at det var viljen som manglet. Han undrer seg over hvorfor det så sjelden var noen som tilbød seg å betale bøkene for den dømte. Han begrunner dette med at det var ”tidene” som var slik. Leiermålssakene var mange, og det ble sett på som en selvfølge at den fattige måtte lide straff på kroppen. I henhold til Vaage, var det mange som mente at dette var som fortjent. Rettferdig harme, blandet med sensasjonslyst lå til grunn for at man gang på gang forsikret seg om at den som hadde syndet og ikke hadde det ”aller Aller!! Rengeste”²⁹⁰ til å betale sine bøter med, ble straffet på kroppen med gapestokken.²⁹¹ Få var altså villige til å hjelpe. Dette kan tolkes som en manglende sympati fra lokalbefolkningen knyttet til leiermålsdømte. Dette gjenspeiler igjen holdningene til selve lovbruddet, som syndig og skammelig. Dette var en handling som fortjente straff. Da

²⁸⁸ RA/EA-4092/R54/L3555. Møre og Romsdal fylke, Sunnmøre fogderi, Fogderegnskap 1694-1695, oppb: Riksarkivet. http://arkivverket.no/URN:db_read/db/47653/298/, Se vedlegg 2.

²⁸⁹ Telste 1993, s 105-106,

²⁹⁰ Tingbok I.A. 24 for Sunnhordland 1700, 1700:35, <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb12001700shl.htm>, Digitalarkivet. Se sak 11 i vedlegg 1.

²⁹¹ Vaage, Erling: *Kvinnherad. B: I Bygdesoga*. Rosendal, Kvinnherad bygdeboknemnd, 1972, s 253

fattigdom som oftest umuliggjorde en bøtestraff, ble kroppslig refselse i gapestokken sett på som et høyst rettferdig alternativ.

Veien videre – Fattig betler eller ektegift kvinne?

Torleif Hansen har sett nærmere på hvordan det gikk med kvinner som ble dømt for brudd på sedelighetslovgivningen i Sogn tidlig på 1700-tallet. Han mener at den sosiale posisjonen etter dommen var vesentlig statisk. Det var vanskelig å overstige de sosiale barrierene. Relativt få kvinner gikk over i tjenestegruppen eller giftet seg. Majoriteten av kvinner var enten betlere allerede ved dommen eller sank ned i betlerstand i tiden etterpå. Den lave giftermålsprosenten, de få tjenerne og de mange betlerne gjør at Hansen konkluderer med at leiermålskvinnen var lite ettertraktet i arbeidslivet og uegnet som partnere i ekteskapet. Han hevder videre at kvinnen ble utstøtt fra felleskapet. Etter at den straffende virksomhet var over, ville ikke "anstendige" folk i bygden ha noe med dem å gjøre. Han fremhever imidlertid allmuens materielle bistand til nødlidende individer i samfunnet, men at det likevel ikke var en godtakelse knyttet til disse kvinnene.²⁹²

Hoff, i sin undersøkelse av Kristiansund på 1700-tallet, mener imidlertid å ha funnet forhold som indikerte en stor aksept for illegitime fødsler. I henhold til henne, hadde mødre med uekte barn ikke reduserte sjanser på ekteskapsmarkedet.²⁹³ Det ble imidlertid ikke brukt gapestokk i Kristiansund.²⁹⁴ Dette kan underbygge en sammenheng mellom holdning til lovbruddet og bruk av dette straffemiddelet. I områder der det var en negativ holdning knyttet til leiermålspersoner, har nok gapestokken blitt sett på som en rettferdig straff.

Det er vanskelig å si noe om hvordan det gikk med de straffedømte i Hordaland etter at de hadde utstått sin straff i gapestokken. Jeg har kun funnet en sak som kan si noe om dette. Selv om saken i seg selv ikke er særlig oppløftende, gir den et relativt lyst bilde over situasjonen til kvinnen i ettertid av dommen.

I 1726 ble Ingeborg Hansdatter dømt til bot eller gapestokk for leiermål med den ektegifte mannen, Magne Aamundsen.²⁹⁵ Tre år senere, i 1729, dukket de begge opp igjen på høsttinget.²⁹⁶ Denne gangen dreide saken seg om noe helt annet. Ifølge sorenskriveren var

²⁹² Hansen 1981, s 53-55

²⁹³ Hoff 1996, 172

²⁹⁴ Hoff 1996, 165

²⁹⁵ Tingbok for Nordhordland 1726, 1726:54b-55 <http://digitalarkivet.uib.no/da/NHLTGB36b.htm> , Digitalarkivet. Se sak nr. 30 i vedlegg 1.

²⁹⁶ Tingbok for Nordhordland nr. 37 1728-1731, 1729, <http://digitalarkivet.uib.no/da/nhlgtb37a.htm> , Digitalarkivet. RA/EA-4092/R51/L3211 og L3212. Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1726.

Ingeborg i tjeneste hos Magne, og hun krevde nå sin lønn på 1 rd og 80 ss. Dette tilsvarte nesten en hel årslønn.²⁹⁷ Det samme gjorde tjenestegutten Johannes Halvorsen, som ikke hadde fått sin lønn på 5 rd og 56 ss. Telste hevder det er opplysninger som indikerer at gifte menn misbrukte sin makt overfor sine tjenestepiker.²⁹⁸ I dette tilfellet var det først og fremst av økonomisk art. Det kan også ha vært seksuelt misbruk som ledet fram til leiermålssaken i 1726, men lite tyder på det når hun fortsatte i tjenesten i årene etter. Ingeborg møtte imidlertid ikke på tinget i 1729, og var ifølge sorenskriveren ikke å finne i fogderiet. Om Ingeborg fikk sin lønn og fortsatte i Magnes tjeneste er vanskelig å si. Det kan likevel gi svar på hva som skjedde med Ingeborg etter hun ble dømt til gapestokken.

I fogdens regnskaper går det ikke fram om Ingeborg endte i gapestokken i 1726, eller om hun klarte å dekke boten. I Stavanger slapp ektemenn kroppsstraff, dersom de hadde en formue på under 12 rd. Rentekammeret ønsket ikke å belaste sakefallskassen ved å betale avstraffelsen deres.²⁹⁹ Magnes bo ble beregnet til 9 rd og 4 ss³⁰⁰, og han slapp nok med det unna straffarbeid i Sogn. Sannsynligvis var Ingeborg i tjeneste hos Magne da hun ble med hans barn i 1726. Det interessante er at hun fortsatte i hans tjeneste etter de begge ble dømt på tinget. Magne var tross alt en gift mann. Det ville derfor være naturlig å tro at Ingeborg ble kastet på dør - om ikke av Magne, så av hans kone. Konen hadde nok likevel ikke mye hun skulle sagt, og kunne gjøre lite for å forhindre Magnes omgang med andre kvinner. Selv om utroskap var skillsmisseggrunn, var det økonomiske fordeler ved å holde sammen på tross. De skambelagte konene var vanligvis villige til å ta den utro mannen sin til nåde igjen.³⁰¹ Dette var nok også tilfellet her. Det er derfor besynderlig at Ingeborg fikk fortsette i tjeneste på gården.

Denne saken viser at det var muligheter for den dømte i fremtiden. Tilfellet med Ingeborg var nok likevel et unntak. Ødeskaug hevder at mange kvinner mistet tjenesten i forbindelse med barsel i Setesdal. Hun begrunner dette med at deres arbeidsevner ble redusert i forkant av og like etter fødselen. Omsorgen for barnet begrenset også kvinnens mulighet til å ta hånd om arbeidet.³⁰² Telste hevder imidlertid at det å få barn utenfor ekteskap i Ringerike ikke var et hinder i seg selv, men at ugifte mødre mistet tjenesten om de ikke fikk andre til å

²⁹⁷ Hoff 1996, s 163

²⁹⁸ Telste 1993, s 160

²⁹⁹ Risa 1974, s 96

³⁰⁰ RA/EA-4092/R51/L3211. Fogderegnskap for Nordhordland og Voss 1726, se sak nr. 30 vedlegg 1.

³⁰¹ Telste 1993, s 169 og 170

³⁰² Ødeskaug 2006, s 103

ta seg av barnet. Det var ikke umulig for ugifte mødre å få arbeid etter dommen på tinget. Telste fant blant annet flere som var jordmødre og ammer.³⁰³

I min undersøkelse var et stort flertall av de kvinnene som ble dømt for leiermål på slutten av 1600-tallet fattige. Det var som regel også årsaken til at de havnet i gapestokken. Forholdene for de ugifte mødrene har mest sannsynlig ikke bedret seg etter dommen. Det vil derfor være nærliggende å tro at disse kvinnene hadde en fremtid som betlere i lokalsamfunnet. Flere ble også utstøtt fra lokalsamfunnet og forvist ut av lenet. De gikk dermed en usikker fremtid i møte, som omstreifere med ansvaret for et lite barn. I henhold til Telste, havnet mange ugifte mødre i et sosialt bunnsjikt, ubetinget av hvem og hva de var før barnet kom til verden. De ugifte mødrene ble dermed et sosialt problem. Bygdefolket måtte forsørge dem som ikke klarte seg selv. Telste hevder at det var en selvfølge å bistå med husrom, gamle klær og det daglige brød til disse mødrene. Det var med andre ord et sosialt sikkerhetsnett som fanget opp alle dem som ikke klarte seg selv i ettertiden av dommen.³⁰⁴ Dette kan brukes som en forklaring på at så få valgte å hjelpe de tiltalte leiermålspersonene med bøtesummen. Det lå allerede et ansvar for å hjelpe i ettertiden av dom og straff. Kanskje så lokalbefolkningen det som mer fordelaktig å bruke eventuelle midler til å hjelpe den straffedømte kvinnen i ettertiden av dommen? Heller det enn at pengene skulle gå til kongens kasse. Det var tross alt kvinnens egen feil at hun hadde havnet i denne situasjonen, som lovbrøyer. At hun måtte stilles til ansvar for dette, og med det stå noen timer i gapestokken, var vel som fortjent. Noe annet var den ugifte moren og hennes barn i fremtiden. Der var det sympatien og ansvarsfølelsen lå. Lokalbefolkning følte seg forpliktet til å hjelpe – så snart en rettferdig kroppsstraff var utstått i gapestokken.

Oppsummering

I dette kapittelet har jeg undersøkt holdningene knyttet til bruk av gapestokk, både fra myndighetene og lokalbefolkningen.

I Risas undersøkelse kommer holdningene til bygdelsmennene og fogd eksplisitt til uttrykk. Flere motiver kan forklare hvorfor de handlet slik de gjorde. Bygdelsmennene gjorde motstand og nektet å ta del i innsettelsen og bruk av gapestokk. Dette kan forklares med ære, moralsk samvittighet og/eller økonomiske fordeler. Fogden handlet utelukkende på bakgrunn av et personlig økonomisk motiv.

I min undersøkelse kommer holdningene kun til uttrykk implisitt. Gjennom retorikk

³⁰³ Telste 1993, s 106-107

³⁰⁴ Telste 1993, s106 og 108

og handlinger som ble beskrevet på tinget, kan man tolke hvilke holdninger som var knyttet til bruk av gapestokk. Nedsettende ordvalg, spesielt rettet mot kvinner og deres handlinger, kan underbygge at sorenskriveren mente tiltalte fikk som fortjent. Dette gjaldt spesielt domsavsigelser der straff med gapestokk var eneste straff.

Domsavsigelsene på 1600-tallet virket skjønnsmessige. Hva som mentes med ”fengsel paa kroppen” ble et tolkningsspørsmål for den enkelte sorenskriver. Dette kan forklare regionale forskjeller når det gjaldt straffepraksis i de enkelte sorenskriveriene. Det er viktig å belyse at straff i gapestokken ikke nødvendigvis var strengere straff enn andre typer kroppsstraff. Den innebar ikke tap av ære i direkte forstand, og kan likestilles med fengsel på brød og vann. Det er funksjonen som er av interesse, og som kan ha vært en avgjørende faktor når sorenskriveren avsa sin dom. Sorenskrivere som dømte lovbrøyttere til straff i gapestokken før 1724, gjorde dette uten lovhjemmel. Den type kroppsstraff som ble idømt på tinget var avhengig av sorenskriver og hans skjønnsmessige vurdering, særlig før 1724. Hvorvidt straffen ble iverksatt i praksis kan ha vært betinget av fogdens personlige initiativ. Dette kan ha vært motivert av fogdens økonomiske interesser, særlig før 1693, i forbindelse med en hemmelig soningspraksis.

Gapestokken ble i stor grad brukt mot dem som ikke var i stand til å betale bøter. Straffedømte gjorde det de kunne for å unnsnippe denne straffen – blant annet søke bistand hos ”godtfolk”. I min undersøkelse var det få tilfeller av bistand. Dette kan skyldes flere forhold, blant annet fattigdom og armod i samfunnet. Det kan ha vært et ønske om å hjelpe, men at dårlig økonomisk evne blant folk flest sto i veien for dette. Det er imidlertid vanskelig å påstå noe helt sikkert, likeledes om det reelle omfanget av bistand. Mye kan tyde på at lokalsamfunnet anså straff i gapestokken som rettferdig, men at de likevel så seg forpliktet til å bistå den ugifte moren i ettertid av dommen. Et eksempel viste at det var muligheter for den dømte i ettertid av dommen. Dette var nok imidlertid et unntak. De som ble straffet med gapestokken var stort sett fattige ugifte mødre. Forholdene har nok ikke bedret seg etter dommen. På lik linje med Hansens undersøkelse i Sogn, kan det se ut som de ugifte mødrene gikk en mørk fremtid i møte – som betlere, omstreifere, tilhørende et sosialt bunnsjikt.

Kapittel 6

Motstand og reaksjoner. Hordaland – regel eller unntak?

I 1724 kom styresmaktene med påbud om å benytte gapestokken i to benådningsaker. To kvinner hadde ikke penger til leiermålsbøtene, og skulle derfor straffes med gapestokken. Fogden ga lensmennene ordre om å sette opp gapestokker utenfor kirkene og straffe kvinnene. I en stadfestelse like etter hevder lensmennene, med tingsamlingen som vitner, å ha utført straffen. Denne hendelsen utspant seg i Rogaland, nærmere bestemt Lund og Klepp på Jæren. Den er interessant fordi stadfestelsen viste seg å være løgn. Lensmennene ga uttrykk for noe de i realiteten aldri utførte - de satte aldri de to kvinnene i gapestokken.³⁰⁵

Denne hendelsen ble starten på en lang motstandskamp fra bygdelenismennene i Jæren og Dalane mot dette straffemiddelet. Det skulle gå 11 år fra fogdens ordre til den første personen ble straffet med gapestokken i dette fogderiet - i 1735. I forrige kapittel drøftet jeg blant annet årsakene til denne motstanden. Jeg så på både fogdens og bygdelenismennenes motiv og interesser med bruken av gapestokk, og hvordan dette reflekterte deres holdninger. Spørsmålet blir om samme type motstand kan spores til fogderiene i Hordaland på samme tid?

Risa gjennomgikk amtmannsarkivet hvor hun, gjennom brevveksling mellom fogden og amtmannen, avdekket motstand fra lensmennene angående innføringen og bruken av gapestokk. I min undersøkelse har jeg derfor gjennomgått Stiftamtmannsarkivet for Sunnhordland og Hardanger 1723-1732 og Nordhordland og Voss 1723-1730. Jeg har lest gjennom brev som ble sendt fra fogd til stiftamtmannen i Bergen. Jeg ønsket særlig å se om jeg kunne avdekke uttrykk for misnøye og motstand - tilsvarende den Risa avdekket i Jæren og Dalane fogderi på 1720-30-tallet. Jeg fant ingen tegn eller uttrykk for motstand, hverken i Sunnhordland eller Nordhordland. Gapestokken var ikke nevnt i et eneste brev. Hadde fogden hatt problemer med avstraffelsen, samt opplevd motstand fra lensmennene når det gjaldt å straffe leiermålsdømte med gapestokken, ville trolig dette gått fram av brevene han sendte til sin overordnede – stiftamtmannen. Her forklarte fogden avvik i regnskapene, vær og vind som hinder for embedsreiser, lensmenn som han ikke kunne stole på osv. På grunnlag av dette vil det være naturlig å anta at en eventuell motstand også ville gått fram av disse brevene. Jeg tolker det derfor slik at det ikke var noen tilsvarende motstand i disse fogderiene etter 1724/25 forordningen.

³⁰⁵ Risa, 1974 s 87

I dette kapittelet skal jeg drøfte årsakene til mangel på motstand. Jeg skal foreta en sammenligning med nabofylket, Rogaland, der motstanden var stor. Slik jeg ser det, er det to hovedårsaker som kan forklare denne forskjellen: Ulik straffetradisjon og fogdens holdning. Til slutt i kapittelet skal jeg utvide perspektivet for denne undersøkelsen. Jeg skal se på hvordan bruk av gapestokk forholdt seg i resten av Norge. Var bruken særegen for Hordaland?

Gapestokken som en del av et tradisjonelt straffesystem?

I Hordaland kan bruk av gapestokk spores helt tilbake til like etter reformasjonstid. Det er belegg for at den ble brukt i Bergen første gang i 1569.³⁰⁶ Hvor hyppig den da ble anvendt er vanskelig å si. Likeledes om gapestokken også ble brukt utenfor Bergen by. I Rogaland finnes det opplysninger om at det fantes gapestokk på torget i Stavanger i 1632. Dette kan ses i sammenheng med byjurisdiksjonen som gapestokken var en del av fra 1630-årene.³⁰⁷ Men hvordan forholdt det seg på bygdene?

Hordaland – gapestokken som en del av en straffetradisjon

Denne oppgaven har tatt utgangspunkt i rettergang og straff på bygdetingene i Hordaland. I tingbøkene nevnes gapestokken som en del av dommen på bygdene helt tilbake til midten av 1600-tallet. I hvor stor grad domsavsigelsene samsvarte med praksis har vært vanskelig å avdekke, grunnet de mangelfulle sikt-og sakefallstestene både i Sunnhordland og Hardanger, og Nordhordland og Voss. Det er imidlertid ingen tvil om at gapestokken *ble brukt* på bygdene i Hordaland i andre halvdel av 1600-tallet.³⁰⁸ Den var i bruk lenge før 1724-forordningen, og en del av en etablert straffekultur på bygdene.

I henhold til tingbøkene for både Sunnhordland og Nordhordland var det et opphold i bruken fra 1705 til 1725. Dette kan skyldes en overgang fra gapestokk til fengsel på brød og vann.³⁰⁹ Dette ser ut til å ha vært utviklingen i Sunnmøre fogderi på samme tid.³¹⁰ Det kan også ses i sammenheng med forordningen av 1714, om arbeidsstraff, der formålet var en ensartet sanksjonspraksis for hele landet.

Da gapestokken kom inn i lovverket i 1724/25, og igjen ble en del av domsavsigelsene

³⁰⁶ Beyer, Absalon Pederssøn”Absalon Pederssøns Dagbog : over begivenheder, især i Bergen 1552-1572 / udg. af N. Nicolaysen”, Chra. : Johan Dahls Forl., 1860, s 170

³⁰⁷ Risa 1974, s 94

³⁰⁸ Jfr. Kapittel 3. RA/EA-4092/R48/L2973. Bruk av halsjern mot to kvinner. Se sakene nr. 7 og 8 i vedlegg 1.

³⁰⁹ Tingbøker for Sunnhordland 1705, 1709-1713 og Nordhordland 1705-1714. Flere eksempler på fengsel på vann og brød.

³¹⁰ Se vedlegg 2, 1702 og 1711-1713. EA-4092/R54: Sikt og sakefall for Sunnmøre fogderi.

i årene som fulgte, var ikke dette noe nytt for lokalbefolkningen. Gapestokken var allerede en del av en etablert straffekultur i fogderiene i Hordaland. Hvorfor skulle den skape reaksjoner først nå?³¹¹ Stokkene med halsjern sto allerede utenfor kirkene, klare til bruk. Dette kan ha gjort anvendelsen lettere å tolerere, både fra bygdelensmenn og lokalbefolkningen. Kanskje aksepterte befolkningen simpelthen tingenes tilstand. Likeledes kan synet på gapestokken ha sammenfalt med synet på en hvilken som helst kroppsstraff – som hard, men rettferdig. Om kroppsstraffene vekslet mellom fengsel, arbeidsstraff og gapestokk skapte altså ikke dette reaksjoner. En slik veksling hadde det jo ”alltid” vært. Dette preget nok holdningene til lokalbefolkningen, både når det gjaldt bruk av gapestokk og andre former for kroppsstraff. For lensmennene var det hele tiden en balansegang mellom lokale interesser og krav fra styresmaktene. I spørsmålet om bruk av gapestokk ser det altså ikke ut til at det forelå noen ubalanse mellom lokale og øvrighetens interesser – ikke i direkte forstand. Det var dermed ingen grunn for bygdelensmennene å reagere med motstand. Videre skal det ikke utelukkes at bygdelensmennene hadde straffet menn og kvinner med gapestokken før. Av den grunn hadde de kanskje ikke noe imot å ta i bruk denne straffemetoden igjen.

Rogaland – Gapestokken som representant for et brudd med et tradisjonelt straffesystem

I Rogaland forholdt det seg annerledes. I henhold til Risa, er det ikke noe informasjon om gapestokker utenfor kirkene i Stavanger amt før på midten av 1720-tallet. Hun har imidlertid kun undersøkt kildemateriale fra Jæren og Dalane fogderi og sorenskriveri, samt Stavanger. Forholdene kan ha vært annerledes i Ryfylke.

I min undersøkelse ønsket jeg å utelukke at gapestokken var i bruk tidligere, på 1600-tallet. Av den grunn har jeg undersøkt tingbøkene for Jæren og Dalane og Ryfylke.³¹² Jeg gikk kun gjennom sakregisteret i de trykte tingbøkene. Dette for å se om gapestokk/halsjern var en del av dommene i disse områdene. Jeg fant ingen slike saker. Det har ikke vært mulig for meg å gjennomgå tingbøkene for slutten av 1600-tallet. Disse er ikke transkribert og ikke like godt tilgjengelig.

Jeg har imidlertid sjekket sikt- og sakefallslistene for Jæren og Dalane³¹³ og Ryfylke³¹⁴ enkelte år på 1680- og 90-tallet. I henhold til disse var det ingen som ble straffet med gapestokken. I Jæren og Dalane ser det ikke ut til at kroppsstraff ble benyttet i det hele

³¹¹ Stiftamtmannsarkivet for Sunnhordland og Hardanger 1723-1732 og Nordhordland og Voss 1723-1730.

³¹² Tingbøker for Jæren og Dalane 1629-45 og 1650-59, Tingbøker for Ryfylke 1622-42 og 1652-1661.

³¹³ Fogderegnskap, sikt- og sakefallslister for Jæren og Dalane fogderie. EA-4092/R46: Jæren og Dalane fogderi 1680-81, 1684-88, 1691-92. Digitalarkivet. Se vedlegg 2.

³¹⁴ Fogderegnskap, sikt- og sakefallslister for Ryfylke fogderi. EA-4092/R47: Ryfylke fogderi 1682-1696. Digitalarkivet. Se vedlegg 2.

tatt, og flere avsonet bøtesummen på ytterste formue på grunn av fattigdom. Som tidligere nevnt, var det en periode i Ryfylke fogderi, 1682-85, der kroppsstraff³¹⁵ ble benyttet relativt hyppig. I tiden etter, fram til 1696, har jeg ikke registrert noen form for kroppsstraff i dette fogderiet.³¹⁶ Denne gjennomgangen krever imidlertid forbehold om at iverksettelse av kroppsstraff ble bokført i fogdens sikt- og sakefallsliter.³¹⁷

På grunnlag av Risa sin undersøkelse og min egen gjennomgang, er det ingen belegg for at gapestokken var i bruk på bygdene på 1600-tallet hverken i Jæren og Dalane eller Ryfylke. Ikke før 1727 kan det avdekkes informasjon om de første gapestokkene utenfor kirkene i Jæren og Dalane fogderi. Dette styrker påstanden om at gapestokken ikke var en del av straffekulturen på 1600-tallet i dette området. Denne konklusjonen krever imidlertid forbehold. Jeg har kun foretatt stikkprøver og har heller ikke hatt tingbøker å sammenligne med på slutten av 1600-tallet. Sikt- og sakefallslistene som er gjennomgått er imidlertid fra samme periode som de andre fogderiene gjennomgått i denne oppgaven - der kroppsstraff og gapestokk *ble* brukt.³¹⁸

Da gapestokken i 1724/25 ble foreskrevet i lovverket, og fogden ytret ønske om å ta den i bruk mot leiermålsdømte, skapte dette negative reaksjoner. Fogdens interesser var i strid med de lokale interessene. Dette skapte ubalanse og problemer for bygdelensmennene, som befant seg mellom barken og veden. Videre symboliserte gapestokken noe nytt og fremmed, og var et brudd med tidligere straffetradisjon og praksis. Risa mener 1730-årene representerte en omformingsperiode når det gjaldt straffesystemet i Jæren og Dalane fogderi. Hun mener at gapestokken representerte et radikalt brudd med det tradisjonelle straffesystemet på landsbygden, knyttet til lensmannen og lensmannsgården.³¹⁹ Dette kan igjen knyttes som årsak til den motstanden som oppstod i dette fogderiet.

Kan en lang straffetradisjon i Hordaland forklare mangelen på motstand i fogderiene?

I denne undersøkelsen har jeg vist at gapestokken var en del av en straffetradisjon på bygdene i Hordaland. Denne tradisjonen strakk seg helt tilbake til midten av 1600-tallet. Dette kan ha

³¹⁵ Jeg registrerte kun eksempler på kroppsstraff i form av fengsel på vann og brød. Jfr. kapittel 5: *Gapestokken – et initiativ fra fogden*

³¹⁶ Jeg har kun sjekket sikt- og sakefallslistene fra 1682 til 1696 i Ryfylke fogderi.

³¹⁷ Som tidligere nevnt i kapittel 5, kan soning med fogden og/eller mangelfull registrering av fogdens iverksettelse av kroppsstraff til Rentekammeret ha ført til mørketall. Det vil derfor være vanskelig å si helt sikkert hvorvidt kroppsstraff ble brukt eller ikke i fogderiene i Rogaland – Jæren og Dalane og Ryfylke fogderi. Jf. Kapittel 5: *Gapestokken – et initiativ fra fogden?*

³¹⁸ Sikt- og sakefall for Sunnmøre 1680- 1713 og 1725-1727, Sunn- og Nordfjord fogderi 1691-1696, Romsdal 1687-1696, Nordmøre 1687-1696. Se vedlegg 2.

³¹⁹ Risa 1974, s 92

vært årsaken til at det *ikke* oppsto motstand blant lensmennene i dette området - tilsvarende den i Stavanger amt på 1720-30 tallet. Motstanden som oppsto i Jæren og Dalane, kan ses i sammenheng med den straffekulturen som forelå i dette fogderiet. Denne straffekulturen var ikke gapestokken en del av da 1724/25-forordningen trådte i kraft.

Gapestokken som sanksjonsmiddel var noe helt nytt. Den var et brudd med den tradisjonelle måten å straffe lovbrøyttere på. Motstanden som oppsto kan ha vært en konsekvens av dette. Funksjonen skal heller ikke undervurderes. Tidligere hadde man sonet hos lensmannen utenfor det offentlige rom, nå skulle den straffedømte ut i offentligheten til skrekk og advarsel for andre. Skammen og ydmykelsen var stor, men også en helt ny konsekvens for den straffedømte. Dette kan ha vært vanskelig for en lensmann å bevitne. Han hadde god tilknytning til lokalbefolkningen og så lidelsene på nært hold. I henhold til Risa, ønsket ikke lensmennene å stå for en vanærende straffemetode overfor deres egne ”sambygdingar”.³²⁰

Gapestokken ble til slutt tatt i bruk i 1735. Dette var et direkte resultat av fogdens eget engasjement og initiativ. Spørsmålet blir om fogden selv, hans personlighet og adferd, også kan brukes som forklaring på reaksjonene og motstanden som oppsto? Var dette tilfellet, kan motstanden i Jæren og Dalane ha vært særegent sammenlignet med Hordaland - og kanskje også resten av Norge.

Motstand eller ikke motstand – betinget av fogd?

Opp gjennom tidene har fogden hatt et dårlig rykte. Enkelte visste å utnytte både sin posisjon og skattebøndene. Flere klagebrev vitner om dette. I 1632 dro en kommisjon ut til de forskjellige fogderiene på Vestlandet og Trøndelag for å høre bøndenes klager. I alt kom det inn over 100 supplikker.³²¹ Også i tiden etter fantes fogder som var beryktet av lokalbefolkningen – noen mer enn andre.

Rogaland – Fogden Zachariassens personlige adferd som årsak til motstanden som oppstod
Risa hevder at ulik praksis på gapestokk-området kan ha sammenheng med hvilke mennesketyper fogdene var. Dette mener hun gjaldt fogden i Jæren og Dalane, Oluf Zachariassen. Han var fogd fra 1723 til sin død i 1752. Zachariassen prøvde å presse bøndene på flere områder. Dette endte med opprør og rettsak mot ham tilslutt. Han ble beskrevet som

³²⁰ Risa, Mail 11.mars 2013, Statsarkivet i Stavanger

³²¹ Fladby, Rolf: *Fra lensmannstjener til kongelig majestets fogd*. Oslo, 1963, s 161

en beryktet fogd, som skal ha vært ”en hård og myndig herre og blev ikke just elsket av folket, som han på alle måter synes å ha vist sin ringeakt”.³²²

Det er viktig å belyse at gapestokker på bygdene i Stavanger amt hverken ble satt opp eller tatt i bruk før Zachariassen ble innsatt som fogd. Likeledes den prosessen han iverksatte for å realisere dette straffemiddelet i fogderiet. Som tidligere nevnt trosset han all motstand, og presset lensmennene til å sette opp å straffe leiermålsdømte på denne måten. Fogdens handlinger på dette området kan ses i sammenheng med hans personlighet, og ikke nødvendigvis hans rolle som fogd. Det var nemlig ikke bare lokalbefolkningen som fikk kjenne hans harde hånd. Den unge amtmannen de Fine fikk også prøve seg mot Zachariassen i en sak fra 1727 om å pålegge bøndene mer pliktarbeid på Hana gård (futeboligen). Denne saken rullet fram og tilbake i 10 år, og involverte til slutt både kammerkollegiet, rentekammeret og stattholdere. Zachariassen nektet å gi seg. Bøndene skulle pålegges mer pliktarbeid enn det amtmannen var villig til å legge opp til. Det er viktig å poengtere denne saken, fordi Zachariassens fremferd later til å ha vært særegent. Fogdens forgjengere ser ut til å ha leid inn mye av arbeidskraften selv. Zachariassen forventet imidlertid å få det meste av arbeidet utført gratis.³²³ På grunnlag av dette var det kanskje ikke så rart at han møtte motstand både fra bøndene og bygdelensmennene.

Risa mener det er viktig å se gapestokk-straffen på bakgrunn av 1722 reskriptet. Fogden fikk da et økonomisk motiv for å ta i bruk dette sanksjonsmiddelet. Videre hevder hun at Zachariassen brukte gapestokken som et middel for å drive inn leiermålsbøter. I den sammenheng kan det være interessant å merke seg at det var en slående holdningsforskjell mellom byfogden i Stavanger og fogden i Jæren og Dalane når det gjaldt 1722-reskriptet og bruk av gapestokk.³²⁴ Fogden Zachariassen ønsket å ta gapestokken i bruk mot leiermålsdømte straks forordningen trådte i kraft. Byfogden på sin side valgte å benytte Rådstuekjelleren i stedet.³²⁵ Dette kan forklares med at byfogden ikke fikk nyttiggjøre seg 1722-reskriptet, slik som de andre fogdene i amtet. Han hadde dermed ikke samme økonomiske motiv for å bruke gapestokken, som Zachariassen.

1722-reskriptet motiverte fogden til handlinger som skapte misnøye i lokalsamfunnet. Denne misnøyen kan ha vært et direkte resultat av dårlige erfaringer med Zachariassen som fogd tidligere. Dette kan ha blitt overført til hans ordre om å innføre og bruke gapestokken.

³²² Jackobsen, Stein Rune: *Fogden Zachariassen og pliktarbeid på Hana gård*. Sandnes historie- og ættesogelag, Årbok nr. 1, 1998, s 70

³²³ Jackobsen 1998, s 70, 72 og 75

³²⁴ Forordningen 11.8 1725 om endring av subsidiærstraff i leiermålsaker. Fængsel og gapestokk erstattet tvangsarbeid. Likelydende som 19.8 1724, men gjaldt for byene.

³²⁵ Risa 1974, s 95

Kan samme type misnøye knyttes til fogdene i Hordaland? Så de gapestokken som virkemiddel for å presse til seg leiermålsbøter?

Hordaland – Fogdene og deres ”medynk med den fattige allmuen”

I fogderiene i Hordaland var det tre fogder i løpet av den perioden som er behandlet i dette kapittelet – da motstanden oppstod i Jæren og Dalane. I Sunnhordland var Olaf Lauritsen fogd fra 1700-1727, etterfulgt av fogden Adam Ohnsorg fra 1727-1731. I Nordhordland var Jens Lem fogd fra 1718-1731.

De kildene som er gjennomgått i denne undersøkelsen har ikke kunnet avdekke noe misnøye når det gjaldt disse tre fogdene. Fogdene hadde en viss sympati overfor lokalbefolkningen, blant annet når det gjaldt tunge skattepåleggelses. Dette kan ha påvirket både lokalbefolkningens og bygdelensmennenes holdninger i positiv retning når det gjaldt fogden og hans handlinger i fogderiet.

Ettervirkningene av krigsøkonomien fram til 1730-årene gjorde at styresmaktene la sterkere press på fogdene når det gjaldt et fullstendig regnskap og skatteinnkreving. Et av tiltakene fra styresmaktene var et påbud til fogdene om å gjøre en ny embetsed som forpliktet dem til fullstendig oppgjør ved årsskiftet. Fogden i Sunnhordland, Olaf Lauritsen, var skeptisk til å gjøre denne eden. Han mente det var umulig å få inn alle skattene så fort – skattepresset var for stort for lokalbefolkningen. De var ikke i stand til å betale all skatten på denne årstiden, da de fleste trengte kontanter til å kjøpe korn for vinterhalvåret. Fogden i Nordhordland, Jens Lem, ser også ut til å ha tenkt på allmuens ve og vel i sin embetstid. I 1724 hadde stiftamtsskriveren gitt ordre om militær eksekusjon av restansene i Nordhordland. Dette var imot fogdens ønske. I 1731 fikk han refs fra stiftamtmannen fordi skatterestansene ikke var inndrevet med militær eksekusjon i god tid før vårtinget. Fogden forsvarte seg da med at han hadde unnlatt dette av medlidenhet for den fattige allmuen. Han hadde i stedet gjort en avtale med allmuen om at de skulle få slippe militær eksekusjon, mot at de betalte skatterestansene på vårtingene. Dette gjorde Lem til tross for at hans personlige ansvar ble satt på spissen i 1723. Da ga stiftamtskriveren ordre om militær eksekusjon på fogdens private midler.

Fogdene måtte forholde seg til trusler om suspensjon eller avsettelse, likevel ser det altså ut til at fogdene i Hordaland prøvde å unngå å presse lokalbefolkningen for hardt i skatteinnkrevingen.³²⁶

³²⁶ Døssland 1998, s 146

På grunnlag av denne analysen og de kildene jeg har gjennomgått, stiller jeg spørsmålsteget til hvorvidt fogdene i Hordaland bevisst brukte gapestokken som pressmiddel i inndragelsen av leiermålsbøter. Jeg har ikke funnet noe belegg for at gapestokken ble brukt som et økonomisk middel, slik som Risa kunne avdekke for Jæren og Dalane. Det er imidlertid klart at 1722-reskriptet førte til et nytt økonomisk motiv for fogden til å drive inn leiermålsbøter til egen lomme. Det som er mindre klart, er om fogdene i Hordaland hadde til hensikt å benytte gapestokken til dette – for å oppnå økonomisk vinning.

Denne analysen krever imidlertid visse forbehold. De holdningene fogdene i Hordaland hadde til allmuen i lokalsamfunnet, den sympatien og hensynet de viste, har ikke nødvendigvis vært gjeldende overfor leiermålsforbrytere. Det skal likevel ikke utelukkes at fogdene mente at de som ble satt i gapestokken var av ærlige folk, slik som fogden Christopher Brun i Gudbrandsdalen.³²⁷ Kanskje tok de, slik som Brun, hensyn til de fremtidige konsekvensene for dem som ble satt i gapestokken, og så de negative ringvirkningene dette ville medføre for lokalsamfunnet på sikt – et bidrag av ugifte kvinner til betlerstanden.³²⁸ Kanskje var det kun Zachariassen som visste å utnytte gapestokken til egen økonomiske gevinst, nettopp fordi han manglet den samme innsikten og medfølelse for sine medmennesker.

Som jeg skal vise i det følgende, i neste del, var det flere som Zachariassen - fogder som så de økonomiske fordelene med å ta i bruk gapestokken i inndrivelsen av bøter. Jeg mener imidlertid at hvorvidt fogdene benyttet gapestokken som pressmiddel, samt om dette var en bevisst handling med et økonomisk motiv, kan ha vært avhengig av fogdens personlighet og handlingsvurdering. Fogdene i Hordaland hadde en mild fremtoning mot allmuen i fogderiet på andre områder. De var ikke direkte mislikt av befolkningen. Dette kan tolkes som at de heller ikke var typene til å bruke gapestokken bevisst for å presse til seg bøter. Det at gapestokken ble brukt i disse fogderiene etter 1724 må ses på bakgrunn av domsavsigelsene på tinget i samsvar med et gjeldende lovverk, og ikke nødvendigvis etter fogdens personlige ønske om en slik straff.

Hordaland, regel eller unntak?

I denne undersøkelsen har jeg primært foretatt en sammenligning mellom Hordaland og Rogaland når det gjaldt bruk av gapestokk. I Jæren og Dalane symboliserte gapestokken et brudd med et tradisjonelt straffesystem, noe som skapte negative reaksjoner blant

³²⁷ Fogd i Gudbrandsdalen fra 1707-1718.

³²⁸ Johannessen 1990, s 60 og 62

bygdelensmennene da fogden ville innføre gapestokk. De motsatte seg fogdens ordre om å sette folk i gapestokken, noe som førte til at den ikke ble brukt før 1735. Dette skyldes nok primært at gapestokken ikke var en del av straffekulturen i dette området. Fogdens generelt harde fremferd i fogderiet kan også ha resultert i denne motstanden.

I Hordaland derimot var gapestokken en del av en etablert straffekultur, som strakk seg tilbake til midten av 1600-tallet. Dette ser jeg som årsak til at det ikke oppstod motstand i dette området, tilsvarende den i Stavanger amt etter 1724- forordningen. Spørsmålet blir om denne straffekulturen, som gapestokken var en del av, var særegent for Hordaland? For å kunne svare på dette har jeg utvidet undersøkelsen. Jeg har undersøkt hvordan det forholdt seg i resten av Norge. Kan gapestokken spores til andre fogderier før 1724-forordningen? I denne undersøkelsen har jeg både gått gjennom tidligere forskning , samt sikt- og sakefallslister for andre fogderier på Vestlandet.

Tidligere forskning

Både i Sogn, Gudbrandsdalen og Norderhov i Ringeriket er det belegg for at gapestokken ble brukt lenge før 1724-forordningen.³²⁹ I Ytre Sogn fogderi ble det ført opp utgifter til gapestokker ved alle hovedkirker i 1665. Torleif Hansen ser denne bruken i sammenheng med en forsinket avstraffelse av tidligere dømte, eller en effektivisering av straffefullbyrdelsen på grunn av økning i tallet på forseelser. Rettsprotokollene viser i ettertid at den ble tatt i bruk som subsidiærstraff mot leiermålsdømte. Den ble også sjeldnere brukt, der de lovfestede subsidiærstraffene som fengsel og straffarbeid etterhvert overtok.³³⁰

I Gudbrandsdalen ble gapestokken brukt som straffemiddel i flere saker på slutten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet. Finn Erhard Johannessen viser til flere leiermålsdømte som ikke hadde midler til å betale bøtene sine. Noen fikk økonomisk bistand fra prest og godtfolk, og slapp med det straff i gapestokken. Andre ble lenket fast til spott og spe i kirkebakken.³³¹

På Ringeriket ble leiermålsdømte straffet med gapestokken. Den ble da brukt som subsidiærstraff mot straffedømte som ikke hadde midler til leiermålsbøtene. Fogden brukte den også som pressmiddel i inndragelsen av bøter i enkelte tilfeller, som i en sak fra Hønefoss på slutten av 1600-tallet. I 1701 skrev Gregers Jensen et bøndeskriv til amtmannen. Han hadde fått barn med en Ide Jeremiasdatter i 1697. De hadde planer om å gifte seg, men ble

³²⁹ Johannessen 1990, s 60, Telste 1993, s 105, Hansen 1981, 43

³³⁰ Hansen 1981, s 43

³³¹ Johannessen 1990, s 59 og 60

likevel dømt til å betale leiermålsbøter ”huor eftter ieg blef saa hart truet, med Gabestocken [...]”.³³² Dette viser at gapestokken var reell, og at den ble brukt som pressmiddel i inndragelsen av bøter – også i tiden før 1722-reskriptet. Som tidligere nevnt, i kapittel 5, kan dette ha en sammenheng med en soningspraksis med fogden.³³³

Sikt- og sakefall for fogderiene på Vestlandet

For å få et bedre sammenligningsgrunnlag, har jeg gjennomgått sikt-og sakefallslistene for fogderiene på Vestlandet på slutten av 1600-tallet. Det var mange som skulle straffes på kroppen. Dette gjaldt stort sett leiermålsaker, der et stort flertall var kvinner. Hvilken kroppsstraff som ble anvendt varierte imidlertid. I enkelte tilfeller ble det presisert hva dette innebar i praksis. I andre tilfeller sto det ikke mer enn at den skyldige skulle lide straff på kroppen. I henhold til sikt- og sakefallslistene for Sunn-og Nordfjord, Sogn, Romsdal, Ryfylke og Sunnmøre fogderi i årene mellom 1682-1696, skulle 16 personer straffes med gapestokk. Samtlige saker var leiermål, der fire av de 16 var menn.

Tabell 6.1: Antall personer som ble satt i gapestokken i fogderier på Vestlandet³³⁴

	Sunn- og Nordfjord fogderi 1691- 1696	Sogn fogderi 1691- 1695	Romsdal fogderi 1687-1696	Nordmøre fogderi 1687-1696	Ryfylke fogderi 1682- 1696	Sunnmøre fogderi 1691- 1695
Totalt antall personer	2	-	-	1	-	13

Kilde: *Sikt- og sakefallslistene for Vestlandet*

Ifølge tabell 6.1 var det en langt større bruk på Sunnmøre enn i de andre fogderiene. Jeg utvidet derfor søket mitt i dette fogderiet, der jeg undersøkte årene 1680-1713³³⁵ – se tabell 6.2. I løpet av disse årene ble 55 leiermålsdømte straffet med gapestokk – kun syv var menn. Dette underbygger de store kjønnsforskjellene når det gjaldt dette straffemiddelet, slik som i Hordaland. Jeg har ikke hatt mulighet til å gjennomgå tingbøkene for de ulike fogderiene, da disse ikke er transkribert og lett tilgjengelig for meg. Det har derfor ikke vært mulig å se om den straffen som ble iverksatt av fogden, samsvarte med de dommene som ble avsagt på tinget. Det jeg imidlertid kan slå fast, er at gapestokken var høyst reell i disse

³³² Telste 1993, s 104-105

³³³ Jf. Kapittel 5, ”Gapestokken – fogdens initiativ?”

³³⁴ Se vedlegg 2.

³³⁵ Jeg undersøkte også årene 1725, 1726, 1727. Sikt-og sakefallslistene for disse årene inneholdt ingen gapestokk-saker. Se vedlegg 2: *Sunnmøre fogderi*.

fogderiene, samt en del av en etablert straffekultur lenge før 1724-forordningen.

Tabell 6.2: Antall personer som ble straffet med gapestokk i Sunnmøre fogderi 1680-1713

Periode	Antall personer	Kvinner	Menn
1680-17013	55	48	7

Kilde: *Sikt og sakefallsliste for Sunnmøre fogderi*

Gapestokken i Hordaland – regel eller unntak?

Denne undersøkelsen har vist at bruk av gapestokk i Hordaland *ikke* var særegent. Den ble brukt i andre fogderier i Norge lenge før den fikk hjemmel i loven, som subsidærstraff for leiermål. På grunnlag av dette kan det se ut som at gapestokken var en del av en straffekultur i disse områdene, slik den var i Hordaland.

Jeg har ikke hatt anledning til å undersøke systematisk om det oppsto motstand i disse områdene etter 1724-forordningen. I Sogn var det motstand knyttet til bruk av gapestokk i 1727. Lensmennene nektet å gjennomføre en massavstraffelse av leiermålsdømte. Motivet for dette var imidlertid økonomisk. Lensmennene ønsket ekstra godtgjørelse for å utføre denne straffen. Dette var rentekammeret uenig i, da det mente at den tiendepart lensmennene mottok av bøteinntektene var betaling for blant annet å utføre avstraffelser i gapestokken.³³⁶ Denne motstanden var altså ikke tilsvarende den i Jæren og Dalane på samme tid. Lensmennene i Sogn ser ikke ut til å ha vært motstandere av gapestokken i selg selv, slik som lensmennene i Jæren og Dalane. Dette kan skyldes at gapestokken var en del av et etablert straffesystem i Sogn, slik den var i Hordaland. Motstanden var drevet av en økonomisk interesse, og ikke en negativ holdning til gapestokken som sanksjonsmiddel.

Johannessen viser også til en negativ holdning til dette straffemiddelet i Gudbrandsdalen, men da i tiden *før* 1724-forordningen. I dette fogderiet var det stokkeknekten som satte halsjernet på synderne og helte vann over dem. Dette ble sett på som en meget simpel beskjeftigelse, som ingen skikkelige folk ville påta seg. Ifølge Johannessen, var det bare mulig å få heste- eller hundegjeldere til å være stokkeknekt. Dette var folk av ”sløtteste æstime”. De som ble overlatt til slike æreløse folk, mistet også sin egen ære. Fogden, Christopher Brun, mente denne avstraffelsen hadde en negativ virkning. De som ble straffet på denne måten kom fra ærlige folk, mente han. Etter avstraffelsen følte de at de hadde mistet sin ære, da ingen ville ta dem i tjeneste etterpå. Resultatet ble at de ga opp ”ærlig

³³⁶ Hansen 1981, s 44

Skik og Christendoms pligt” og slo seg på landstrykeri, plyndringstokter og annen ugangn.³³⁷ Denne holdningen ser imidlertid ut til å ha vært særegent for fogden Brun. Den nye fogden, Sven Stenersen, var langt mer villig til å ta gapestokken i bruk igjen etter 1722 – da av økonomiske årsaker. Han mente at en trussel om avstraffelse i gapestokken ville få pengene lettere på bordet. I tiden etter går det fram av kildene at gapestokken ble brukt som et pressmiddel i inndragelsen av bøter i dette fogderiet – og at denne bruken fant støtte hos stiftamtmanden.³³⁸

På bakgrunn av dette kan man påstå at motstanden i Stavanger amt, Jæren og Dalane, var særegent. Selv om det oppstod motstand knyttet til bruk av gapestokk i andre fogderier, kan det se ut som det var av andre årsaker – et egoistisk motiv, som økonomiske godtgjørelser eller den lave statusen som var knyttet til stokkeknekten. Motstanden var ikke knyttet til gapestokken i seg selv, slik som i Jæren og Dalane. Forholdene i Hordaland, både når det gjaldt bruk av gapestokk og den manglende motstanden som oppstod etter 1724-forordningen, ser ut til å ha vært det normale sammenlignet med andre fogderier i Norge. Dette kan primært skyldes den straffekulturen gapestokken var en del av før 1724-forordningen, samt at det ikke var misnøye med de fogdene som var innsatt i fogderiet da gapestokken kom inn i lovverket.

Oppsummering

I dette kapittelet har jeg ikke kunnet avdekke noen form for motstand knyttet til bruk av gapestokk i Hordaland, tilsvarende den motstanden som oppstod i Jæren og Dalane. Jeg har først og fremst undersøkt årsakene til dette. Jeg kom fram til to hovedforklaringer: Den første kan knyttes til ulik straffetradisjon. I motsetning til i Stavanger amt, Jæren og Dalane, var gapestokken i Hordaland en del av et tradisjonelt straffesystem. Straff med gapestokken var en del av domsavsigelsene på bygdetingene helt tilbake til 1600-tallet. Den symboliserte med det ikke noe nytt i straffesystemet da den kom inn i lovverket i 1724/25.

I Stavanger amt er det imidlertid ingen belegg for at det fantes gapestokker utenfor kirkene i fogderiene før 1720-tallet. Da gapestokker ble plassert utenfor kirkene og omsider innført i fogderiene, var dette et brudd med det tradisjonelle straffesystemet. En annen forklaring kan knyttes til fogdens holdning og fremferd i fogderiet. En mislikt fogd i Jæren og Dalana kan ha trigget en negativ reaksjon til det fogden prøvde å innføre – gapestokker. I fogderiene i Hordaland derimot kunne jeg ikke avdekke noe misnøye med fogdene. Tvert om viser kildene at de hadde en relativt mild framtoning i fogderiene. De ønsket ikke å presse

³³⁷ Johannessen 1990, s 60 og 62

³³⁸ Johannessen 1990, s 62 og 63

bøndene for hardt. Dette kan være med å forklare hvorfor det ikke oppstod motstand da gapestokken igjen skulle tas i bruk etter 1724-forordningen.

Denne undersøkelsen har også kunnet avdekke at bruk av gapestokk i fogderiene i Hordaland ikke var særegent. Den var en del av straffekulturen i andre fogderier, både på Vestlandet og andre steder i landet, lenge før gapestokken fikk formell lovhjemmel.

Kapittel 7

Sammenfatning og avslutning

Utgangspunktet for denne oppgaven var Risas hovedoppgave fra 1974 og de funn hun gjorde for Jæren og Dalane i Stavanger amt på 1720-30-tallet – om bruk og motstand mot gapestokk. Gjennom hele oppgaven har jeg foretatt en sammenligning mellom mine egne funn for Hordaland og Risas funn for Rogaland. Jeg har supplert undersøkelsen med opplysninger om gapestokk i tidligere forskning, samt egne funn i andre fogderier på Vestlandet. Dette for å se om bruken og forholdene i Hordaland var særegent eller ikke. I det følgende skal jeg kort sammenfatte og presentere resultatene for denne oppgaven. Jeg tar utgangspunkt i de problemstillingene jeg har redegjort for i innledningen og konklusjonene kapittelvis.

Gapestokken i Hordaland – en offentlig skamstraff i leiermålssaker

I den første delen av denne oppgaven undersøkte jeg bruk av gapestokk i Hordaland på generell basis. Jeg kartla omfanget av denne straffemetoden, funksjonen den hadde og hvorfor den ble tatt i bruk. Jeg så resultatene i lys av 1724-forordningen og gjeldene lovverk.

Denne undersøkelsen kunne avdekke at bruk av gapestokk var en del av en straffekultur i Hordaland. Bruk av gapestokk strekker seg helt tilbake til 1569, da den ble brukt i Bergen by. Siden opptrer den i domsavsigelser på bygdetingene fra midten av 1600-tallet, både i Sunnhordland, Nordhordland, Voss og Hardanger. Mellom 1650 og 1750 kunne jeg avdekke 53 saker der gapestokken var en del av dommen i tingbøkene. Disse sakene fordelte seg relativt jevnt over denne undersøkelsesperioden. Et av formålene med denne oppgaven var å belyse gapestokken i straffepraksis, samt hvorvidt dette samsvarte med dommer på tinget. Undersøkelsen viste imidlertid at det var lite samsvar mellom tingbøkene og fogdens sikt- og sakefall. Dette gjorde det vanskelig å avdekke det reelle omfanget av gapestokken i straffepraksis. Kildene var likevel tilstrekkelige til å kunne bekrefte at gapestokken *ble brukt* i fogderiene i Hordaland i andre halvdel av 1600-tallet - flere tiår før den ble innført som straffemethode i Stavanger amt.

Gapestokken var først og fremst en offentlig skamstraff, og ble i størst grad brukt mot leiermålsforbrytere - både før og etter 1724-forordningen. På 1600-tallet ble den i tillegg til leiermål også brukt i tyverisaker, lovbrudd som slagsmål, hærverk, nabokrangler og ”ugudelige ord”. I samtlige av disse sakene dømte sorenskriveren lovbruytere til straff i gapestokken uten hjemmel i loven. Den ble da i stor grad brukt som hovedstraff eller som

trussel relativt sporadisk på slutten av 1600-tallet. Bøter var ikke et alternativ da sorenskriveren avsa dom på tinget. Den dømte hadde dermed ingen mulighet til å betale seg fri fra kroppslig refselse. Formålet var å statuere eksempler til skrekk og advarsel. Den skulle ha en avskrekkende virkning, og fungere som et moralsk virkemiddel i samfunnet – med en forebyggende effekt. Dette har nok vært sorenskriveren bevisst da han anvendte gapestokken i rettspraksis før den ble foreskrevet i lovverket.

Etter 1724-forordningen forandrer dette seg, og jeg kunne avdekke en kvantitativ endring. Flere ble dømt til gapestokken for leiermål, og stort sett alle domsavsigelsene hadde formell lovhjemmel. Dette skyldes selvsagt selve forordningen, der gapestokken ble foreskrevet som straff i leiermålssaker. Likeledes kan det ses i sammenheng med et økonomisk motiv og styresmaktenes fiskale interesser – særlig fogdens særinteresser. Gapestokken ble etter 1724 stort sett brukt som subsidiærstraff, der bøter var den primære straffen. Det økonomiske aspektet i domsavsigelsene var nå i fokus, og det skjer en funksjonsendring. Fra å være et moralsk virkemiddel på 1600-tallet, ble den etter 1724 brukt som et økonomisk pressmiddel. Dette må ses på bakgrunn av 1722-reskriptet, der fogden fikk et økonomisk motiv i bøteinnskrevingen. Dette viser Risa i sin undersøkelse. Det samme kunne Johannessen avdekke i Gudbrandsdalen.

Gapestokker ved kirkene fikk ikke slutt på forekteskapelig seksualitet. Dette vitner alle leiermålssakene om, og kan forklares med lokalbefolkningens egen normer. Det er ingen tvil om at gapestokken fungerte som et effektivt pressmiddel i bøteinnskrevingen. Dette gjaldt imidlertid leiermålsforbrytere som hadde midler å betale med. For alle andre ble ikke gapestokken bare en trussel. Den ble en høyst reell straff, som først og fremst rammet de svake i samfunnet.

Gapestokken som kvinnesanksjon – ugifte mødre til spott og spe i kirkebakken

I andre del av denne oppgaven kunne jeg avdekke relativt store kjønnsforskjeller når det gjaldt bruk av gapestokk i Hordaland. Et stort flertall som ble dømt til denne straffen var kvinner. Dette gjaldt først og fremst ugifte mødre i leiermålssaker. Det var vanskeligere for ugifte mødre å slippe unna tiltale og straff, da det uekte barnet var et klart bevis på forbrytelsen. Tre årsaker kan bidra til å forklare hvorfor kvinner, ugifte mødre, i størst grad ble straffet med gapestokken. *For det første*, hadde kvinner dårligere økonomiske midler enn menn. De hadde mindre mulighet til å dekke leiermålsbøtene der den var primærstraff. Med

det ble de mer utsatt for en subsidiær avstraffelse på kroppen. *For det andre*, ble gapestokken brukt på ugifte mødre, nettopp fordi de var mødre. Det var en mer gunstig avstraffelse. Dette gjaldt både av hensyn til barnets ve og vel, samt at lokalbefolkningen slapp eventuelle byrder med underhold av barnet dersom moren sonet noen timer i gapestokken. *For det tredje*, var de ugifte mødrene mindre mobile enn barnefaren. De hadde et barn å ta seg av, noe som gjorde det vanskelig å rømme amtet.

Et klart flertall av menn slapp unna straff i gapestokken. I denne undersøkelsen kunne jeg avdekke 25 menn som slapp unna denne straffen, utelukkende i leiermålssaker. Årsakene til at disse mennene slapp unna straff der kvinnene ikke gjorde det, kan forklares på flere måter. *For det første* var det et flertall som enten ikke ble tiltalt eller møtte på tinget å vedsto sin forseelse. *For det andre* var flere barnefedre soldater. De slapp med det unna ordinær straff etter forordningene 1671 og 1696. *For det tredje* ble menn i enkelte tilfeller dømt til annen straff enn kvinnene de var tiltalt sammen med. Menn ble også straffet, men da til annen fysisk refselse. Mens kvinnene ble dømt til straff i gapestokken, ble gjerne menn dømt til straffarbeid i Sogn. Begge var harde straffer, men med ulik straffefunksjon. *For det fjerde* var det et tilfelle der barnefaren hadde dødd før tiltalen på tinget. *For det femte* kunne barnefaren allerede ha sonet sin straff med fogden. Han slapp dermed offentlig tiltale og dom. *For det sjette* var det et tilfelle der barnefaren hadde klart å rømme amtet.

Menn ble imidlertid også dømt til straff i gapestokken. Jeg kunne avdekke totalt 15 menn som ble rammet av dette straffemiddelet. Dette gjaldt først og fremst for andre forbrytelser enn leiermål. Før 1724-forordningen ble menn i størst grad dømt til straff i gapestokken for tyveri. Kjønnsskjellene var størst før denne forordningen. I årene etter 1724 kunne jeg avdekke en kvantitativ endring. Flere menn enn tidligere ble dømt til straff i gapestokken. Dette gjaldt i stor grad gifte menn, som ble tiltalt og dømt for hor. Dette underbygger Risas påstand om at rettspraksis i leiermålssaker først og fremst rammet kvinner, deretter ektemenn. I disse sakene fungerte gapestokken som subsidiærstraff. Den primære straffen var bøter ”på ytterste formue”. Domsavgjørelsene hadde først og fremst et økonomisk aspekt. Gapestokken skulle i disse sakene fungere som en effektiv trussel for å presse til seg bøtesummene. Ikke bare fra de gifte mennene, men også de ugifte mødrene.

Gapestokken – en hard, men rettferdig straff?

I tredje del av denne oppgaven undersøkte jeg holdningene knyttet til bruk av gapestokk, både fra myndighetene og lokalbefolkningen. Ble gapestokken sett på som en rettferdig straff? Det

er selvsagt vanskelig å konkludere noe helt sikkert. Det vil alltid være forbehold om hvordan kildene skal forstås og tolkes. Det er likevel mye som tyder på at gapestokken ble sett på som en hard, men rettferdig straff i Hordaland – både fra myndighetene, og til dels også lokalbefolkningen. Dette mener jeg har sammenheng med den straffekulturen som var i Hordaland - der gapestokken var en del av en etablert straffepraksis helt tilbake til midten av 1600-tallet.

I Risas undersøkelse kom holdningene til bygdelensmennene og fogd eksplisitt til uttrykk. Bygdelensmennene gjorde motstand og nektet å ta del i innsettelsen og bruken av gapestokk. Flere motiver kan forklare hvorfor de handlet slik de gjorde. Risa hevder bygdelensmennene var imot gapestokken i seg selv, samt at de ikke så leiermål som alvorlig nok til å rettferdiggjør en slik straff. Motstanden kan også forklares med ære, moralsk samvittighet og/eller økonomiske fordeler. Fogden derimot handlet utelukkende på bakgrunn av et personlig økonomisk motiv. Han hadde et sterkt ønske om å ta i bruk gapestokken da den ble foreskrevet som straff mot leiermålsdømte.

I min undersøkelse for Hordaland kommer holdningene kun til uttrykk implisitt. Gjennom retorikk og handlinger som ble beskrevet på tinget, kan man tolke hvilke holdninger som var knyttet til bruk av gapestokk. Nedsettende ordvalg, spesielt rettet mot kvinner og deres handlinger, kan underbygge at sorenskriveren mente tiltalte fikk som fortjent. En skammelig handling fortjente en skambelagt straff – gapestokken. Dette gjaldt spesielt domsavsigelser der straff med gapestokk var eneste straff. Ingen nåde ble vist på tinget, selv om lensmennene en enkelt gang argumenterte mot fogdens ordre om å iverksette kroppsstraff mot de svakeste i samfunnet.

Domsavgjørelsene på 1600-tallet virket skjønnsmessige. Hva som mentes med ”fengsel paa kroppen” ble et tolkningsspørsmål for den enkelte sorenskriver. Dette kan forklare regionale forskjeller når det gjaldt retts- og straffepraksis i de enkelte sorenskriveriene. Det er viktig å belyse at straff i gapestokken ikke nødvendigvis var strengere straff enn andre typer kroppsstraff. Den innebar ikke tap av ære i direkte forstand, og kan likestilles med fengsel på brød og vann. Det er funksjonen som er av interesse, og som kan ha vært en avgjørende faktor når sorenskriveren avsa sin dom. Sorenskrivere som dømte lovbrøttere til straff i gapestokken før 1724, gjorde dette uten lovhjemmel. Dommen må forklares med at den enkelte sorenskriver anså straff i gapestokken som rettferdig, samt at denne straffen ble vurdert som hensiktsmessig og preventiv av den som hadde domsmakt. Både sorenskriver og fogd var klar over den avskrekkende virkningen gapestokken hadde for likesinnede, og må ha sett fordelene ved å benytte seg av denne straffen. De to aktørene har imidlertid hatt forskjellige hensikter

og motiver for å ta den i bruk – preventivt og økonomisk. Den type kroppsstraff som ble idømt på tinget var altså avhengig av sorenskriver og hans skjønnsmessige vurdering, særlig før 1724. Hvorvidt straffen ble iverksatt i praksis kan ha vært betinget av fogdens personlige initiativ. Dette kan ha vært motivert av fogdens økonomiske særinteresser, særlig før 1693, i forbindelse med en hemmelig soningspraksis.

Gapestokken ble i stor grad brukt mot dem som ikke var i stand til å betale bøter. Straffedømte gjorde det de kunne for å unnsnippe denne straffen – blant annet søke bistand hos ”godtfolk”. I min undersøkelse var det få tilfeller av bistand. Dette kan skyldes flere forhold, blant annet fattigdom og armod i samfunnet. Det kan ha vært et ønske om å hjelpe, men at dårlig økonomisk evne blant folk flest sto i veien for dette. Det er imidlertid vanskelig å påstå noe helt sikkert, likeledes om det reelle omfanget av bistand.

Mye kan tyde på at lokalsamfunnet anså straff i gapestokken som rettferdig. De straffedømte hadde begått handlinger som gikk imot samfunnets lover og normer. De fortjente straff. Om denne straffen innbefattet fengsel eller gapestokk, har nok ikke spilt noen rolle for lokalbefolkningen. Det viktigste var at de fikk sin rettferdige straff på kroppen. Dyrvik hevder at lokalbefolkningen diskriminerte og forfulgte de ugifte mødre videre utenfor kirkebakken. Det er imidlertid vanskelig å belyse de straffedømtes skjebne i ettertid av dom og avstraffelse.

I henhold til Telste følte lokalbefolkningen seg forpliktet til å bistå de ugifte mødre med husrom, gamle klær og det daglige brød. Dette betyr imidlertid ikke at de ble møtt med aksept og inkluderende holdninger i ettertid av dommen. Kun ett eksempel i denne undersøkelsen viste at det var muligheter for den dømte i fremtiden. Dette var nok imidlertid et unntak. De som ble straffet med gapestokken var stort sett fattige ugifte mødre. Forholdene har nok ikke bedret seg etter dommen. Flere ble forvist ut av lokalsamfunnet, og gikk en uvis fremtid i møte med det lille barnet sitt. På lik linje med Hansens undersøkelse i Sogn, kan det se ut som de ugifte mødre gikk en mørk fremtid i møte – som betlere, omstreifere og tilhørende et sosialt bunnsjikt.

Gapestokken som en del av et tradisjonelt straffesystem i Hordaland.

I den fjerde delen av denne oppgaven så jeg på motstanden som oppstod i Stavanger amt i forbindelse med innføring og bruk av gapestokk i Jæren og Dalane. Bygdelensmennene nektet både å sette opp gapestokker utenfor kirkene i fogderiet og å straffe leiermålsdømte på denne måten på 1720-30-tallet. Dette førte til en langvarig motstandskamp, der fogden til slutt fikk presset ønske sitt gjennom – gapestokken ble omsider tatt i bruk i 1735. I min undersøkelse fant jeg ikke noe belegg for at tilsvarende motstand oppstod i fogderiene i Hordaland på

samme tid. Jeg ønsket derfor å avdekke årsakene til dette. To hovedårsaker kan forklare mangelen på motstand i Hordaland:

Den første kan knyttes til ulik straffetradisjon. I motsetning til i Stavanger amt, Jæren og Dalane, var gapestokken i Hordaland en del av et tradisjonelt straffesystem. Straff med gapestokken var en del av domsavsigelsene på bygdetingene helt tilbake til 1600-tallet. Den symboliserte med det ikke noe nytt i straffesystemet da den kom inn i lovverket i 1724/25. I Stavanger amt er det imidlertid ingen belegg for at det fantes gapestokker utenfor kirkene i fogderiene før 1720-tallet. Da gapestokker ble plassert utenfor kirkene og omsider innført i fogderiene, var dette et brudd med det tradisjonelle straffesystemet.

En annen forklaring kan knyttes til fogdens holdning og fremferd i fogderiet. Oluf Zachariassen var fogd i Jæren og Dalane. Han var en beryktet fogd, som presset bøndene på mange områder. Hans harde fremferd i fogderiet, samt presset han la på bygdelenmennene når det gjaldt å sette opp gapestokker og anvende dem på leiermålsdømte, kan være med å forklare grunnen til den store motstanden som oppstod. Bygdelenmennene kan ha vært imot gapestokken, nettopp fordi det var en mislikt fogd som ønsket å innføre den i straffepraksis.

I fogderiene i Hordaland derimot kunne jeg ikke avdekke noe misnøye med fogdene. Tvert om viser kildene at de hadde en relativt mild framtoning i fogderiene. De ønsket ikke å presse bøndene for hardt, og viste sympati overfor lokalbefolkningen da harde skatter skulle innkreves til kongens kasse. Dette kan ha påvirket holdningene rettet mot fogdene i positiv retning. Denne holdningene kan ha hatt innvirkning på hvordan lokalbefolkningen forholdt seg til gapestokken da den igjen gjorde seg gjeldende i straffepraksis. Dette kan være med å forklare hvorfor det ikke oppstod motstand da gapestokken igjen skulle tas i bruk etter 1724-forordningen.

Gapestokken i Hordaland – regel eller unntak?

Bruk av gapestokk i Hordaland var ikke særegent. Den ble brukt andre steder i Norge på samme tid, både før og etter 1724-forordningen. I Sogn, Gudbrandsdalen, Ringeriket, Sunnmøre, Nordmøre og Sunn- og Nordfjord fogderi ble gapestokken brukt på 1600-tallet. Den var en del av en straffekultur, slik som i Hordaland. I disse områdene ble gapestokken utelukkende brukt mot leiermålsdømte som ikke hadde midler til leiermålsbøter, der et stort flertall var kvinner. Det gjenstår å undersøke om motstanden i Jæren og Dalane var enestående. Det oppstod former for motstand både i Sogn og Gudbrandsdalen, men da av andre årsaker og motiver enn de som forelå blant bygdelenmennene i Jæren og Dalane. Der

var motstanden knyttet til gapestokken i seg selv, som en hard straff de nektet å bruke mot sine ”sambygdinge”.

Vedlegg 1 – Oversikt over funn i tingbøker og fogdens sikt- og sakefall

Tabellens innhold:

- År/sak: Oversikten har tatt utgangspunkt i sakene jeg har funnet i tingbøkene, der gapestokken var en del av domsavsigelsen – både årstall for dommen og saksnummeret som er bokført i den aktuelle tingboken.
- Tingbok: Navnet på den tiltale/dømte i gapestokk-saker, Type sak/lovbrudd, Domsavsigelse, primær-eller subsidiærstraff,
- Fogdens regnskaper - Sikt- og sakefallslisten. Se om sakene og personene som ble dømt til straff i gapestokken, enten som hovedstraff eller subsidiærstraff, på tinget finnes i fogdens regnskaper. Gjennomgangen av regnskapene har primært tatt utgangspunkt i de sakene jeg fant i tingbøkene. Jeg har også foretatt stikkprøver underveis. Stikkprøvene går fram i tabellen nederst.
- Tingsvitner i tingbøkene: Saker og sitater der almuen har uttalt seg på tinget, etter fogdens ønske og etterspørsel, om tiltales økonomiske tilstand/evne.

Sunnhordland og Hardanger

År/sak	Tingbok	Sikt- og sakefall	Tingsvitner
1) 1665:69b	<p>Tiltalt og dømt: Britte Peersdatter</p> <p>Tiltalt for ”w-tilbørlig schieldz ord” og ”den schaade hindis fæ har giortt paa hans (Olle Fagerland) korn” – nabokonflikt</p> <p>Dom: ”Hun bleff paalagtt at holde god naboschab saa frembtt hun iche will straffis med gabstochen”</p> <p>I denne saken ble gabestokken brukt som trussel</p>	<p>Sikt- og sakefallsliste for Sunnhordland 1665. EA-6043/R/RL/L0018/0002/ 0002, Fogderegnskap, LL Sunnhordland,,1665-, oppb: RA</p> <p>Ingen funn om Britte Peersdatter i sikt- og sakefallslisten.</p>	
2) 1666:34b	<p>Tiltalt og dømt: Britte Berie</p> <p>Tiltalt for ”ond grandschab”</p> <p>Dom: Hun slapp unna straff denne gang, men ble truet med gapestokken (halsjernet) dersom hun forårsaket nabokonflikt. ”saafrembtt hun igien kommer eller giffuer aarsage till ond grandschab och w-forligelsze daa daa at straffes med halszjernet som tilbørligt”</p> <p>I denne saken ble gapestokken brukt som trussel</p>	<p>Sikt-og sakefallsliste for Sunnhordland 1666. Kildeinformasjon: EA-6043/R/RC/L0022/ 0003/0003, Fogderegnskap: UU Sunnhordland,,1666, oppb:RA</p> <p>Ingen funn om Britte Berie i sikt-og sakefallslisten</p>	
3) 1678:53b	<p>Tiltalt og dømt: Sara Effuindzdatter og Joen Grindembs kone</p> <p>Tiltalt for slagsmål på en sabbat</p> <p>Dømt til gapestokken dersom de ikke fører ”it andett bedre leffnet”</p>	<p>Fogderegnskap og sikt-og sakefallslisten for Sunnhordland 1678 har jeg ikke funnet, hverken på riksarkivet eller digitalarkivet.</p>	

	I denne saken ble gapestokken brukt som trussel		
4) 1678:10b	Tiltalt og dømt: Mogens Røgh Tiltalt for å ha overfalt Alduold Bierchenes ”med ond Schieldz mund, truet och wndszagt hannem” Dømt til å stå i halsjernet på kirkebakken i allmuens åsyn en dags tid Hovedstraff	Fogderegnskap og sikt-og sakefallslisten for Sunnhordland 1678 har jeg ikke funnet, hverken på riksarkivet eller digitalarkivet.	
5) 1681:32b	Tiltalt og dømt: Anne Gudmundzdatter Tiltalt for leiermål med tre menn Dømt til bøter eller gapestokk. Subsidiærstraff	Fogderegnskap og sikt-og sakefallslisten for Sunnhordland 1681 har jeg ikke funnet, hverken på riksarkivet eller digitalarkivet.	
6) 1692:26	Tiltalt og dømt: Anne Grøn Aas Tiltalt for 2. gangs leiermål med to menn Dømt til bot eller gapestokk Subsidiærstraff	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1692, 2973 RA/EA-4092/R48/L2973 Anne Grøn Aas var ikke nevnt i sikt-og sakefallslisten	
7) 1692:37	Tiltalt og dømt: Zirj Jørgens datter Tiltalt for leiermål med en soldat Dømt til bøter eller gapestokk Subsidiærstraff	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1692, 2973 RA/EA-4092/R48/L2973 Zirj Jørgens datter nevnt i sikt-og sakefallslisten: ”Sirie Jørgens datter, som er til kiendt for sin fattig dom, at lide paa kroppen udi Hals Jern”	“om Quindfolchit Hafde noget til Hans Kong: Ma: bøder, quindfolchet thillige med Almuen forClarit, Hun War iche med helsen, och Hafde Slet intet til betalle, V-den Huis Hun nu faar for Sommer Arbeide, som er 3 mrk” “och ej Heller findes noget Hos Hende til bøde med thj bør Hun epter Lougen Siette bogs 13 Cap: 1 Artichel, Att lide paa Kroppen, udj hals Jernet”
8) 1692:50	Tiltalt og dømt: Anne Bottels datter Tiltalt for leiermål med en soldat Dømt til bøter eller gapestokk Subsidiærstraff	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1692, 2973 RA/EA-4092/R48/L2973 Anne Bottels datter nevnt i sikt- og sakefallslisten: ”Anne Bottels datter for beganen Leiermaall med en Soldat Hans Anders Nordbusta, tilkiendt at lide paa kroppen udi HalsJern, efftersom hun intet hafue at betalle bøderne med”	“Saauel gandsche Almuen forClaret, effter thilsPørgelse, Hos Anne Bottels datter Slet intet til hans Kongl: Ma: bøder war thil faae, thj Hun ejede iche det som Hun Gich och stoed udj” “och Samptlig Almuen forClarar Slet intet Hos hende till hans Ko: Ma: bøder er at beKomme”
9) 1700:4	Tiltalt og dømt: Giertru Klette	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1700, 2979	“so/m dend ganske Almue berettede at hverKen Modere/n eller Sønnerne noget er Eiende

	<p>Tiltalt sammen med sine tre sønner for å ha slått ned Marj Sollems kvernehus på en søndag, og overfalt henne og hennes barn med skjellsord og hugg og slag uten grunn.</p> <p>Dømt til å stå i halsjernet under/før/etter prediken.</p> <p>Hovedstraff</p>	<p>RA/EA-4092/R48/L2979</p> <p>Ingen funn. Giertru Klette nevnes ikke i sikt- og sakefallslisten</p>	<p>till bøder, men forklarede at de ere nogle arige skolche (skalche) og oprørige folch, saa at baade (de) og deris Moder war lenge skyldige till at straffes”</p>
10) 1700:59	<p>Tiltalt og dømt: Siri Niels Datter og Haacken Jacobs</p> <p>Begge tiltalt for leiermål med hverandre</p> <p>Begge ble dømt til bøter eller gapestokk</p> <p>Subsidiærstraff</p>	<p>Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1700, 2979</p> <p>RA/EA-4092/R48/L2979</p> <p>Ingen funn. Siri Niels Datter nevnes ikke i sikt- og sakefallslisten</p>	<p>“dend ganske Tingalmue som war tilstede blef af Fogde/n til spurt om de iche er widende at hun noget till hans May:ts Bøder Er Eiende, der til de alle svarede at hun ej det aller Ringeste er Eiende ente/n till bøder eller anden Lifs ophold, men all Almue/n hende med barnet maa føde og underholde, effter som hun gaar om gaardene at bede sit brød”</p> <p>“hand blef til Spurt om hand noget till hans May:ts Bøder er Eiende der till hand svarede Nej, iche det aller Ringeste er Eiende ude/n de gl: Kleder hand gaar udj, hand ej heller er saa sterck og før at hand Kand Arbeide effter so/m hans hender ganske er forderfvet, som og for Retten blef siunit saa at were, Almuen og berettette!! at hand ej det aller ringeste Eier till bødernes betalling, men for hans skrøbeligheds skyld ganske er forarmed, og ej heller Kand tiene nogen Mand for si/n Føde, ude/n allene at giæde smaller, hvor fore Kongl: May:ts Foget satte i Rette hand burde at straffes paa Kroppe/n,”</p>
11) 1700:35	<p>Tiltalt og dømt: Alhed Larsdatter</p> <p>Tiltalt for leiermål</p> <p>Dømt til bøter eller 3 ganger i gapestokken</p> <p>Subsidiærstraff</p>	<p>Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1700, 2979</p> <p>RA/EA-4092/R48/L2979</p> <p>Ingen funn. Alhed Larsdatter nevnes ikke i sikt- og sakefallslisten</p>	<p>“Qvindfolch Alhed Larsdatter som A:o 97: till Høstetinget blef Kiendt till Halsiernet for Leiermaal har effter dommen udstaaet sin straf og ej hafde nogen midler hvor med hun Kunde bøde, Almuen her till svarede at de noch witterligt er at sam/m/e Qvindfolch ej hafde det Aller Aller!! Rengeste hvor med hun sine Leiermaals bøder Kunde betahle, blef for sam/m/e aarsage skyld dømbt at staa 3de gange i halsiernet, som og straxst der effter skeede”</p>
12) 1704:4b	<p>Tiltalt og dømt: Kresti Larsdatter</p> <p>Tiltalt for leiermål</p>	<p>Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1704, 2982</p>	<p>“Almuen ofver alt her paa Tinget forklarede at hu/n ej det aller Ringeste till bøders betalling er Eiende, og ej hafver</p>

	Dømt til bøter eller gapestokk Subsidiærstraff	RA/EA-4092/R48/L2982 Kresti Larsdatter nevnes ikke i fogdens sikt- og sakefallsliste	meere end de gamble Kleder hun staar udj”
13) 1704:61	Tiltalt og dømt: Dordej Larsdatter Tiltalt for leiermål. Dømt til bøter eller gapestokk Subsidiærstraff	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1704, 2982 RA/EA-4092/R48/L2982 Dordej Larsdatter nevnes i Sikt- og sakefallslisten: ”Qvindfolkett intet hafde att bøde med”. I margen går det fram som følger: ”Ligesaa effter Dommen Littr C(?) men vil bevefsat hun sin straf har udstaaed”. I et vedlegg går det imidlertid frem at Dordej døde før dommen ble iverksatt: ”Dorhe Larsdatter ved døden afgich strax effter at hun sin dom hafde bekommet, saa da at hun efter befalning skulle efter sin dom udstaa sin straff, laag paa sin Syge-Seng, og kort tiid derefter ved døden afgich, og det i største fattigdom”	“Fogde/n tilspurte Almuen o/m hendes tilstand, Lensmande/n og de andre af Almuen svarede at hun ej det aller Ringeste er Eiende till noge/n bøders afbetaling, er Kom/m/e/n af Fattige Forældre der gaar o/m bøygde/n at betle”
14) 1728:44	Tiltalt og dømt: Lars Ericksen på Aartun (en gift mann) Tiltalt for hor med Marj Olsdatter Han ble dømt til å straffes på ytterste formue eller gapestokk Subsidiærstraff etter 1724-forordningen	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1728, 3010 RA/EA-4092/R48/L3010 Lars Ericksen på Aartun nevnes i sikt og sakefallslisten. Han har betalt sin bot på 20 rd: ”Lars Ericksen Aarthun for begangne Lejermaal med Marj Olsdatter udi hans Egteskab, Dømt at bøde til Deris Kongelige Mayestet....20”	
15) 1728:93b	Tiltalt og dømt: Ingeborg Olsdatter Tiltalt for leiermål Dømt til gapestokken Hovedstraff	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1728, 3010 RA/EA-4092/R48/L3010 Ingeborg Olsdatter nevnes ikke i sikt- og sakefallslisten	Qvindfolcket Ingebor Ols datter forklarede indted till bøders betalling at vere eiende, det sam/m/e testerede alle nerverende af Almuen,
16) 1729:146	Tiltalt og dømt: Marithe Johns datter Tiltalt for leiermål Dømt til bøter eller gapestokk Subsidiærstraff	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1729, 3012 og 3013 RA/EA-4092/R48/L3012 RA/EA-4092/R48/L3013 Inneholdt igen sikt- og sakefallsliste Ingen funn.	“Endelig indfandt sig hendis broder \Ole Jons:/ og sagde at hun hafde inted at betale med, formeente effterdi dend afdøde hafde lovet hende Egteskab, at hun icke kunde tilkom/m/e at bøde mere end Egtebod”
17) 1737:231b	Tiltalt og dømt: Ole	Riksarkivet, Rentekammeret,	“Faderen Ingebrigt Samsonson

	Ingebrigtsen Sætre Tiltalt for leiermål Dømt til bøter eller gapestokk Subsidiærstraff	Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1737, 3027 og 3028 RA/EA-4092/R48/L3027 RA/EA-4092/R48/L3028 Liten oversikt over bøteinntekter, men den ble ikke kalt sikt- og sakefall. Ole Ingebrigtsen Sætre ble ikke nevnt.	Sætre benegtede ick at have Caveret for sin Søns bøder, til med er hand alt for fattig der till, saa som hand maae betle om bøygden efter Almissee
18) 1737:214	Tiltalt og dømt: Marithe Haldoersdatter Tiltalt for leiermål med en soldat, Samson Engelsens Brathuus. De var 2 og 3 ledd beslektet. Dømt til straff på ytterste formue eller straffes med gapestokken Subsidiærstraff	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1737, 3027 og 3028 RA/EA-4092/R48/L3027 RA/EA-4092/R48/L3028 Liten oversikt over bøteinntekter, men den ble ikke kalt sikt- og sakefall. Marithe Haldoersdatter ble ikke nevnt.	

Nordhordland

År/sak	Tingbok	Sikt- og sakefall	Tingsvitner
19) 1651:39a	Tiltalt og dømt: Doritte Kobberwog Tiltalt for å ha forlokket gutten Jørgen Andersøn (Usikker hva som ligger i dette: Leiermål eller annet) Dømt til straff i halsjernet to timer, deretter forvist Hovedstraff	Fogderegnskap for Nordhordland og Voss 1651 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Lensregnskaper - RA/EA-5023/R/Rb/Rbt/L0116/0006/0003 Ingen funn om Dortte Kobberwog i sikt- og sakefallslisten.	
20) 1665:1b	Tiltalt og dømt: Anders Johanssen Barnføed Tiltalt for andre gangs tyveri Merk: Det kommer fram at han for to år siden sto i halsjernet for tyveri Dømt til å miste sin hud til kagen Uvisst om dette var subsidiær- eller hovedstraff	Sikt- og sakefallsliste for Nordhordland og Voss 1665. Kildeinformasjon: EA-6043/R/RC/L0018/ 0002/0001, Fogderegnskap: KK Nordhordland og Voss,,,1665; oppb:RA Ingen funn om Anders Johanssen i sikt- og sakefallslisten	
21) 1668:29	Tiltalt og dømt: Gunder Olsen Tiltalt for tyveri Dømt til halsjernet i tre dager Hovedstraff	Sikt- og sakefallslisten for Nordhordland og Voss 1668. Kildeinformasjon: EA-6043/R/RC/L0029/ 0006/0001, Fogderegnskap: QQ Nordhordland og Voss,,,1668; oppb:RA Ingen funn om Gunder Olsen i sikt- og sakefallslisten	
22) 1675:6	Tiltalt og dømt: Marite Guldbrandsdatter og Joen	Fogderegnskap og sikt-og sakefallslisten for Nordhordland og	

	<p>Josepsen Østgulen</p> <p>Lovbrudd: Tiltalt for leiermål</p> <p>Dom: Dømt til bøter eller jern på kroppen</p> <p>Subsidiærstraff</p>	<p>Voss 1675 har jeg ikke funnet, hverken på riksarkivet eller digitalarkivet.</p>	
23) 1678:24b	<p>Tiltalt og dømt: Sophie Henrichsdatter</p> <p>Tiltalt for leiermål</p> <p>Dømt til gapestokken i tre dager, 6 timer hver dag</p> <p>Hovedstraff</p>	<p>Fogderegnskap og sikt-og sakefallslisten for Nordhordland og Voss 1678 har jeg ikke funnet, hverken på riksarkivet eller digitalarkivet.</p>	
24) 1680:6b	<p>Tiltalt og dømt: Ole Nielsen</p> <p>Tiltalt for ”saadan hans V-Gudelig og store DomDristige forhold”</p> <p>Dømt til å straffes i halsjernet en time og deretter forvist</p> <p>Hovedstraff</p>	<p>Sikt- og sakefallslisten for Nordhordland og Voss 1680. Kildeinformasjon: EA-6043/R/RC/L0058/ 0001/0002, Nordhordland og Voss: F sikt og sakefall,,,1680-, oppb:RA</p> <p>Ingen funn om Ole Nielsen i sikt- og sakefallslisten</p>	
25) 1694:3	<p>Tiltalt og dømt: Gjertrud Larsdatter og Rasmus Nielsen (gift mann)</p> <p>Tiltalt for leiermål</p> <p>Begge dømt til tre søndager i halsjernet</p> <p>Hovedstraff</p>	<p>Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1694, 3182</p> <p>RA/EA-4092/R51/L3182</p> <p>Gjertrud Larsdatter og Rasmus Nielsen nevnes ikke i sikt-og sakefallslisten.</p>	
26) 1694:9b	<p>Tiltalt og dømt: Anders Olsen Lofttaas</p> <p>Tiltalt for tyveri</p> <p>Dømt til å stå i halsjernet en time etter prediken</p> <p>Hovedstraff</p>	<p>Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1694, 3182</p> <p>RA/EA-4092/R51/L3182</p> <p>Anders Olsen Lofttaas nevnes ikke i sikt- og sakefallslisten.</p>	
27) 1725:11	<p>Tiltalt og dømt: Tyri Nilsdatter</p> <p>Tiltalt for leiermål med en soldat, Ole Nilsøn</p> <p>Dømt til bot eller gapestokk</p> <p>Subsidiærstraff</p>	<p>Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1725, 3210</p> <p>RA/EA-4092/R51/L3210</p> <p>Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Ingen funn.</p>	
28) 1725: 15b	<p>Tiltalt og dømt: Hans Joensøn Indre Tiore (en gift mann) og Synneve Arnisdatter</p> <p>Tiltalt for leiermål</p> <p>Begge dømt til bot eller gapestokk</p>	<p>Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1725, 3210</p> <p>RA/EA-4092/R51/L3210</p> <p>Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Ingen funn.</p>	

	Subsidiærstraff		
29) 1726:54	Tiltalt og dømt: Ole Monsøn Tosvigen og Ane Clemmetsdatter Rogn Tiltalt for leiermål Begge dømt til bot eller gapestokk Subsidiærstraff	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1726, 3211 RA/EA-4092/R51/L3211 Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Ole Monsøn Tosvigen og Ane Clemmetsdatter nevnes ikke.	
30) 1726:54b -55	Tiltalt og dømt: Magne Aamundson Fosse (en gift mann) og Ingeborg Hansdatter Langenæs Tiltalt for leiermål Begge dømt til bot eller subsidiærstraff: Han ble dømt til kobberverket i Sogn, mens hun ble dømt til gapestokken Subsidiærstraff	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1726, 3211 RA/EA-4092/R51/L3211 Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. I et vedlegg blir Magne Aamundson Fosses bo gjort opp. Dette tyder på at han slapp unna kropsstraff. Inneholder også referat fra tinget, der Ingeborg Hansdatter Langenæs og dommen i gapestokken nevnes. Det går imidlertid ikke frem om Ingeborg hadde midler til bøter eller om hun havnet i gapestokken til slutt. I et tingreferat fra 1729 dukker Ingeborg Hansdatter opp på tinget, som Magne Aamundsens Fosses tjenestepike. Tre år etter de begge ble dømt for leiermål. Ingeborg fordret lønn hun ikke hadde fått. Samme sak finnes også i tingboken for Nordhordland 1729.	
31) 1726:58b	Tiltalt og dømt: Ole Mikkelsen Sætterdal (en gift mann) Tiltalt for hor med Daardi Monsdatter Herfinsdal Begge dømt til bot. Av tingboken gikk det fram at Daardi hadde midler til å betale boten. Ole hadde ingen midler til å betale boten. Kun han ble dømt subsidiært til straff i gapestokk Subsidiærstraff	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1726, 3211 RA/EA-4092/R51/L3211 Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. I et vedlegg blir Ole Mikkelsen Sætterdals bo gjort opp. Dette tyder på at han slapp unna kroppstraff i gapestokken. Inneholder også referat fra tinget, der det går fram at Daardi Monsdatter Herfinsdal har betalt sine bøter ”som haver erlagt sine bøder og giorlig rettet for sig, kand udi denne sag ei viderefor denne forseelse dømmes”	
32) 1726:98b	Tiltalt og dømt: Nils Aslagson og Ingeborg Aamundsdatter Tiltalt for leiermål Begge dømt til bot eller gapestokk	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1726, 3211 RA/EA-4092/R51/L3211 Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Nils Aslagson Og Ingeborg	

	Subsidiærstraff	Aamundsdatter nevnes ikke.	
33) 1727:116	Tiltalt og dømt: Hans Undalsvigen (en gift mann) og Guri Larsdatter (en gift kvinne) Tiltalt for Leiermål/Hor Begge ble dømt til bot eller gapestokk Subsidiærstraff	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1727, 3213 og 3214 RA/EA-4092/R51/L3213 RA/EA-4092/R51/L3214 Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Beregning av Hans Undalsvigens bo. Dette tyder på at han slapp kroppstraff i gapestokken. Guri Larsdatter nevnes ikke.	
34) 1727:117	Tiltalt og dømt: Siri Jacobsdatter Træland Tiltalt for leiermål med en gift soldate, Aamund Nilsøn Litlehofte Dømt til bot eller gapestokk Subsidiærstraff	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1727, 3213 og 3214 RA/EA-4092/R51/L3213 RA/EA-4092/R51/L3214 Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Siri Jacobsdatter nevnes ikke.	
35) 1727:120	Tiltalt og dømt: Knud Jensøn Helland (en gift mann) og Ane Johansdatter Tiltalt for Hor/leiermål Begge dømt til bot eller gapestokk Subsidiærstraff	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1727, 3213 og 3214 RA/EA-4092/R51/L3213 RA/EA-4092/R51/L3214 Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Inneholdt beregninger på Knud Jensøn Hellands bo. Dette tyder på at han slapp kroppstraff i gapestokken. I et vedlegg går det fram at Ane Johansdatter hadde betalt sin bot på 6 rd. "Ane Johannes datter, som blef besvangret af gift mand Knud Jenssen Helleland f: 14.april 1727 at bøde 6 rd. Hvilche bøder hun og har betalt". Slapp med andre ord kropsstraff i gapestokken.	
36) 1727:135	Tiltalt og dømt: Nils Jabne og Gønnete Pedersdatter Tiltalt for leiermål Begge dømt til bot eller gapestokk Subsidiærstraff	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1727, 3213 og 3214 RA/EA-4092/R51/L3213 RA/EA-4092/R51/L3214 Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Nils Jabne og Gønnete Pedersdatter nevnes ikke.	
37) 1728:219 b	Tiltalt og dømt: Stephen Eriksøn Solem (en gift mann)	Riksarkivet, Rentekammeret, Nordhordland og Voss, 1728, 3215	

	<p>og Marrethe Tronsdatter</p> <p>Tiltalt for Hor/leiermål</p> <p>Begge dømt til bot eller gapestokk</p> <p>Subsidiærstraff</p>	<p>RA/EA-4092/R51/L3215</p> <p>Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Ingen funn.</p>	
38) 1728:225	<p>Tiltalt og dømt: Marrite Monsdatter Qvalvaagen</p> <p>Tiltalt for leiermål med Mons Siursøn i Herr ChristenGroubeks geld</p> <p>Dømt til bot eller gapestokk</p> <p>Subsidiærstraff</p>	<p>Riksarkivet, Rentekammeret, Nordhordland og Voss, 1728, 3215</p> <p>RA/EA-4092/R51/L3215</p> <p>Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Ingen funn.</p>	
39) 1728:227	<p>Tiltalt og dømt: Brite Indre Helle</p> <p>Tiltalt for leiermål med en soldat, Mons Joensøn Indre Helle</p> <p>Dømt til bot eller gapestokk</p> <p>Subsidiærstraff</p>	<p>Riksarkivet, Rentekammeret, Nordhordland og Voss, 1728, 3215</p> <p>RA/EA-4092/R51/L3215</p> <p>Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Ingen funn.</p>	
40) 1728:265b	<p>Tiltalt og dømt: Siur Espeland (en gift mann) og Synneve Joensdatter</p> <p>Tiltalt for Hor/leiermål</p> <p>Begge dømt: Han på ytterste formue eller gapestokk. Hun til leiermålsbot eller gapestokk</p> <p>Subsidiærstraff</p>	<p>Riksarkivet, Rentekammeret, Nordhordland og Voss, 1728, 3215</p> <p>RA/EA-4092/R51/L3215</p> <p>Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Ingen funn.</p>	
41) 1732:35b	<p>Tiltalt og dømt: Marte Knudsdatter</p> <p>Tiltalt for leiermål med Ole Aamundson i 1723. Ble i 1732 stevnet på tinget for leiermålsbøter som ikke var betalt.</p> <p>Merk: Leiermålsdom fra 26. Oktober 1723. Hun betalte aldri denne boten pga fattigdom. Fogden stevnet henne inn på nytt i 1731. I 1732 ble hun dømt til gapestokken.</p> <p>Dømt til å stå i gapestokken en "time efter Prædikken i halsjernet andre saadane løse qvindemennisker til Skrek og synde afskye"</p> <p>Hovedstraff</p>	<p>Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1732, 3219</p> <p>RA/EA-4092/R51/L3219</p> <p>Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste. Ingen funn.</p>	<p>"da som ingen Midler hos hænde til Bødernis erleggelse er at finde"</p>
42) 1741:252	<p>Tiltalt og dømt: Niels Thomæsøn Soleim</p> <p>Tiltalt for tyveri</p>		

	Dom: endte med forlik mellom partene i saken. Til tross for dette dømte sorenskriveren Soleim til gapestokken til skrekk og advarsel for likesinnede.		
	Hovedstraff		

Voss, Hardanger, Lysekloster og Halsnøy kloster

År/sak	Tingbok	Sikt- og sakefall	Tingsvitner
43) 1664:3b	Tiltalt og dømt: Jørgen Hanss fra Sogen Tiltalt for Tyveri Dømt til å stå i halsjernet i tre dager: Hver gang skulle det helles tre spann vann over hans hode Hovedstraff		
44) 1664:3	Tiltalt og dømt: Lauriss Niellssen Tiltalt for småtyveri Dømt til å stå i gapestokken tre dager etter hverandre Hovedstraff		
45) 1671:10b	Tiltalt og dømt: Guro Niels datter Tiltalt for Tyveri Dømt til tre å stå tre søndager i gapestokken, deretter forvist Hovedstraff		
46) 1678:17	Tiltalt og dømt: Clemet Husmand Tiltalen er ukjent Dømt til å stå i gapestokken 1 times tid Hovedstraff		
47) 1683:13	Tiltalt og dømt: Nielses kone Tiltalt for leiermål ”som haffde aflet thuende v Egte børn” Dømt til gapestokken, fordi hun ikke hadde noe å bøte med Subsidiærstraff		
48) 1689:19b	Tiltalt og dømt: Olle Rikoldsøn Tiltalt for leiermål. Han hadde ikke betalt sin leiermålsbot, og burde derfor straffes andre til eksempel i halsjernet Dom: Han fikk 15 dager på seg til		

	å betale leiermålsboten sin. Ellers skulle han straffes med gapestokken Subsidiærstraff		
49) 1692:52b-53a	Tiltalt og dømt: Randie Larsdatter Tiltalt for leiermål med Mogens Lauridsen BradtEsen Dømt til å stå i halsjernet når hun har blitt frisk fra sin fødsel Hovedstraff		
50) 1700:50b	Tiltalt og dømt: Britte Siurs datter Tiltalt for leiermål med en soldat, Jens Ols. Hennes andre leiermål Dømt til straff i halsjernet to søndager til skrekk og advarsel Hovedstraff		
51) 1703:2	Tiltalt og dømt: Anve Jonsen og Johanne Jens datter Tiltalt for tyveri Begge dømt til straff i halsjernet Hovedstraff		
52) 1707:59	Tiltalt og dømt: Jomer Arnesen Hvilken tiltale det er snakk om i denne saken er uvisst Han sto i halsjernet i to dager og siden på vann og brød hos lensmannen i fjorten dager i 1696 Usikkert om dette var subsidiær- eller hovedstraff		Foget Sr: Søfren Glad, til spurtt Laugretted og Almuen, om iche Jomer Arnesen Ao: 1696 udj 2de dage her wed Wangens tingstue, Støed udj Hals Jærnet, og siden Paa Wand og brød, hos Lensmand Wiching Tuilde udj fiortten dage, her til Laugretted og Almuen suarede, at det sig saaledes udj sandhed befindes, her Paa Kongl: mayts: Foget Sr: Søfren Glad war tings Widne begierende, som iche Kunde wegres men til sandhedz beKræfttelse under woris Zignetter Stadfæstes,
53) 1708: - 13.juni	Tiltalt og dømt: En kvinne (Navn nevnes ikke) Tiltalt for leiermål Dømt til bot eller straff i gapestokken Subsidiærstraff		

Stikkprøver

- Fogderegnskap, sikt-og sakefallsister, for år der gapestokken ikke var en del av dommen på bygdetinget.

Sted/år	Kildeinformasjon	Funn
Sunnhordland 1685	EA-6043/R/RC/L0077/0001/0003, Sunnhordland: K sikt og sakefall,,, 1685: oppb: RA	Ingen funn i sikt og sakefallslisten

Sunnhordland 1687	EA-6043/R/RC/L0084/0001/0004, Sunnhordland: F sikt- og sakefall,,,1687-, oppb:RA	Ingen funn i sikt- og sakefallslisten
Sunnhordland og Hardanger 1691	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1691, 2973 RA/EA-4092/R48/L2973	Anna Ellingsdatter er refset med gapestokken for leiermål med en gift mann, Sæbjørn Hoeyland. Tingboken dette året er ikke tilgjengelig på digitalarkivet. Jeg har derfor ikke fått sjekket om denne straffen samsvarte med dommen på tinget.
Sunnhordland og Hardanger 1693	EA-4092/R48: Sunnhordland og Hardanger fogderi (1691-1811) RA/EA-4092/R48/L2974: Fogderegnskap 1693-1693	Ingen funn i sikt og sakefallslisten
Sunnhordland og Hardanger 1694	EA-4092/R48: Sunnhordland og Hardanger fogderi (1691-1811) RA/EA-4092/R48/L2975: Fogderegnskap 1694-1694	”Guri Ols datter, en fattig huusmands datter, hafwer intet til hans Ko:Ma: Bøder, thi bør hun effter Lougen 6te Bogs, 13 Capit: ej 1 Art: at straffis paa Kroppen med, Hals Jern, og der som hun det kunde undgaae, Erbød forM (?) sig til paa hendis weigne at betale half hendis Bøder 6 lod sølf = 3 Rd” Tingboken for dette året mangler. Kan derfor ikke få opplyst om straffepraksis samsvarte med dom på tinget.
Sunnhordland og Hardanger 1695	EA-4092/R48: Sunnhordland og Hardanger fogderi (1691-1811) RA/EA-4092/R48/L2976: Fogderegnskap 1695-1696	Ingen funn i sikt og sakefallslisten
Sunnhordland og Hardanger 1696	EA-4092/R48: Sunnhordland og Hardanger fogderi (1691-1811) RA/EA-4092/R48/L2976: Fogderegnskap 1695-1696	Ingen funn i sikt og sakefallslisten
Sunnhordland og Hardanger 1699	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1699, 2978 RA/EA-4092/R48/L2982	Ingen funn i sikt og sakefallslisten
Sunnhordland og Hardanger 1701	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1701, 2979 RA/EA-4092/R48/L2979	Ingen funn i sikt- og sakefallslisten
Sunnhordland og Hardanger 1709	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1709, 2986 RA/EA-4092/R48/L2986	Ingen funn i sikt- og sakefallslisten
Sunnhordland og Hardanger 1710	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1710, 2986 RA/EA-4092/R48/L2986	Ingen funn i sikt- og sakefallslisten Merk: flere som skulle straffes på kroppen, men da i fengsel på brød og vann.
Sunnhordland og Hardanger 1723	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1723, 3002 RA/EA-4092/R48/L3002	Sikt- og sakefallslisten manglet. Ingen funn

Sunnhordland og Hardanger 1724	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1724, 3003 RA/EA-4092/R48/L3003	Sikt- og sakefallslisten manglet. Ingen funn.
Sunnhordland og Hardanger 1726	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger, 1726, 3006 og 3007 RA/EA-4092/R48/L3006 RA/EA-4092/R48/L3007	Sikt- og sakefallslisten manglet. Ingen funn.
Nordhordland og Voss 1681	EA-6043/R/RC/L0060/0003/ 0003, Nordhordland og Voss: C sikt og sakefall,,,1681-, oppb:RA http://arkivverket.no/URN:db_read/rk/26486/5/	Fogden bokførte utgifter til halsjern, som skulle stå utenfor en del kirker i fogderiet – 6rd og 3 mark. Dette beviser at gapestokk/halsjern var en reell straffemåte i Nordhordland og Voss fogderi.
Nordhordland og Voss 1682	EA-6043/R/RC/L0062/0002/0003, Nordhordland og Voss: E sikt og sakefall,,,1682-, oppb:RA	Ingen direkte funn. Flere som skulle straffes på kroppen.
Nordhordland og Voss 1683	EA-6043/R/RC/L0066/0004/0005, Nordhordland og Voss: I Sikt og sakefall,,,1683-, oppb:RA	Ingen direkte funn. En som skulle straffes på kroppen
Nordhordland og Voss 1686	EA-6043/R/RC/L0079/0005/0005, Nordhordland og Voss: H sikt og sakefall,,,1686-, oppb:RA	Ingen funn i sikt- og sakefallslisten
Nordhordland og Voss 1687	EA-6043/R/RC/L0083/0005/0004, Nordhordland og Voss: E sikt og sakefall,,,1687-, oppb:RA	Ingen funn i sikt- og sakefallslisten
Nordhordland og Voss 1695	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1695, 3183 RA/EA-4092/R51/L3183	Sikt- og sakefallslisten manglet. Ingen funn.
Nordhordland og Voss 1696	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1696, 3183 RA/EA-4092/R51/L3183	Sikt- og sakefallslisten manglet. Ingen funn.
Nordhordland og Voss 1697	Riksarkivet, Rentekammeret, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss, 1697, 3183 RA/EA-4092/R51/L3183	Ingen funn i sikt- og sakefallslisten.

Vedlegg 2 – Sikt- og sakefall i fogderiene på Vestlandet

Oversikt over gapestokk-funn i andre fogderier på Vestlandet. De fleste regnskapene er digitalisert og ligger tilgjengelig på Digitalarkivet:

<http://www.arkivverket.no/arkivverket/Digitalarkivet/Om-Digitalarkivet/Om-kjeldene/Fogderegnskap/Vestlandet> .

De regnskapene som ikke var tilgjengelige på Digitalarkivet (Sunnmøre 1696-1713 og årene 1725-1727) var/er tilgjengelig på Riksarkivet.

Nedenfor er en oversikt over den gjennomgangen jeg har gjort for Sunnmøre, Sunnfjord, Nordfjord, Ytre og Indre Sogn, Romsdal, Nordmøre og Ryfylke fogderi.

Tabellene er inndelt etter år (eventuelt presisering av område), kildeinformasjon og de funn som er gjort.

Sikt- og sakefall for Sunnmøre fogderi EA-4092/R54: Sunnmøre fogderi (1691-1809)

År	Kildeinformasjon	Funn
1677	Sikt- og sakefall: BL Sunnmøre, 1677. EA-6043/R/Rc/L0056/0006/0013, Sikt- og sakefall: BL Sunnmøre, , 1677-, oppb: RA	Ingen funn i sikt- og sakefallslisten
1680	Sunnmøre: R Sikt- og sakefall, 1680. EA-6043/R/Rc/L0059/0002/0002, Sunnmøre: R Sikt- og sakefall, , 1680-, oppb: RA	Ingen funn i Sikt og sakefallslisten
1681	Sunnmøre: W Sikt- og sakefall, 1681. EA-6043/R/Rc/L0061/0002/0002, Sunnmøre: W Sikt- og sakefall, , 1681-, oppb: RA	Ingen funn i sikt og sakefallslisten. To personer skulle straffes på kroppen.
1682	Sunnmøre: DD Sikt- og sakefall, 1682. EA-6043/R/Rc/L0064/0001/0001, Sunnmøre: DD Sikt- og sakefall, , 1682-, oppb: RA	Ingen funn i sikt og sakefallslisten. To personer skulle straffes på kroppen.
1683	Sunnmøre: M Sikt- og sakefall (to hefter), 1683 EA-6043/R/Rc/L0069/0003/0002, Sunnmøre: M Sikt- og sakefall (to hefter), , 1683-, oppb: RA	1. Ellies (?) datter. Hadde ingen midler til bøkene. Skulle stå i halsjernet for leiermål En person skulle straffes på kroppen
1684	Sunnmøre: G Sikt- og sakefall, 1684. EA-6043/R/Rc/L0074/0005/0001, Sunnmøre: G Sikt- og sakefall, , 1684-, oppb: RA	Ingen funn i sikt og sakefallslisten. Tre personer skulle straffes på kroppen
1685	Sunnmøre: AD Sikt- og sakefall, 1685. EA-6043/R/Rc/L0077/0007/0001, Sunnmøre: AD Sikt- og sakefall, , 1685-, oppb: RA	2. Inger Joens datter. Hadde ikke midler til bøkene. Ble satt i gapestokken for leiermål
1686	Sunnmøre: M Sikt- og sakefall, 1686. EA-6043/R/Rc/L0081/0006/0001, Sunnmøre: M Sikt- og sakefall, , 1686-, oppb: RA	Ingen funn i sikt og sakefallslisten. Syv personer skulle straffes på kroppen
1687	Sunnmøre: C Sikt- og sakefall, 1687. EA-6043/R/Rc/L0085/0001/0001, Sunnmøre: C Sikt- og sakefall, , 1687-, oppb: RA	3. Britte Pouels datter. Skulle straffes med gapestokken to søndager etter hverandre for leiermål.

1688	Sunnmøre: H Sikt- og sakefall, 1688 EA-6043/R/Rc/L0088/0002/0001, Sunnmøre: H Sikt- og sakefall, , 1688-, oppb: RA	4. Ingen funn i sikt- og sakefallslisten.
1689	Sunnmøre: F Sikt- og sakefall, 1689. EA-6043/R/Rc/L0090/0006/0001, Sunnmøre: F Sikt- og sakefall, , 1689-, oppb: RA	5. Kiersten F(p)onelsdatter. Skulle bøte på ytterste formue og stå i gapestokken. 6. En fattig husmann ble satt i gapestokken fordi hans ”festeqvinde” kom for tidlig med barn.
1690	Sunnmøre: B Sikt- og sakefall, 1690. EA-6043/R/Rc/L0092/0008/0003, Sunnmøre: B Sikt- og sakefall, , 1690-, oppb: RA	7. Ingeborg Jacobsdatter. Fattig. Skulle stå i gapestokken for leiermål.
1691	Sunnmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R54/L3554, 1691 – 1693 Møre og Romsdal fylke, Sunnmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R54/L3554 (RA/EA-4092/R54/L3554), 1691-1693, oppb: Riksarkivet.	8. Marte Qristehees(?) datter. Fattig. Satt i gapestokken for leiermål 9. Synete Olsdatter. Skulle bøte på sin ytterste formue og stå i gapestokken for leiermål
1692	Sunnmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R54/L3554, 1691 – 1693 Møre og Romsdal fylke, Sunnmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R54/L3554 (RA/EA-4092/R54/L3554), 1691-1693, oppb: Riksarkivet.	10. Synette L(o)arsdatter. Ble satt i gapestokken for leiermål 11. Morthe Geforsdatter. Hadde ikke noe å bøte med. Ble tilkient å stå i gapestokken for leiermål. 12. Trine Larsdatter. Fattig. Ble satt i gapestokken for leiermål 13. Anne Mattisdatter. Skulle stå i gapestokken for leiermål.
1693	Sunnmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R54/L3554, 1691 – 1693 Møre og Romsdal fylke, Sunnmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R54/L3554 (RA/EA-4092/R54/L3554), 1691-1693, oppb: Riksarkivet.	14. Marj Rasmusdatter. Skulle stå i gapestokken neste søndag for leiermål. 15. Dorethe Ellingsdatter. Var fattig. Betalte på sin ytterste formue 2 rd, og skulle i tillegg stå i gapestokken for leiermål. 16. Marithe Jansdatter. Hadde ikke noe å bøte med. Ble satt i gapestokken for leiermål. Merk: Et par eksempler på kvinner som fikk hjelp av godtfolk til å dekke botene.
1694	Sunnmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R54/L3555, 1694 – 1695 Møre og Romsdal fylke, Sunnmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R54/L3555 (RA/EA-4092/R54/L3555), 1694-1695, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn i sikt-og sakefallslisten.
1695	Sunnmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R54/L3555, 1694 – 1695 Møre og Romsdal fylke, Sunnmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R54/L3555 (RA/EA-4092/R54/L3555), 1694-1695, oppb: Riksarkivet.	17. Guri Jetmunds datter. Hadde ikke noe å bøte med. Ble satt i gapestokken for leiermål. 18. So(a)lvi Jonesdatter. Hadde ikke noe å bøte med. Ble satt i gapestokken for leiermål. 19. Kari Bersunds datter. Hadde

		<p>ikke noe å betale med. Ved andres hjelp fikk hun skrappt sammen 2 rd. Ble i tillegg satt i gapestokken for leiermål.</p> <p>20. Marite Ingebrigts datter hadde ikke mer enn 1 rd å bote med. Ble satt i gapestokken for leiermål.</p>
1696	<p>Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1696-1698, 3556</p> <p>Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap</p> <p>- RA/EA-4092/R54/L3556</p>	<p>21. Jørgen Jetmunds Halchieldwig og Anne Mortens datter. Hadde ikke midler til bøkene. Skulle stå i gapestokken for leiermål.</p> <p>22. Marthe Olsdatter. Skulle betale på ytterste formue 1 rd og 2 ort. I tillegg skulle hun stå i gapestokken for leiermål.</p> <p>23. Berte Pedersdatter. Hadde ingenting til bøkene. Skulle stå i gapestokken for leiermål.</p> <p>24. Ingeborg Jacobsdatter. Leiermål med en soldat. Skulle betale på sin ytterste formue 3 rd, og for det ”øfrige” straffes med gapestokken.</p> <p>25. Marthe Rasmus datter. Leiermål med en gift mann. Skulle bote etter sin ytterste formue 1 rd. Deretter skulle hun stå i gapestokken tre søndager.</p> <p>26. Olle Andersen Linn. Leiermål. Skulle bote på ytterste formue 3 rd. Deretter skulle han stå i gapestokken to søndager.</p> <p>27. Karen Rasmus datter. Leiermål. Skulle bote på sin ytterste formue med 1 rd. Deretter stå i gapestokken.</p> <p>28. Gunder Olsen Slindingen. Leiermål. Skulle bote på ytterste formue 4 rd. Deretter stå i gapestokken</p>
1697	<p>Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1696-1698, 3556</p> <p>Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap</p> <p>- RA/EA-4092/R54/L3556</p>	<p>29. Birte Toersdatter. Leiermål med en gift mann. Hadde ingenting å bote med. Skulle stå i gapestokken.</p> <p>30. Berite Nielsdatter. Leiermål. Hadde ingenting å bote med. Skulle stå i gapestokken.</p> <p>Merk: Flere skulle lide straff på kroppen.</p>
1698	<p>Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1696-1698, 3556</p> <p>Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap</p> <p>- RA/EA-4092/R54/L3556</p>	<p>31. Kiersti Andersdatter. Leiermål. Hadde ikke midler til bøter. Skulle stå i gapestokken</p> <p>32. Engeborg Lauridsdatter. Leiermål. Hadde intet å bote med. Skulle stå i gapestokken.</p>

		33. Marite Pedersdatter. Leiermål med en gift mann. Hadde ingenting til bøter. Skulle stå i gapestokken
1699	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1699, 3557 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3557	34. Anna Pedersdatter. Leiermål. Hadde ingen midler til bøter. Skulle straffes med gapestokken to søndager 35. Marithe Rasmusdatter. Leiermål. Hadde ingen midler til bøkene. Skulle stå i gapestokken to søndager.
1700	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1700-1701, 3558 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3558	36. En "tjenestetøs". Leiermål med en gift mann. Skulle stå i gapestokken. 37. Synneve Pedersdatter, Leiermål med en gift mann. Hadde ikke midler til bøkene. Skulle straffes med gapestokken og med sitt barn rømme fogderiet. 38. Brite Rasmusdatter. Leiermål med en soldat. Hadde ikke midler til bøter. Skulle stå i gapestokken tre søndager. 39. Karj Johansdatter. Leiermål. Hadde ingen midler til bøter. Hun hadde utstått sin straff i gapestokken. 40. Brite Johansdatter. Leiermål med en gift mann. Skulle bøte på ytterste formue og stå i gapestokken. 41. Ingebor Johansdatter. Leiermål med en gift mann. Ingen midler til bøter. Skulle stå i gapestokken til eksempel og avsky for andre to søndager. Etterpå skulle hun utvises fra sognet.
1701	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1700-1701, 3558 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3558	42. En tiggertøs, Anne Ellingsdatter. Leiermål med en gift mann. Hun hadde ingen midler til bøter. Skulle straffes med gapestokken i 2 søndager – i margin står det "utstått" 43. Sirj Olsdatter av/fra Nordfjord. Leiermål med en dreng. Hadde ingen midler til bøter. Skulle stå i gapestokken tre søndager når prediken holdes. Merk: Flere skulle bøte ytterst på sin formue og fengsel på brød og vann i 8 dager.
1702	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1702-1703, 3559 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3559	44. En dreng, Joe Andersen. Leiermål. Hadde ingen midler til bøter. Ble satt i halsjernet tre søndager. 45. Sirj Ellingsdatter. Leiermål. Hadde ingen midler til

		<p>bøter. Går i bygden å betler sitt brød. Skulle stå i gapestokken to søndager.</p> <p>46. Ellj Pedersdatter. Leiermål. Hadde ingen midlertil bøter. Skulle stå i gapestokken</p> <p>Merk: Flere dømt på ytterste formue + fengsel på brød og vann. Fengsel ser ut til å ha blitt brukt mot dem som hadde litt å bøte med. Gapestokken ble brukt på dem som ikke hadde noe.</p>
1703	<p>Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1702-1703, 3559</p> <p>Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3559</p>	<p>47. Marte Larsdatter. Leiermål. Hadde ingen midler til bøter. Skulle stå i gapestokken.</p> <p>48. Marj Jons datter Rombervig. Leiermål. Hadde ingen midler til bøter. Skulle straffes med gapestokk.</p> <p>49. Marj Olsdatter. Leiermål. Hadde ingen midler til bøter. Skulle straffes med gapestokken.</p> <p>50. En fattig "omløbende" husmann, Engelbright Pedersen. Leiermål. Hadde ingen midler til bøter. Skulle stå i gapestokken.</p> <p>51. Ane Knuds datter: leiermål. Hadde ingen midler til bøter. Skulle stå i gapestokken.</p>
1704	<p>Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1704-1705, 3560</p> <p>Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3560</p>	<p>52. Britte Steeners datter. Leiermål. Hadde ingen midler til bøter. Skulle stå i gapestokken.</p> <p>53. Maritte Pedersdatter. Leiermål. Hadde ingen midler til bøter. Skulle stå i gapestokken en søndag.</p> <p>54. Gunder Torbensen, en fattig husmannssøn. Leiermål. Ingen midler til bøter. Skulle straffes med gapestokk.</p> <p>55. Ragnhild Joensdatter. Leiermål. Ingen midler til bøter. Skulle stå i gapestokken.</p>
1705	<p>Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1704-1705, 3560</p> <p>Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3560</p>	Inneholdt ingen sikt- og sakefallliste
1706	<p>Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1706-1707, 3561</p> <p>Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3561</p>	Inneholdt ingen sikt- og sakefallliste
1707	<p>Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1706-1707, 3561</p>	Inneholdt ingen sikt- og sakefallliste

	Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3561	
1708	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1708-1709, 3562 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3562	Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste
1709	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1708-1709, 3562 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3562	Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste
1710	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1710, 3563 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3563	Inneholdt ingen sikt- og sakefallsliste
1711	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1711, 3564 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3564	Ingen funn. Merk: Relativt mange som skulle straffes med fengsel på brød og vann
1712	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 17012-1713, 3565 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3565	Ingen funn. Merk: relativt mange som skulle straffes på ytterste formue og fengsel på brød og vann.
1713	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1712-1713, 3565 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3565	Ingen funn. Merk: Relativt mange som skulle straffes på ytterste formue og fengsel på brød og vann.
1725	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1725, 3578 og 3579 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3578 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3579	Ingen funn. Merk: Relativt mange som skulle straffes på kroppen. Hva dette innebar går ikke fram. Enkelte tilfeller av straff til kagen, men da for tredje gangs leiermål.
1726	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1726, 3580 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3580	Ingen funn. Merk: Flere skulle straffes på kroppen. En kvinne skulle straffes til kagen.
1727	Riksarkivet, rentekammeret, Fogderegnskap, Sunnmøre, 1727, 3581 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap - RA/EA-4092/R54/L3581	Ingen funn. Merk: En kvinne skulle straffes til kagen for sitt fjerde leiermål.

Sikt- og sakfall for Sunn- og Nordfjord fogderi: EA-4092/R53: Sunn- og Nordfjord fogderi (1691-1811)

År	Kildeinformasjon	Funn
1691	Sogn og Fjordane fylke, Sunn- og Nordfjord fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R53/L3420 (RA/EA-4092/R53/L3420), 1691-1692, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: En person skulle lide på kroppen.
1692	Sogn og Fjordane fylke, Sunn- og Nordfjord fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R53/L3420 (RA/EA-4092/R53/L3420), 1691-1692, oppb: Riksarkivet.	1. Maritte Pedersdatter. For Leiermål. Skulle stå i gapestokken
1693	Sogn og Fjordane fylke, Sunn- og Nordfjord fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R53/L3421 (RA/EA-4092/R53/L3421), 1693-1694, oppb: Riksarkivet. Sogn og Fjordane fylke, Sunn- og Nordfjord fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R53/L3421 (RA/EA-4092/R53/L3421), 1693-1694, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Tre personer skulle lide på kroppen.
1694 Sunnfjord	Sogn og Fjordane fylke, Sunn- og Nordfjord fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R53/L3421 (RA/EA-4092/R53/L3421), 1693-1694, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn.
1694 Nordfjord	Sogn og Fjordane fylke, Sunn- og Nordfjord fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R53/L3421 (RA/EA-4092/R53/L3421), 1693-1694, oppb: Riksarkivet	2. Kresti Joensdatter. Andre gangs leiermål med gifte menn. Skulle stå to søndager i halsjernet.
1695 Nordfjord	Sogn og Fjordane fylke, Sunn- og Nordfjord fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R53/L3422 (RA/EA-4092/R53/L3422), 1695-1696, oppb: Riksarkivet	Ingen funn.
1695 Sunnfjord	Sogn og Fjordane fylke, Sunn- og Nordfjord fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R53/L3422 (RA/EA-4092/R53/L3422), 1695-1696, oppb: Riksarkivet	Ingen funn.
1696 Sunnfjord	Sogn og Fjordane fylke, Sunn- og Nordfjord fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R53/L3422 (RA/EA-4092/R53/L3422), 1695-1696, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn
1696 Nordfjord	Sogn og Fjordane fylke, Sunn- og Nordfjord fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R53/L3422 (RA/EA-4092/R53/L3422), 1695-1696, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn.

Sikt- og sakfall for Ytre og Indre Sogn fogderi: EA-4092/R52: Sogn fogderi (1691-1810)

År	Kildeinformasjon	Funn
1691 Ytre og Indre Sogn	Sogn og Fjordane fylke, Sogn fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R52/L3306 (RA/EA-4092/R52/L3306), 1691-1692, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: En person skulle lide straff på kroppen
1692 Ytre og Indre Sogn	Sogn og Fjordane fylke, Sogn fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R52/L3306 (RA/EA-4092/R52/L3306), 1691-1692, oppb: Riksarkivet.	Ingen Funn. Merk: Flere tilfeller av lide straff på kroppen.
1693 Indre Sogn	Sogn og Fjordane fylke, Sogn fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R52/L3307 (RA/EA-4092/R52/L3307), 1693-1694, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn
1693 Ytre Sogn	Sogn og Fjordane fylke, Sogn fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R52/L3307 (RA/EA-4092/R52/L3307), 1693-1694, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Mange skulle straffes på kroppen med fengsel.
1694 Ytre Sogn	Sogn og Fjordane fylke, Sogn fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R52/L3307 (RA/EA-4092/R52/L3307), 1693-1694, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Flere som skulle straffes på kroppen.
1695	Sogn og Fjordane fylke, Sogn fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R52/L3308 (RA/EA-4092/R52/L3308), 1695-1695, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn.

Sikt- og sakfall for Romsdal fogderi: EA-4092/R55: Romsdal fogderi (1687-1809)

År	Kildeinformasjon	Funn
1687	Møre og Romsdal fylke, Romsdal fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R55/L3648 (RA/EA-4092/R55/L3648), 1687-1689, oppb: Riksarkivet.	Ingen Funn.
1689	Møre og Romsdal fylke, Romsdal fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R55/L3648 (RA/EA-4092/R55/L3648), 1687-1689, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Flere tilfeller av personer som skulle straffes på kroppen.
1690	Møre og Romsdal fylke, Romsdal fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R55/L3649 (RA/EA-4092/R55/L3649), 1690-1691, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Flere skulle straffes på kroppen.
1691	Møre og Romsdal fylke, Romsdal fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R55/L3649 (RA/EA-4092/R55/L3649), 1690-1691, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn
1692	Møre og Romsdal fylke, Romsdal fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R55/L3650 (RA/EA-4092/R55/L3650), 1692-1692, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn.
1693	Møre og Romsdal fylke, Romsdal fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R55/L3651 (RA/EA-4092/R55/L3651), 1693-1694, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn
1694	Møre og Romsdal fylke, Romsdal fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R55/L3651 (RA/EA-4092/R55/L3651), 1693-1694, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: En peron skulle lide på kroppen.
1695	Møre og Romsdal fylke, Romsdal fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R55/L3652 (RA/EA-4092/R55/L3652), 1695-1696, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn
1696	Møre og Romsdal fylke, Romsdal fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R55/L3652 (RA/EA-4092/R55/L3652), 1695-1696, oppb: Riksarkivet	Ingen funn

Sikt- og sakfall for Nordmøre fogderi: EA-4092/R56: Nordmøre fogderi (1687-1807)

År	Kildeinformasjon	Funn
1687	Møre og Romsdal fylke, Nordmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R56/L3733 (RA/EA-4092/R56/L3733), 1687-1689, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn
1688	Møre og Romsdal fylke, Nordmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R56/L3733 (RA/EA-4092/R56/L3733), 1687-1689, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Et par skulle lide på kroppen.
1689	Møre og Romsdal fylke, Nordmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R56/L3733 (RA/EA-4092/R56/L3733), 1687-1689, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: En person skulle straffes med jern, En person skulle straffes til kagen, En person skulle lide på kroppen.
1690	Møre og Romsdal fylke, Nordmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R56/L3734 (RA/EA-4092/R56/L3734), 1690-1691, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn
1691	Møre og Romsdal fylke, Nordmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R56/L3734 (RA/EA-4092/R56/L3734), 1690-1691, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: To personer skulle lide på kroppen
1692	Møre og Romsdal fylke, Nordmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R56/L3735 (RA/EA-4092/R56/L3735), 1692-1693, oppb: Riksarkivet.	1. En kvinne skulle stå i halsjernet for leiermål. Navn ukjent.
1693	Møre og Romsdal fylke, Nordmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R56/L3735 (RA/EA-4092/R56/L3735), 1692-1693, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: En kvinne skulle straffes på kroppen
1694	Møre og Romsdal fylke, Nordmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R56/L3736 (RA/EA-4092/R56/L3736), 1694-1696, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn.
1695	Møre og Romsdal fylke, Nordmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-	Ingen funn.

	4092/R56/L3736 (RA/EA-4092/R56/L3736), 1694-1696, oppb: Riksarkivet.	
1696	Møre og Romsdal fylke, Nordmøre fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R56/L3736 (RA/EA-4092/R56/L3736), 1694-1696, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn

Sikt- og sakfall for Ryfylke fogderi: EA-4092/R47: Ryfylke fogderi (1665-1811)

År	Kildeinformasjon	Funn
1682	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2853 (RA/EA-4092/R47/L2853), 1682-1683, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: 13 personer skulle straffes på kroppen.
1683	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2853 (RA/EA-4092/R47/L2853), 1682-1683, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: 12 personer skulle straffes på kroppen.
1684	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2854 (RA/EA-4092/R47/L2854), 1684-1684, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Syv personer skulle straffes på kroppen.
1685	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2855 (RA/EA-4092/R47/L2855), 1685-1688, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: 11 personer skulle straffes på kroppen.
1686	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2855 (RA/EA-4092/R47/L2855), 1685-1688, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Et par som var for fattige til bøter, ingen videre straff på kroppen nevnt.
1687	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2855 (RA/EA-4092/R47/L2855), 1685-1688, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: En person hadde ikke midler til bøter, ingen videre straff på kroppen nevnt.
1688	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2855 (RA/EA-4092/R47/L2855), 1685-1688, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn.
1689	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2856 (RA/EA-4092/R47/L2856), 1689-1693, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn.
1690	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2856 (RA/EA-4092/R47/L2856), 1689-1693, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn.
1691	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2856 (RA/EA-4092/R47/L2856), 1689-1693, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn.
1692	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2856 (RA/EA-4092/R47/L2856), 1689-1693, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Tre kvinner som tigger sitt brød – ingen subsidiærstraff på kroppen.
1693	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2856 (RA/EA-4092/R47/L2856), 1689-1693, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn.
1694	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2857 (RA/EA-4092/R47/L2857), 1694-1696, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn.
1695	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2857 (RA/EA-4092/R47/L2857), 1694-1696, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: En kvinne hadde ingen midler til bøter, Tigger med sitt barn, Ingen subsidiærstraff på kroppen nevnt.
1696	Rogaland fylke, Ryfylke fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R47/L2857 (RA/EA-4092/R47/L2857), 1694-1696, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn.

Sikt- og sakenfall for Jæren og Dalane fogderi: EA-4092/R46: Jæren og Dalane fogderi (1665-1809)

År	Kildeinformasjon	Funn
1680	Rogaland fylke, Jæren og Dalane fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R46/L2721 (RA/EA-4092/R46/L2721), 1680-1680, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Ingen som skulle lide straff på kroppen
1681	Rogaland fylke, Jæren og Dalane fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R46/L2722 (RA/EA-4092/R46/L2722), 1681-1681, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Ingen som skulle lide straff på kroppen
1684	Rogaland fylke, Jæren og Dalane fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R46/L2723 (RA/EA-4092/R46/L2723), 1682-1684, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Ingen som skulle lide straff på kroppen
1685	Rogaland fylke, Jæren og Dalane fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R46/L2725 (RA/EA-4092/R46/L2725), 1685-1685, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Ingen som skulle lide straff på kroppen
1686	Rogaland fylke, Jæren og Dalane fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R46/L2726 (RA/EA-4092/R46/L2726), 1686-1689, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Ingen som skulle lide straff på kroppen
1687	Rogaland fylke, Jæren og Dalane fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R46/L2726 (RA/EA-4092/R46/L2726), 1686-1689, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Ingen som skulle lide straff på kroppen
1688	Rogaland fylke, Jæren og Dalane fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R46/L2726 (RA/EA-4092/R46/L2726), 1686-1689, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Ingen som skulle lide straff på kroppen
1691	Rogaland fylke, Jæren og Dalane fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R46/L2727 (RA/EA-4092/R46/L2727), 1690-1693, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Ingen som skulle lide straff på kroppen
1692	Rogaland fylke, Jæren og Dalane fogderi, Fogderegnskap RA/EA-4092/R46/L2727 (RA/EA-4092/R46/L2727), 1690-1693, oppb: Riksarkivet.	Ingen funn. Merk: Ingen som skulle lide straff på kroppen

Vedlegg 3 – Ordforklaringer

Ord og definisjoner

Behandlingen av kilder fra 1600- og 1700-tallet gjør det vanskelig å unngå datidens terminologi i oppgaveteksten. Jeg har valgt å skrive enkelte ord slik de fremgår i kildene. Grunnen til dette er rett og slett at enkelte av ordene er såpass dekkende at de beskriver datidens hendelser på den beste måten. Samtidig tilfører de teksten et fargespekter som ikke hadde vært mulig om de hadde vært erstattet med nåtidens terminologi. På bakgrunn av dette er det nødvendig med en definisjon av de aktuelle ordene.

Gapestokk/halsjern: Begge disse begrepene går igjen både i tingbøkene og fogderegnskapet. Dette innebar imidlertid det samme. Store norske leksikons nettutgave definerer ”gapestokk” som et strafferedskap, som ble tatt i bruk for å fremtvinge betaling av mindre bøter til fogden på 1700-tallet. Det var en pæl med en jernbøyle som forbryterens hals ble lenket fast til. Den ble som oftest plassert på torget eller ved kirken, noe som kan sies å ha vært svært taktisk i forhold til dens formål og funksjon. Den ble nemlig brukt som en vanærende straff for en del lovovertrедelser i tidligere tid, der vedkommende stod til spott og spe for dem som gikk forbi. Det at den var plassert i det offentlige rom, som et midtpunkt i samfunnets naturlige samlingspunkt, gjorde denne straffen høyst effektiv og skamfull. Denne straffeformen ble også omtalt som ”å lenkes til pælen”, og ble sist benyttet i Norge 11. Oktober 1840. Endelig avskaffelse skjedde først ved lov av 17. Mai 1848.³³⁹ Bilde 1 viser en dansk gapestokk fra Koldby kirke på Samsø, og illustrerer hvordan en typisk gapestokk på 1700-tallet kunne se ut. I Bergen var gapestokken plassert på Engen, sør for Nordnes. Fra 1625 til midten av 1800-tallet ble denne plassen benyttet som mønstringsplass- og ekserserplass, og omtales også som byens festplass.³⁴⁰ Det var nok neppe tilfeldig at gapestokken ble plassert nettopp her.

Straff på kroppen: Etter loven skulle alle som ikke hadde midler til leiermålsbøter straffes på kroppen. I en rekke saker i tingbøkene skulle den tiltalte straffes på denne måten, uten at det spesifiseres hva dette innebar i praksis. Dette kunne bety en rekke utfall; nemlig fengsel på vann og brød, pisking, straffarbeid eller gapestokken. Hvilken type kroppsstraff det var snakk om, kan tolkes ut fra forordningene på 1700-tallet. Det er derfor helt essensielt å se straffen i sammenheng med den tidsperioden domsavsigelsen falt i. Dette kan imidlertid ikke

³³⁹ gapestokk. (2012-02-27) I *Store norske leksikon*. Hentet fra <http://snl.no/gapestokk>

³⁴⁰ Engen. (09.03.2012) I *Store norske leksikon*. Hentet fra: <http://snl.no/Engen>

si noe helt sikkert, da lover og forordninger ikke alltid samsvarte med praksis. Jeg har derfor kun valgt å inkludere de sakene der det går eksplisitt fram av dommen at gapestokken er en del av straffen. Jeg utelukker likevel ikke at omfanget av denne straffemetoden kan ha vært større. Hva som ligger i begrepet ”straffes på kroppen” er og blir et tolkningsspørsmål.

Offentlig skriftemål/Åpenbare skriftemål: Den delen av leiermålsstraffen som presten utførte. Lovbryteren måtte bekjenne sin synd foran hele kirkelyden. Dette ble utført enten før eller etter dommen på tinget. Hensikten med denne straffen var at synderen skulle få tilgivelse og bli tatt opp i menigheten igjen, etter å ha blitt utelukket fra kirkelige handlinger. I utgangspunktet hadde skriftemålet vært en nådehandling mot syndere som trengte hjelp til å bli ført tilbake til fellesskapet. Utover 1600-tallet endret dette karakter til å være et tvangsmiddel og en kirkelig straff. Den ble brukt til skrekk og advarsel, der det kan trekkes paralleller til gapestokkens funksjon som sanksjonsmiddel.

Leiermål: Ulovlig og straffbart samleie. *Løst* leiermål var betegnelsen når begge parter var ugifte. Leiermål i forbudne ledd ville si samleie med noen det ikke var lov til å gifte seg med. Dette gjaldt personer som var for nært beslektet gjennom blod eller svogerskap. Anne Aune viser til det vilkår at kvinnen måtte være med barn for at det kunne reises sak, men at dette ikke var et nødvendig krav før i 1759. Samtidig var det ikke mulig å bevise det ulovlige samværet på annen måte i praksis.³⁴¹

Hor: Leiermål der en eller begge partene var gift med noen andre.

Uekte barn: Barn av ugifte foreldre eller foreldre som ikke var forlovet med hverandre. Barnet kunne imidlertid bli legitimert dersom foreldrene giftet seg.

Sone: Å betale leiermålsbot uten dom. Saken ble i slike tilfeller sonet privat med den som hadde rett på bøtene. Det vil som oftest si fogden. Denne soningspraksisen kunne forekomme uten at lovbryteren var blitt innstevnet på tinget eller etter.

³⁴¹ Aune 1994, s. 14

Avtinge: Å tilpasse botens størrelse etter den dømtes betalingsevne. Denne praksisen kom inn i lovverket etter forordningen av 1724. Kildene viser imidlertid at denne praksisen har blitt anvendt før denne forordningen.

Illegimitet: Utenomekteskapelig fruktbarhet

Kilder

Digitalarkivet

Tingbøker for Nordhordland Sorenskriveri

1600-tallet

Tingbok nr. I. A. 1 for Nordhordland 1642-1648

Tingbok nr. I. A. 2 for Nordhordland 1648-1651

Tingbok nr. I. A. 3 for Nordhordland, 1652-1653

Tingbok nr. I. A. 4 for Nordhordland, 1653-1654

Tingbok nr. I. A. 5 for Nordhordland, 1654-1655

Tingbok nr. I. A. 6 for Nordhordland, 1664

Tingbok nr. I. A. 7 for Nordhordland, 1665

Tingbok nr. I. A. 8 for Nordhordland, 1666

Tingbok nr. I. A. 9 for Nordhordland, 1667

Tingbok nr. I. A. 10 for Nordhordland 1668

Tingbok nr. I. A. 11 for Nordhordland 1670 (ekstrakt)

Tingbok nr. I. A. 12 for Nordhordland 1671

Tingbok nr. I. A. 13 for Nordhordland 1673

Tingbok nr. I. A. 14 for Nordhordland 1675

Tingbok nr. I. A. 15 for Nordhordland 1676

Tingbok nr. I. A. 16 for Nordhordland 1677

Tingbok nr. I. A. 17 for Nordhordland 1678

Tingbok nr. I. A. 18 for Nordhordland 1679

Tingbok nr. I. A. 19 for Nordhordland 1680-1681

Tingbok nr. I. A. 20 for Nordhordland 1681

Tingbok nr. I. A. 21 for Nordhordland 1682

Tingbok nr. I. A. 22 for Nordhordland 1685-1687

Tingbok nr. I. A. 23 for Nordhordland 1689

Tingbok nr. I. A. 24 for Nordhordland 1690

Tingbok nr. I. A. 25 for Nordhordland 1694-1695

Tingbok nr. I. A. 26 for Nordhordland 1696-1697

Tingbok nr. I. A. 27 for Nordhordland 1699-1701

1700-tallet

Tingbok nr. I. A. 28 for Nordhordland 1702-1704
Tingbok nr. I. A. 29a for Nordhordland 1704
Tingbok nr. I. A. 29b for Nordhordland 1705
Tingbok nr. I. A. 30a for Nordhordland 1705
Tingbok nr. I. A. 30b for Nordhordland 1706
Tingbok nr. I. A. 30c for Nordhordland 1707
Tingbok nr. I. A. 31 for Nordhordland 1709
Tingbok nr. I. A. 32 for Nordhordland 1711-1712
Tingbok nr. I. A. 33a for Nordhordland 1712
Tingbok nr. I. A. 33b for Nordhordland 1713
Tingbok nr. I. A. 33c for Nordhordland 1714
Tingbok nr. I. A. 33d for Nordhordland 1715
Tingbok nr. I. A. 34a for Nordhordland 1715
Tingbok nr. I. A. 34b for Nordhordland 1716
Tingbok nr. I. A. 34c for Nordhordland 1717
Tingbok nr. I. A. 34d for Nordhordland 1718
Tingbok nr. I. A. 34e for Nordhordland 1719
Tingbok nr. I. A. 35a for Nordhordland 1719
Tingbok nr. I. A. 35b for Nordhordland 1720
Tingbok nr. I. A. 35d for Nordhordland 1722
Tingbok nr. I. A. 36a for Nordhordland 1725
Tingbok nr. I. A. 36b for Nordhordland 1726
Tingbok nr. I. A. 36c for Nordhordland 1727
Tingbok nr. I. A. 36d for Nordhordland 1728
Tingbok nr. I. A. 37a for Nordhordland 1728-1729
Tingbok nr. I. A. 37b for Nordhordland 1730
Tingbok nr. I. A. 37c for Nordhordland 1731
Tingbok nr. I. A. 38a for Nordhordland 1731-1732
Tingbok nr. I. A. 38b for Nordhordland 1733
Tingbok nr. I. A. 39a for Nordhordland 1733
Tingbok nr. I. A. 39b for Nordhordland 1734
Tingbok nr. I. A. 39c for Nordhordland 1735
Tingbok nr. I. A. 39d for Nordhordland 1736

Tingbok nr. I. A. 40a for Nordhordland 1736
Tingbok nr. I. A. 40b for Nordhordland 1737
Tingbok nr. I. A. 40c for Nordhordland 1738
Tingbok nr. I. A. 40d for Nordhordland 1739
Tingbok nr. I. A. 40e for Nordhordland 1740
Tingbok nr. I. A. 40f for Nordhordland 1741
Tingbok nr. I. A. 40g for Nordhordland 1742
Tingbok nr. I. A. 41b for Nordhordland 1744
Tingbok nr. I. A. 41c for Nordhordland 1745
Tingbok nr. I. A. 41d for Nordhordland 1746
Tingbok nr. I. A. 41e for Nordhordland 1747
Tingbok nr. I. A. 41f for Nordhordland 1748
Tingbok nr. I. A. 42a for Nordhordland 1748
Tingbok nr. I. A. 42b for Nordhordland 1749
Tingbok nr. I. A. 42c for Nordhordland 1750

Tingbøker for Sunnhordland sorenskriveri

1600-tallet

Tingbok nr. I. A. 1 for Sunnhordland 1648-1649
Tingbok nr. I. A. 2 for Sunnhordland 1650-1651
Tingbok nr. I. A. 3 for Sunnhordland 1651-1653
Tingbok nr. I. A. 4 for Sunnhordland 1654-1655
Tingbok nr. I. A. 5 for Sunnhordland 1655-1656
Tingbok nr. I. A. 6 for Sunnhordland 1657-1659
Tingbok nr. I. A. 7 for Sunnhordland 1659-1661
Tingbok nr. I. A. 8 for Sunnhordland 1662
Tingbok nr. I. A. 9 for Sunnhordland 1663
Tingbok nr. I. A. 10 for Sunnhordland 1663
Tingbok nr. I. A. 11 for Sunnhordland 1664
Tingbok nr. I. A. 12 for Sunnhordland 1665
Tingbok nr. I. A. 13 for Sunnhordland 1666
Tingbok nr. I. A. 14 for Sunnhordland 1668
Tingbok nr. I. A. 15 for Sunnhordland 1670

Tingbok nr. I. A. 16a for Sunnhordland 1675
Tingbok nr. I. A. 16b for Sunnhordland 1675-1676
Tingbok nr. I. A. 17a for Sunnhordland 1676
Tingbok nr. I. A. 17b for Sunnhordland 1677-1678
Tingbok nr. I. A. 18 for Sunnhordland 1679-1680
Tingbok nr. I. A. 19 for Sunnhordland 1681
Tingbok nr. I. A. 20 for Sunnhordland 1683
Tingbok nr. I. A. 22 for Sunnhordland 1690
Tingbok nr. I. A. 23 for Sunnhordland 1692

1700-tallet

Tingbok nr. I. A. 24 for Sunnhordland 1700
Tingbok nr. I. A. 25 for Sunnhordland 1702
Tingbok nr. I. A. 26 for Sunnhordland 1704
Tingbok nr. I. A. 27 for Sunnhordland 1705
Tingbok nr. I. A. 29 for Sunnhordland 1708
Tingbok nr. I. A. 29 for Sunnhordland 1709
Tingbok nr. I. A. 29 for Sunnhordland 1710
Tingbok nr. I. A. 30 for Sunnhordland 1711
Tingbok nr. I. A. 30 for Sunnhordland 1712
Tingbok nr. I. A. 30 for Sunnhordland 1713
Tingbok nr. I. A. 31 for Sunnhordland 1714
Tingbok nr. I. A. 31 for Sunnhordland 1715
Tingbok nr. I. A. 31 for Sunnhordland 1716
Tingbok nr. I. A. 32 for Sunnhordland 1723
Tingbok nr. I. A. 32 for Sunnhordland 1724
Tingbok nr. I. A. 32 for Sunnhordland 1725
Tingbok nr. I. A. 33 for Sunnhordland 1728
Tingbok nr. I. A. 33 for Sunnhordland 1729
Tingbok nr. I. A. 34 for Sunnhordland 1735
Tingbok nr. I. A. 34 for Sunnhordland 1736
Tingbok nr. I. A. 34 for Sunnhordland 1737
Tingbok nr. I. A. 34 for Sunnhordland 1738
Tingbok nr. I. A. 35 for Sunnhordland 1741

Tingbok nr. I. A. 35 for Sunnhordland 1742
Tingbok nr. I. A. 35 for Sunnhordland 1743
Tingbok nr. I. A. 35 for Sunnhordland 1744
Tingbok nr. I. A. 35 for Sunnhordland 1745
Tingbok nr. I. A. 35 for Sunnhordland 1746
Tingbok nr. I. A. 36 for Sunnhordland 1751

Tingbøker for Voss

Tingbok for Voss nr. 1, 1648-1653
Tingbok for Voss nr. 2, 1654-1661
Tingbok for Voss nr. 3, 1662-1663
Tingbok for Voss nr. 4, 1664
Tingbok for Voss nr. 14, 1681
Tingbok for Hardanger og Voss 1699-1701

Tingbøker for Hardanger, Lysekloster og Halsnøy kloster

Tingbok for Hardanger, Halsnøy kloster og Lysekloster 1663
Tingbok A 2 for Hardanger og Halsnøykloster 1664
Tingbok I.A.c. 3 for Hardanger, Lysekloster og Halsnøykloster 1666
Tingbok I.A.c. 4 for Hardanger, Lysekloster og Halsnøykloster 1667
Tingbok I.A.c. 5 for Hardanger, Lysekloster og Halsnøykloster 1668
Tingbok I.A.c. 6 for Hardanger, Lysekloster og Halsnøykloster 1671
Tingbok I.A.c. 7 for Hardanger, Lysekloster og Halsnøykloster 1674
Tingbok I.A.c. 8 for Hardanger, Lysekloster og Halsnøykloster 1677
Tingbok I.A.c. 9 for Hardanger, Lysekloster og Halsnøykloster 1678
Tingbok I.A.c. 10 for Hardanger, Lysekloster og Halsnøykloster 1681
Tingbok I.A.c. 11 for Hardanger, Lysekloster og Halsnøykloster 1689
Tingbok I.A.c. 12 for Hardanger, Lysekloster og Halsnøykloster 1690
Tingbok I.A.c. 13 for Hardanger, Lysekloster og Halsnøykloster 1691-1692

Fogderegnskap for fogderier på Vestlandet

EA-4092/R46: Jæren og Dalane fogderi (1665-1809): 1680-1681, 1684-1688, 1691-1692

EA-4092/R47: Ryfylke fogderi (1665-1811): 1682-1696

EA-4092/R48: Sunnhordland og Hardanger fogderi (1691-1811): 1693-1696

EA-4092/R51: Nordhordland og Voss fogderi (1691-1810): 1695-1697

EA-4092/R52: Sogn fogderi (1691-1810): 1691-1695

EA-4092/R53: Sunn- og Nordfjord fogderi (1691-1811): 1691-1696

EA-4092/R54: Sunnmøre fogderi (1691-1809): 1691-1695

EA-4092/R55: Romsdal fogderi (1687-1809): 1687, 1689-1696

EA-4092/R56: Nordmøre fogderi (1687-1807): 1687-1696

Stiftamtstueregnskap for Bergen stiftamt

EA-6043/R/Rc: Bergen stiftamt 1661-1690:

Fogderegnskap, Sikt- og sakefall, Nordhordland og Voss fogderi: 1681-1683, 1686-1687

Fogderegnskap, Sikt- og sakefall, Sunnhordland: 1685, 1687

Fogderegnskap, Sikt-og sakefall, Sunnmøre: 1677, 1680- 1690

Kyrkjebøker

- Døpte i Haus prestegjeld 1691-1722

Riksarkivet i Oslo

Rentekammeret inntil 1814

- Reviderte regnskaper, Fogderegnskap, Nordhordland og Voss fogderi RA/EA-4092/R51: 1694, 1695, 1696, 1697, 1725, 1726, 1727, 1728, 1732
- Reviderte regnskaper, Fogderegnskap, Sunnhordland og Hardanger fogderi: RA/EA-4092/R48: 1691-1692, 1699, 1700, 1701, 1704, 1709, 1710, 1723, 1724, 1726, 1728, 1729, 1737
- Reviderte regnskaper, Fogderegnskap, Sunnmøre fogderi: RA/EA-4092/R54: 1696-1698, 1699, 1700-1701, 1702-1703, 1704-1705, 1706-1707, 1708-1709, 1710, 1711, 1712-1713, 1725, 1726, 1727

Statsarkivet i Bergen

Stiftamtmannsarkivet

Nordhordland og Voss fogderi 1723-1730:

- Stiftamtmannen i Bergen, Brev frå futen i Nordhordland og Voss, 1719-1723, 712
- Stiftamtmannen i Bergen, Brev frå futen i Nordhordland og Voss, 1724-1730, 713

Sunnhordland og Hardanger fogderi 1723-1732:

- Stiftamtmannen i Bergen, Brev frå futen i Sunnhordland og Hardanger, 1721-1725, 674
- Stiftamtmannen i Bergen, brev frå futen i Sunnhordland og Hardanger, 1726-1732, 675

Litteratur og trykte kilder

- Akselberg, Gunnstein, Helge Askvik, Frode Fyllingsnes, Øystein Geber og Knut Krzywinski: *Det stig av hav...Fjell bygdebok. Band 1*. Straume, 1996
- Aune, Anne: *Avkriminalisering av leiermål – Eien studie av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri 1727-1797*. Oslo 1994
- Aurenes, Ola, Jens Arup Seip og Hans Eyvind Næss: *Tingbøker frå Ryfylke 1616-1663 / ved Ola Aurenes ; med historisk innleiing av Jens Arup Seip. Bind 2-10*. Stavanger 1957-
- Beyer, Absalon Pederssøn”Absalon Pederssøns Dagbog : over begivenheder, især i Bergen 1552-1572 / udg. af N. Nicolaysen”, Chra. : Johan Dahls Forl.,1860
- *Christian den fjerdes recess 1643*. Den rettshistoriske kommisjon, Oslo, 1981
- Dyrvik, Ståle: *Etne-soga. Bygde og gardssoge 1660-1800*. Bergen, 1972
- Dyrvik, Ståle: *Om giftermål og sosiale normer. Ein studie av Etne 1715-1801*. i Tidsskrift for samfunnsforskning 1970 s 285-300 og i Artikler i etnologi, institutt for etnologi, Oslo, 1987
- Dyrvik: *Norsk historie 1536-1814*. Det norske samlaget Oslo, 2011
- Døssland, Atle: *Strilesoga Nord- og Midhordland gjennom tidene – frå 1650-1800*. Bind 3, Bergen, 1998
- Eliassen, Jørgen: *Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet*. I Eliassen og Sogner (red) 1981
- Eliassen, Jørgen og Sølvi Sogner: *Bot eller bryllup. Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*. Oslo 1981

- Erichsen, Bodil Chr.: *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*. Oslo, 1993

- Fladby, Rolf: *Fra lensmannstjener til kongelig majestets fogd*. Oslo, 1963

- Fladby, Rolf, Harald Winge, Steinar Imsen: *Norsk historisk leksikon: Næringsliv, rettsvesen, administrasjon, mynt, mål og vekt, militære forhold, byggeskikk mm: 1500-1850*. Oslo, 1974

- Hansen, Torleif: *Straff og skjebne. Ugifte mødre i Sogn 1711-1727*. I Eliassen og Sogner (red) Oslo 1981

- Hirdman, Yvonne, 1988, *Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning*. Kvinnovetenskaplig tidskrift 1-1989

- Hoff, Randi Holden : *Avlet i synd og skam. En sosial- og rettshistorisk undersøkelse av fødsler utenfor ekteskap i Kristiansund 1742-1801*. Oslo 1996

- Jackobsen, Stein Rune: *Fogden Zachariassen og pliktarbeid på Hana gård*. Sandnes historie- og ættesogelag, Årbok nr. 1, 1998,

- Johannessen, Finn Erhard: *Gausdal bygdehistorie. Folkevekst og levekår 1530-1830*. Lillehammer, 1990

- Jorunn Dobbe: *Blant granner og myndigheter. Konfliktløsning og disiplinering på bygdetinget i Nordhordland 1642-55*. Oslo, 1996

- Kjeldstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. 2. utgave, Universitetsforlaget 1999

- *Kong Christian den fjerdes Norske Lovbog af 1604*. Utgave ved Norsk historisk kjeldeskrift-institutt. Den rettshistoriske kommisjon. Oslo 1981.

- *Kong Christain den femtes Norske lov 15de april 1687 med kongeloven 1665.*
Universitetsforlaget 1982.
- *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge. 2 : 1670-1699 .* København: Gyldendal 1803
- Løyland, Margit: *Slagsmål, leiermål og bøtelagte egder 1600 og 1700.* Oslo, 1992
- Næss, hans Eyvind: *Tingbøker fra Ryfylke. Tredje bind. 1624-1626.* Statsarkivet i Stavanger 1978
- Næss, Hans Eyvind: *Tingbøker fra Ryfylke. Fjerde bind. 1626-1629.* Statsarkivet i Stavanger og primærkildekommisjonen i Rogaland 1976.
- Næss, Hans Eyvind: *Tingbøker fra Ryfylke. Femte bind. 1629-1635.* Statsarkivet i Stavanger 1978.
- Næss, Hans Eyvind: *Tingbøker fra Ryfylke. Sjette bind. 1634-1635.* Statsarkivet i Stavanger 1988.
- Næss, Hans Eyvind: *Tingbøker fra Ryfylke. Syvende bind. 1635-1642.* Statsarkivet i Stavanger 1981.
- Næss, Hans Eyvind: *Tingbøker fra Ryfylke : åttende bind 1652 - 1657 / ved Hans Eyvind Næss.* Statsarkivet i Stavanger 1989
- Næss, Hans Eyvind: *Tingbøker fra Ryfylke. Niende bind. 1653-1661.* Statsarkivet i Stavanger 1991.
- Næss, Hans Eyvind: *Tingbøker fra Ryfylke. Tiende bind. 1657-1661.* Statsarkivet i Stavanger 1991.
- Næss, Hans Eyvind: *Tingbøker frå Jæren og Dalane. Bind 2. 1625-1629/ved Hans Eyvind Næss.* Statsarkivet i Stavanger 1979

- Næss, Hans Eyvind: *Tingbøker frå Jæren og Dalane. Bind 3. 1629-1637 / ved Hans Eyvind Næss*. Statasarkivet i Stavanger 1980
- Næss, Hans Eyvind: *Tingbøker frå Jæren og Dalane. Bind 4. 1637-1641 / ved Hans Eyvind Næss*. Statsarkivet i Stavanger 1982
- Næss, Hans Eyvind: *Tingbøker frå Jæren og Dalane. Bind 5. 1641-1645 og 1650-1654 / ved Hans Eyvind Næss*. Statsarkivet i Stavanger 1984
- Næss, Hans Eyvind: *Tingbøker frå Jæren og Dalane. Bind 6. 1654-1659 / ved Hans Eyvind Næss*. Statarkivet i Stavanger 1986
- Næss, Hans Eyvind: *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591-1991*. Justisdepartementet i samarbeid med Fabritius forlag. 1991
- Oldervold, Jan og Sølvi Sogner: *Fødsler utenfor ekteskap i lys av giftermålsmarked og økonomisk utvikling ca 1800-1850: Hvorfor er utviklingen så ulik de forskjellige landsdelene?*. I Eliassen og Sogner (red) Oslo 1981
- Reksten, Erling: *Krongodssalg og embetsstand i Bergenhus len/Bergen stiftamt i 2. Halvdel av 1600-tallet. B:2 Embetsstanden*. Oslo, 1979
- Rian, Øystein: *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*. Universitetsforlaget Oslo, 1997
- Risa, Lisabet: *Geistlege og verdslege sanksjonar mot ugifte mødre – Ei gransking av lov og rettspraksis i dedelegheitsaker, bygd på rettsmateriale frå stavanger amt 1721-1741*. Oslo 1974
- Risa: *Mann og Kvinne framfor loven. Rettspraksis mot ugifte mødre. En gransking av rettsmateriale frå Stavanger amt, 1721-1741*. I Eliassen og Sogner (red) 1981
- *Salmonsons konversasjonsleksikon B9: Friele-Gradient*, København: Schultz, 1920

- Sandmo, Erling: *Tingets tenkemåte – kriminalitet og rettssaker i Rendalen, 1763-97*. Oslo, 1992
- Sandmo, Erling: *Slagsbrødre. En studie av vold i to norske regioner i tiden fram mot eneveldet*. Oslo, 1997
- Sandvik, Gudmund: *Lov og Liv*. i Liv Martinsens (red) *Tingboka som kilde*, Oslo 1990
- Sandvik, Hilde og Sølvi Sogner: *Voss Tingbok nr. 15 1683-1685*, Tingbokprosjektet ved Historisk institutt i Oslo, 1990
- Schou, Jacob Henrie: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne : tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu giældende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge : forsynet med et alphabetisk Register. 2 : Som indeholder K. Friderik IV Frr. fra 1699 til 1730*. 2.utg. København 1795
- Sogner, Sølvi og Kari Telste: *Ut å søkje teneste – Historia om tjenestejentene*. Oslo, 2005
- Store norske leksikon, nettleksikon. <http://snl.no/>
- Telste, Kari: *Mellom liv og lov. Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652-1710*. Oslo 1993
- Thomson, Arthur: *I stocken. Studier i stockstraffets historia*. Lund, 1972
- Thorsen, Liv Emma, 1990, *Rette og Vrange – et kritisk perspektiv på etnologi og kvinneforskning*. Norge 1990
- Vaage, Erling: *Kvinnherad. B:1 Bygdesoga*. Rosendal. Kvinnherad bygdeboknemnd, 1972

- Ødeskaug, Gerd Irene Aamlid: *Leiermål i Setesdal. En undersøkelse av rettslige og sosiale følger av utenomekteskapelig seksualitet i perioden 1725-1815*. Oslo 2006
- Österberg: Eva og Sølvi Sogner, *People meet the law*, Oslo 2000